

บ้าน โหล่ง และเมือง :
เขตความสัมพันธ์บนฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน
ในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน

รังสรรค์ จันดี๊ะ

โครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน
ทุนเมธีวิจัยอาวุโส และฝ่ายชุมชนและสังคม
สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ร่างรายงาน กรณียาอย่างอ้างอิง)

คำนำ

งานวิจัยเรื่อง เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน (Cultural Economic Zone in the North of Thailand) เป็นงานวิจัยที่ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก ทุนเมธีวิจัยอาวุโส (คุณพรพิไล เลิศวิชา) และทุนวิจัยและพัฒนาฝ่าย ๔ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ประจำปี ๒๕๔๗ - ๒๕๔๘ ครอบคลุมพื้นที่ราบในแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ซึ่งแบ่งพื้นที่วิจัยเป็นเขต (Zone) ใหญ่ ๔ เขต ได้แก่เขตเชียงใหม่ตอนบน ตั้งแต่เขตพื้นที่ราบในแอ่งฝาง พัวัว แม่แตง เวียงแหง และ เชียงดาว เขตเชียงใหม่ตอนกลาง ตั้งแต่เขตพื้นที่ราบแม่มริม สันทราย สันกำแพง แม่ออน สะเมิง สารภี และแม่แจ่ม เขตเชียงใหม่ตอนล่าง - ลำพูนตอนบน ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่เมืองลำพูน หางดงตะวันออก สันป่าตอง ดอยหล่อ แม่วาง จอมทอง แม่ทา ป่าซาง และเขตลำพูนตอนล่าง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ฮอด อมก๋อย ดอยเต่า เวียงหนองล่อง บ้านโฮ้งทุ่งหัวช้าง และลี้

งานวิจัยดังกล่าว เป็นงานวิจัยที่ขยายขอบเขตพื้นที่และประเด็นศึกษาต่อเนื่องมาจากแนวคิดพื้นฐานเกี่ยวกับการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทย และระบบความสัมพันธ์ของชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำต่าง ๆ ในขอบเขตทั่วประเทศ ภายใต้ระบบพลังการผลิตทางเศรษฐกิจที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมชุมชนเป็นแกนยึดโยงพื้นฐาน

ตลอดระยะเวลา ๓ ปีของการวิจัยที่ผ่านมา เราได้เดินทางไปสำรวจและเก็บข้อมูลพื้นฐานในพื้นที่ต่าง ๆ ที่แต่ละทีมได้รับมอบหมาย เราทำไป เก็บข้อมูลไปด้วยวิธีการต่าง ๆ ไปพร้อม ๆ กัน รวมทั้งการพบปะเพื่อพูดคุย แลกเปลี่ยนประสบการณ์ในสนามวิจัยซึ่งกันและกัน ตลอดจนการจัดเวทีเพื่อรับฟังความคิดเห็นในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ และข้อเสนอแนะประเด็นที่เป็นประโยชน์ทั้งหลายจากผู้รู้ และนักวิจัยอาวุโสหลายท่าน โดยเฉพาะท่านศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวขบวนใหญ่ของแนวความคิดและทฤษฎีวัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทย และคุณพรพิไล เลิศวิชา หัวหน้าโครงการ ที่ได้คอยดูแลช่วยเหลือเราทางความคิดอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา

ประสบการณ์ดังกล่าว ได้ทำให้เราได้รับบทเรียนในการทำวิจัย ตลอดจนเทคนิควิธีในการเก็บข้อมูลภาคสนาม และแนวความคิดที่สำคัญ ๆ ทางทฤษฎีทั้งหลาย ที่ได้ประยุกต์ประสานจากหลากหลายสาขาวิชาเข้าด้วยกัน นับเป็นประสบการณ์ใหม่ที่ดีมาก ได้ให้ความคิดและมุมมองใหม่ ๆ ในการมองสังคมตั้งแต่ระดับชุมชนพื้นฐาน ขึ้นไปจนถึงการประกอบสร้างเป็นสังคมใหญ่ในระดับชาติ อันทำให้เราได้มองเห็นและทำความเข้าใจพื้นฐานสังคมไทย ได้อย่างแจ่มชัดและลึกซึ้งกว่าที่ผ่านมาเป็นอย่างมาก

อย่างไรก็ดี ความผิดพลาด ความบกพร่องทั้งหลาย อันเกิดจากความอ่อนด้อยทางด้านวิชาการหรือหลักแนวคิดทางทฤษฎีต่าง ๆ นั้น เรารู้ตัวดีว่า ในระดับสนามนักทฤษฎีทางวิชาการแล้ว เรายังอยู่ห่างไกลผู้อาวุโส มีอาชีพทั้งหลายอยู่หลายชั่วตัวนก ดังนั้นจึงไม่มีเหตุผลอันใดที่เราจะปฏิเสธความรับผิดชอบ อันเกิดจากความอ่อนด้อยเหล่านั้นของเรา คำวิจารณ์ ข้อเสนอแนะ เพื่อช่วยยกระดับแนวคิดและทฤษฎีบนรากฐานของความเป็นจริงที่ปรากฏ คือสิ่งวิเศษสุดที่เราขอคอย

ด้วยจิตคารวะ

สารบัญ

เรื่อง

หน้า

หมายเหตุจากหมู่บ้าน : ความนำเสนอ ว่าด้วยกรอบคิด โจทย์วิจัย และวิธีวิทยาการวิจัย (๑)

ตอนที่ ๑ บ้าน : หน่วยพื้นฐานทางสังคม กับตัวตน และการนิยามพื้นที่ของชุมชน	๑
บทที่ ๑ บ้านหลวง ท่งหลวง บ้านเค้า เค้าผี : การตั้งถิ่นฐานและการจัดระบบองค์กรชุมชน	๒
บทที่ ๒ ภูมินาม ดำนาน เรื่องเล่า สำนึก และความทรงจำทางประวัติศาสตร์	๓๐
บทที่ ๓ หมวดบ้าน หัววัด และกาดก้อม : ระบบการจัดการความสัมพันธ์ในชุมชน	๖๓

ตอนที่ ๒ โหล่ง : พื้นที่ทางกายภาพและเขตความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม	๘๐
บทที่ ๔ พิธีกรรม พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์กับอำนาจและนิยามแห่งพื้นที่	๘๑
บทที่ ๕ ตัวอย่างพื้นที่ทางกายภาพและความสัมพันธ์ของชุมชนในโหล่ง : กรณีชุมชนเมืองแกน โหล่งขอด และแกน้อย	๙๗
บทที่ ๖ พลังการผลิตในระบบเหมืองฝาย กับการบริหารจัดการทรัพยากรและความสัมพันธ์ในโหล่ง	๑๒๖

ตอนที่ ๓ เมือง : จากชุมชนหมู่บ้าน ถึงหน่วยการปกครองระดับรัฐ	๒๐๕
บทที่ ๗ เมืองในระบบความสัมพันธ์แบบสหพันธรัฐกับชุมชนในประวัติศาสตร์	๒๐๖
บทที่ ๘ เมืองฝาย : ประวัติศาสตร์และตัวตนของคนในโหล่ง ไชยปราการ ฝาย แม่ฮาย	๒๓๖
บทที่ ๙ เมืองก๊ิด - เมืองแหง - เมืองคอง : สายสัมพันธ์ของชุมชนลุ่มน้ำแม่แตง	๒๗๒

ตอนที่ ๔ บทสรุป	๓๐๒
บทที่ ๑๐ บทสรุปและข้อเสนอแนะการวิจัย	๓๐๓

บรรณานุกรม	๓๑๒
------------	-----

ภาคผนวก	๓๑๖
---------	-----

หมายเหตุจากหมู่บ้าน :
ความนำเสนอ ว่าด้วยเรื่อง กรอบคิด โจทย์วิจัย และวิธีวิทยาการวิจัย

พื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน หมู่บ้านยังคงอยู่ สังคมชาวนา ยังคงอยู่ ชุมชนหมู่บ้านในสังคมชาวนามีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของตัวเมืองอย่างสมบูรณ์ บนพื้นฐานความเป็นมาและการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือน ที่ตั้งอยู่บนมิติตามความสัมพันธ์ ที่เชื่อมร้อยคนในชุมชนเข้าด้วยกันอย่างมีความหมาย และในหลากหลายมิติ เช่น มิติทางภูมิศาสตร์กายภาพ ระบบฐานทรัพยากร ระบบเครือญาติ ระบบศรัทธาความเชื่อทางศาสนาหรือลัทธิพิธีการบูชาผีสงเทวดาแบบดั้งเดิม รวมทั้งมิติตามความเป็นมาหรือพื้นฐานความทรงจำทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของชุมชน ที่ไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามเขตปกครองที่กำหนดโดยรัฐที่เกิดขึ้นในภายหลัง โดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์หรือศูนย์กลางของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง เป็นตัวกำหนดหลักเพียงอย่างเดียว

งานวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน ได้กำหนดพื้นที่ศึกษา โดยแบ่งเป็นเขต (Zone) ต่าง ๆ ตามระบบภูมิศาสตร์และความสัมพันธ์ในระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ออกเป็น ๔ เขตใหญ่ คือ

๑. เขตกลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ตอนบน อันประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ แม่แตง เชียงดาว พร้าว เวียงแหง ไชยปราการ ฝาง แม่สาย
๒. กลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ตอนกลาง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่แม่ริม สันทราย ดอยสะเก็ด สันกำแพง สารภี สะเมิง หางดงตะวันตก และแม่แจ่ม
๓. กลุ่มวัฒนธรรมเชียงใหม่ – ลำพูนตอนล่าง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่ฮอด อมก๋อย ดอยเต่า เวียงหนองล่อง บ้านโฮ่ง พงษ์พิสัย และลี้
๔. กลุ่มวัฒนธรรมลำพูนตอนกลาง ประกอบด้วยชุมชนในเขตพื้นที่เมืองลำพูน หางดงตะวันออก สันป่าตอง ดอยหล่อ แม่วาง จอมทอง แม่ทา และป่าซาง

ทั้งนี้โดยมีจุดประสงค์เพื่อที่จะศึกษาถึง การประกอบขึ้นของเขตเศรษฐกิจบนฐานความสัมพันธ์เชิงวัฒนธรรมในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ว่า ประกอบขึ้นจากหน่วยย่อยจนถึงระดับเขตอย่างไร แบบใด องค์ประกอบและกลไกขับเคลื่อนคืออะไร ทั้งด้านกายภาพและวัฒนธรรม หน่วยย่อยของเขตสานกันขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใด อย่างไร อะไรคือ สิ่งที่เชื่อมโยงระบบทั้งหมดเข้าด้วยกัน แต่ละเขตมีจุดแข็งจุดอ่อนอย่างไร ผลกระทบจากนโยบายรัฐต่อพลวัตภายในที่จะเป็นปัจจัยอันจะนำไปสู่การล่มสลายของเขตเป็นอย่างไรบ้าง ภายใต้ระบบภูมิทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไป ชุมชนได้มีการบูรณาการเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ใหม่ ๆ ขึ้นมาอย่างไรบ้าง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะสามารถใช้เป็นแนวทางในการนำเสนอเชิงนโยบายต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจสังคมบนฐานความรู้เรื่องเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมต่อภาครัฐ องค์การพัฒนาเอกชน ตลอดจนองค์กรชุมชนทั้งหลาย ให้เข้าใจและนำไปปฏิบัติได้อย่างถูกต้องสอดคล้องกับความเป็นจริงมากที่สุด

ในส่วนของพื้นที่วิจัยในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน งานวิจัยนี้ แบ่งพื้นที่ออกตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์บนฐานการผลิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ออกเป็น ๕ เขตย่อย ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพื้นนาเมืองแกนในอดีต ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาล ตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอต ทางทิศตะวันออกของจังหวัดเชียงใหม่
- ๓) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ เมืองคอง ทางทิศตะวันตก

- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเวียงแหง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
- ๕) เขตพื้นที่ในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

ลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน โดยรวมแล้ว เป็นพื้นที่ราบใหญ่น้อยอยู่กลางหุบเขาสูง ระหว่าง ๔๐๐ – ๑,๐๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล แทรกตัวอยู่ระหว่างเทือกเขาแดนลาว ทางทิศเหนือ อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำกก น้ำแม่แตง เทือกเขาผีปันน้ำทางทิศตะวันออก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่ลาว น้ำฝาง น้ำแม่กวง น้ำแม่จืด และเทือกเขาถนนธงชัยทางทิศตะวันตก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่แจ่ม น้ำแม่ปิง น้ำแม่ขาน รวมทั้งห้วยใหญ่น้อยอีกหลายสิบสาย

ชุมชนในเขตพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน นับตั้งแต่ที่ราบเขตพืชนาเมืองแกนในอดีต ขึ้นไปจนถึงที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว เชียงดาว ไชยปราการ ผาง แม่ฮาย และเวียงแหง นับเป็นชุมชนที่อยู่ชายขอบของอำนาจรัฐมาโดยตลอด ตั้งแต่ระดับอาณาจักรใหญ่ ทั้งหริภุญไชยเดิม ของพระนางจามเทวี ที่มีลำพูนเป็นศูนย์กลาง มาจนถึงอาณาจักรล้านนาของพญามังราย ที่เข้ายึดครองในภายหลัง อันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง รวมไปถึงความเป็นชายขอบรัฐเมืองขึ้นของพม่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ จนถึงชายขอบของรัฐสยามในเวลาต่อมา

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ในแอ่งที่ราบ แอ่งเล็กแอ่งน้อย ที่ตั้งอยู่บนเขตภูเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ผสมกับความเป็นชุมชนชายขอบที่ค่อนข้างโดดเดี่ยว และห่างไกลจากสายตาของอำนาจรัฐมาตั้งแต่อดีต ทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่รองรับการอพยพเข้ามาของผู้คนจากสารทิศ เช่นทางทิศเหนือ โดยกลุ่มคนไท – ไต จีนฮ่อ และกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ จากจีนและพม่า และทางทิศใต้ โดยกลุ่มคนเมือง หรือไท - ยวน ที่เคลื่อนย้ายขึ้นไปหาที่ทำกินจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ลักษณะดังกล่าว กำหนดให้ชุมชนในบริเวณเหล่านี้ มีพัฒนาการของระบบพลังการผลิต เช่นระบบการบริหารจัดการน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ รวมทั้งความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางการผลิต ในส่วนที่เป็นสำนักร่วมทางประวัติศาสตร์อย่างแน่นแฟ้นและยาวนานนั้น แตกต่างออกไปจากชุมชนที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจ เช่น ในเขตแอ่งที่ราบใหญ่ทางตอนใต้ลงมาที่ยังปรากฏการผลิตข้าทางวัฒนธรรมอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

กระนั้นก็ตาม ในช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ชุมชนในเขตพื้นที่ดังกล่าว ก็ได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมาในลักษณะที่เป็นกลุ่มพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่หลากหลาย มีทั้งภาพของการต่อสู้แย่งชิงกันในระดับผู้นำของรัฐ และภาพความพยายามในการผลิตซ้ำระบบอุดมการณ์ทางสังคมด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะปรับตัวเข้าหากันในระดับประชาชน โดยมีแกนยึดโยงที่สำคัญ ทั้งระบบเครือญาติ ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต และระบบอุดมการณ์หรือลัทธิความเชื่อพื้นฐานอื่น ๆ อย่างมีนัยความหมายทางสังคมที่สำคัญยิ่ง

กรอบคิด และโจทย์วิจัย

กรอบคิดในงานวิจัยนี้ เริ่มต้นด้วยคำถาม และกรอบคิดในประเด็นสำคัญ ๕ ประการ ได้แก่

๑) เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมถูกกำหนดด้วยอะไร แบ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญ ๆ ๔ องค์ประกอบ ได้แก่

๑) สิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ เช่น แนวเขา แม่น้ำ สิ่งกำหนดหมายประจำเขต (land mark) ผลผลิตเด่นประจำเขต สถาปัตยกรรม สภาพการตั้งถิ่นฐานชุมชน อันเกิดจากการเคลื่อนไหวของชาวบ้านในเขตย่อย ๆ ต่าง ๆ

๒) แก่นยึดโยงต่าง ๆ (Embeddeness) ระบบเครือข่ายทางสังคม ที่เชื่อมร้อยเขต เช่น ระบบตลาด ระบบหัวบ้าน หัววัด การไหว้พระธาตุ การนับถือผีบ้าน ผีเมือง เส้าหลักเมือง

๓) พรหมแดนพื้นที่ ฐานทรัพยากร และระบบการผลิต

๔) ระบบการจัดการความรู้ การนิยามตนเองของชาวบ้าน เช่น มีภาษา บันทึก เรื่องเล่า ตำนาน การผลิตซ้ำระบบความเชื่อ

๒) สามารถกำหนดแนวคิดตามสภาพ เขตใหญ่ เขตย่อย เขตปิด เขตเปิด ได้หรือไม่

๓) การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่เกิดจากอะไร เมื่อพิจารณาตามมิติทางประวัติศาสตร์ และแกนเวลาในระบบจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชาวบ้าน

๔) กลไกอะไรบ้างที่จะรักษาเขตไว้ หรือทำลายเขตความสัมพันธ์นั้น เช่น กรณีครูบาทั้งหลาย ที่ได้หลายความกดดันทางทรัพยากร ทำให้คนย้ายเขตการผลิตได้ หรือลักษณะการปรับตัวในการอยู่ร่วมกันของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เนื่องจากความแตกต่างกันในรายละเอียดของการประกอบพิธีกรรมบางด้าน จึงใช้วิธีการจัดระยะห่างเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง เช่น กรณีคนไท-ยวน กับคนไทใหญ่ บ้านห้วยบอน เขตฝาง แบ่งแยกหมู่บ้านและพระธาตุกันคนละพระธาตุ เป็นต้น

๕) การกำหนดยุทธศาสตร์ ต้องสะท้อนยุทธศาสตร์ของการสร้างเขตที่เป็นมาแต่ประวัติศาสตร์ เป็นกลไกในการฟื้นฟูพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ของชุมชน หรืออาจเป็นการบูรณาการขึ้นใหม่ ตามขอบเขตของความสัมพันธ์ภายในเขต

การกำหนดกรอบคิดและโจทย์วิจัยดังกล่าวนี้ ก็เพื่อนำไปสู่การบรรลุวัตถุประสงค์ที่สำคัญอย่างน้อย ๕ ประการ ได้แก่

๑) ศึกษาการประกอบขึ้นของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมของภาคเหนือว่า ประกอบขึ้นจากหน่วยย่อยจนถึงระดับเขตอย่างไร แบบใดบ้าง องค์ประกอบและกลไกขับเคลื่อนคืออะไร ทั้งด้านกายภาพและวัฒนธรรม หน่วยย่อยของเขตสานกันขึ้นเป็นระบบความสัมพันธ์แบบใด อย่างไร อะไรคือสิ่งที่เชื่อมโยงระบบทั้งหมดเข้าด้วยกัน

๒) ศึกษาลักษณะเด่น จุดแข็ง จุดอ่อนของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ศึกษาผลกระทบจากนโยบายต่อพลวัตภายใน และแนวโน้มของปัจจัยที่เปราะบางอันจะนำไปสู่การล่มสลายของเขต เพื่อให้ชุมชนเข้าใจรากฐานเส้นทางที่ผ่านมา และเส้นทางที่ควรเป็นไปในอนาคตของเขต

๓) ศึกษาแนวทางที่ชุมชนบนแอ่งต่าง ๆ ใช้ในการบูรณาการเขตเศรษฐกิจใหม่ ๆ ในภาคเหนือให้สอดคล้องกับระบบภูมิโนเวตที่เปลี่ยนแปลงไป

๔) นำเสนอเชิงนโยบายเพื่อให้รัฐและองค์กรพัฒนา พิจารณามุมมองของการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนในแง่ของเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม

แนวคิดทางทฤษฎี

๑) แนวคิดการสืบสายตระกูล “เค้าผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ในระบบสังคมเครือญาติ

การสืบสายตระกูล “เค้าผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ในระบบสังคมเครือญาติ เป็นระบบความสัมพันธ์ของการจัดองค์กรพื้นฐานชุมชนอีกระบบหนึ่ง เป็นจารีตที่ผูกพันคนในตระกูลให้ประพฤติตนอยู่บรรทัดฐานเดียวกัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในระดับครอบครัวและสังคม มิให้ทำผิดจากจารีต มิเช่นนั้นอาจเกิดภัยอันตรายต่อตนเอง หรือผู้เป็นเค้าผีได้ การผิดจารีตในสังคม แสดงออกมาในรูปแบบของการถูกผีปู่ย่าทัก การผิดผี เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กันระหว่างชาย – หญิง ก่อนการเสียมผีหรือแต่งงาน สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือเค้าผีได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้

ระบบคติความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษดังกล่าว แสดงนัยความหมายทางสังคม และระบบความสัมพันธ์ระดับชุมชนหมู่บ้านหลายประการ ได้แก่

ประการแรก การเลี้ยงผีปู่ย่า นับเป็นการชุมนุมสายเครือญาติที่มีความผูกพันกันอย่างอบอุ่นและแนบแน่น มีความเอื้ออาทรต่อกัน ให้ได้มาพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนได้ตามสารทุกข์สุขดิบซึ่งกันและกัน

ประการที่สอง การเลี้ยงผีปรับเปลี่ยนให้คงอยู่และพยายามดำรงตัวเองเสมอ เช่น ถ้าลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าก็ให้ลูกสาวคนถัดไปได้ หรือถ้าสมาชิกบางคนไม่มีไ้ก็ก็สามารถนำแคบหมูมาเลี้ยงได้

ประการที่สาม พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่าและเสี่ยงทายไข่ไก่แสดงถึงบทบาทของระบบผีปู่ย่า ในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของสมาชิกในตระกูลที่มีจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยระบบการลงโทษ หรือการประนีประนอม อย่างสมานฉันท์

และประการสุดท้าย แม้การเลี้ยงผีปู่ย่าในปัจจุบันจะทำการเฉพาะในสายตระกูลที่เล็กลง แต่ก็ยังไม่หมดไป เนื่องจากครอบครัวที่แยกออกไปจะเลี้ยงผีปู่ย่ากันเองอย่างเจียบ ๆ ภายในครอบครัว

๒) แนวคิดระบบสัญลักษณ์ การวางรากฐานและกระบวนการสิ้นสุดลงของความเป็นชุมชน

เกิดจากแนวคิดที่ว่า “เมื่อสิ่งหนึ่งสิ้นสุดลง แต่รากฐานได้หยั่งลงไปแล้ว แม้สิ่งนั้นจะสิ้นสุดหรือถูกเปลี่ยนแปลงไป แต่รากฐานอาจก่อให้เกิดสิ่งอื่น ๆ แทนหรือโยกย้ายไปยังที่แห่งใหม่แทนได้”

รูปแบบหรือสัญลักษณ์ของพิธีกรรมบางประการสามารถเปลี่ยนแปลงได้ เมื่อเกิดการโยกย้ายถิ่นฐาน เช่น หลักช้าง หลักม้า ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของเสื่อบ้าน เสือเมือง บางครั้งเมื่อย้ายที่ใหม่ จะมีการนำรูปแบบการตั้งหลักช้าง และหลักม้าเดิม มาอยู่ในหอเสื่อบ้านหรือเสือเมืองด้วย แสดงถึงความคิดเก่าในพื้นที่ใหม่ และต้องการที่จะก่อตั้งสิ่งใดให้เกิดขึ้นในพื้นที่ใหม่

ในบางครั้งมิติทางเศรษฐกิจเพียงมิติเดียวไม่อาจควบคุม ตอบสนอง จัดการ หรือยึดเหนี่ยวจิตใจมนุษย์ได้ ดังนั้นมิติทางด้านความเชื่อทางศาสนาจึงมีบทบาทเพิ่มขึ้นเพื่อการโยงยึด คนในพื้นที่ เช่น พระบาทสร้อยที่เพิ่มบทบาทขึ้นในการเป็นจุดศูนย์กลางและรวมผู้คนในโหล่งสะลง หรือในกรณีเสือนินทิล ที่ปรากฏในเขตพื้นที่แอ่งแม่แดง พันทนาเมืองแกนในอดีต จนเรียกเป็นชื่อตำบลอินทิล มาจนปัจจุบัน เหล่านี้เป็นต้น

๓) แนวคิดดัชนีตัวชี้วัด และตัวเชื่อมโหล่ง

วิธีเชื่อมประวัติศาสตร์โหล่ง สามารถเชื่อมได้หลายมิติ อาจใช้ตัวเชื่อมเช่น ผี วิญญาณท้องถิ่น ระบบพระธาตุ เป็นต้น ซึ่งตัวชี้วัดเหล่านี้ แยกออกตามมิติของเวลา (Period) และระบบอัตลักษณ์ (Identity) ให้เป็นตัวแปรร่วมอย่างชัดเจน เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการอธิบายพื้นที่ต่อไป

ตัวชี้วัดและตัวเชื่อมของโหล่งอีกตัวหนึ่ง คือหลักหมายสำคัญ (Land Mark) ซึ่งเปรียบเสมือนจุดสำคัญที่ทุก ๆ เมืองต้องมี อาจเป็นจุดเริ่มต้น จุดสิ้นสุด หรือจุดต่อเนื่องก็ได้ ซึ่งหลักหมายสำคัญ เหล่านี้อาจไม่ได้เป็นวัดหรือสถานที่ แต่อาจเป็นเพียง Land Mark ภายในจิตใจของผู้คนในพื้นที่นั่นเอง

๔) แนวคิดการศึกษากุมิศาสตร์ภาพรวม (Geography to Total Picture)

ในขณะที่บ้าน เป็นหน่วยพื้นฐานที่เล็กที่สุดของสังคม ที่ขยายต่อออกมาจากระบบครอบครัว โหล่งเปรียบเสมือน ภาชนะที่รองรับกระบวนการทางสังคมเอาไว้ เป็นภาชนะทางภูมิศาสตร์สังคม และเมือง คือ ระบบความสัมพันธ์ของสหพันธรัฐกับชุมชนในจินตนาการของชาวบ้าน ที่ยึดโยงไว้ด้วยแกนความคิดทางจิตสำนึกของผู้ใช้ทรัพยากรร่วมกัน ภายใต้ระบบอุดมการณ์บ้าน ผีเมือง หรืออุดมการณ์อำนาจเหนือธรรมชาติ

หลักการศึกษามิติศาสตร์ในโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมนั้น มีจุดประสงค์หลักเพื่อ ศึกษาพลังที่สะสมในประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เพื่อทำให้เกิดความเข้มแข็งในชุมชน ดังนั้นจึงต้องศึกษาจากตัวแปรร่วมหลายชนิด ตั้งแต่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ระบบภูมิศาสตร์ของภูเขา แม่น้ำลำห้วยจนถึงสายน้ำใหญ่ การใช้พื้นที่ทำการเกษตร รอบการผลิต ฯลฯ ซึ่งตัวแปรร่วมเหล่านี้นักวิจัยมิได้เป็นผู้กำหนดเอง แต่คนในพื้นที่หรือชาวบ้านต่างหากเป็นผู้กำหนด

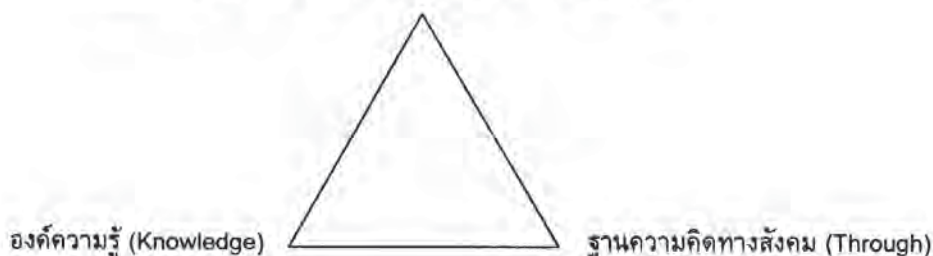
๕) แนวคิดเกี่ยวกับการกำหนดอัตลักษณ์ของกลุ่มชนทางสังคม (Identity in Social Science Theory)

เป็นแนวคิดที่วิพากษ์แนวคิดเก่า ที่เริ่มจากการกีดกันผู้อื่นออกไปจากกลุ่มตนในเชิงถูกเหยียดหยาม เช่น กระบวนการทำให้กลายเป็นชนชายขอบทางสังคม โดยระบุอัตลักษณ์ในเชิงลบ เช่น การทำลายป่า การค้ายาเสพติด ของกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ การผิดเพี้ยนของกลุ่มลักเพศ ความน่ากลัวของกลุ่มขอทาน กลุ่มติดเชื่อเอดส์ หรือกลุ่มชุมชนชาวสลัม เหล่านี้เป็นต้น

แต่แนวคิดอัตลักษณ์แบบใหม่ ที่ใช้ในการมองความเป็นชุมชนของชุมชนชาวนาในภาคเหนือ เป็นแนวคิดเพื่อการต่อสู้เกี่ยวกับการกำหนดและการสร้างพื้นที่ทางสังคม บนพื้นฐานระบบสำนึกตัวตนภายในของกลุ่มชน ที่ไม่ใช่เป็นการกีดกันผู้อื่นออกไปจากกลุ่ม แต่เป็นการช่วงชิงการอธิบายและการสร้างพื้นที่ให้กับชุมชนของตัวเอง โดยไม่ได้เป็นการกีดกันกลุ่มใด เช่น ไม่เหยียดเพศ (Gender) ผิวพรรณ อายุ หรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่แตกต่างออกไป

ดังนั้น Identity จึงถูกสร้างขึ้นมาเพื่อเป็นเข็มทิศ ในการอธิบายและชี้ นำ ทางความรู้และความคิด เมื่อนำ Identity มารวมกับ Culture ก็จะสามารถสร้างวัฒนธรรมให้มีตัวตนและมีพลังมากยิ่งขึ้นได้

อำนาจ (Power) ที่สถาบันต่างๆ พยายามสร้างความรู้ขึ้น

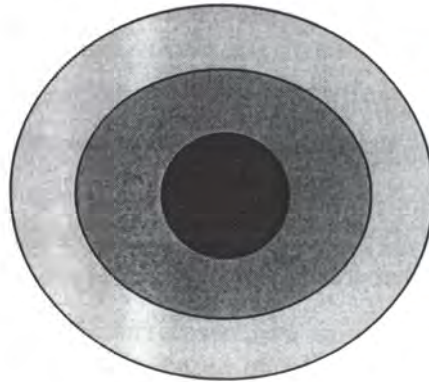
กรณีเช่นนี้ หากกล่าวในประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพ ก็จะสามารถอธิบายความสัมพันธ์และอิทธิพลซึ่งกันและกันของคน พืชและสัตว์ ในระบบความสัมพันธ์ของโหล่งและเมือง ที่ไม่ได้สัมพันธ์กันแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่ได้เป็นแบบ Identity ของใครของมัน ลักษณะเด่นของโหล่งและเมือง คือ เอกภาพที่ครอบครองความแตกต่างกันของแต่ละ Identity ระหว่างชาติพันธุ์ ดังนั้นแนวคิดที่ทุนนิยมพยายามที่จะสร้าง และแทรก Identity ที่เป็นแบบปัจเจก (Individual) เข้ามาในระบบการผลิตแบบใหม่ จึงเป็นตัวแปรสำคัญตัวใหม่ที่เป็นจุดเปราะบาง ที่เข้ามาครอบงำ ดังจะสามารรถเห็นได้ในระบบการผลิตต่าง ๆ เช่น มะเขือม่วง (มะเขือไร่ญาติ) ข้าวโพดหวาน มันฝรั่ง เป็นต้น สิ่งเหล่านี้จะทำให้เกิดอะไรขึ้นต่อไปในสังคม จะเป็นปัจจัยที่จะทำลายระบบโหล่งเมืองได้หรือไม่ หรือในทางกลับกัน อาจเป็นปัจจัยเสริมการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนให้ดีขึ้น จึงเป็นประเด็นใหญ่เรื่องหนึ่งในขอบเขตของการศึกษา

๖) ประเด็นแนวคิดเกี่ยวกับเขตพรมแดน (Territory and Boundary)

เขตพรมแดน หรือ Territory หมายถึง พื้นที่และความสัมพันธ์ระหว่างหน่วย เป็นความสัมพันธ์ชุดหนึ่งที่ทำให้เกิดเป็นพื้นที่ โหล่ง/เมือง/เอ็ง/โหม้ง/คว่าม นั้นหมายความว่า พื้นที่มีดำรงอยู่อย่างโดด ๆ ในทางภูมิศาสตร์เท่านั้น แต่พื้นที่ดำรงอยู่อย่างมีความหมายทั้งในทางรูปการจิตสำนึก และกระบวนการโครงสร้างหลักทางสังคม ตั้งแต่ระดับหมู่บ้าน จนถึงระดับโหล่ง และเมือง

องค์ประกอบพื้นฐาน (Element) ของพื้นที่หนึ่ง อาจสร้างความสัมพันธ์ใหม่ขึ้นในพื้นที่อื่น ๆ ได้ จะทำให้เกิดขอบเขตพรมแดน (territory) ใหม่ที่มีลักษณะความสัมพันธ์กับ territory เดิมอย่างแนบแน่น

Boundary ต่างจาก Territory ตรงที่ Boundary หมายถึงขอบเขตที่รัฐกำหนด แต่ Territory เป็นเขตแดนที่เกิดจากพื้นที่และความสัมพันธ์ของชาวบ้าน ซึ่งความสัมพันธ์ของ territory จะเจือจางลงจากศูนย์กลางเรื่อย ๆ เพื่อสำหรับติดต่อกับบ้านอื่นๆ อย่างเท่าเทียมกันด้านแนวคิด และความเป็นใจกลางหรือศูนย์กลางจะตอบสนอง ต่อแนวคิดของความเป็นบ้านเค้า หรือ บ้านหลวง

ความเข้มข้นของ Territory จากศูนย์กลางถึงรอบนอก

๗) แนวคิดเรื่องเวลา (Time)

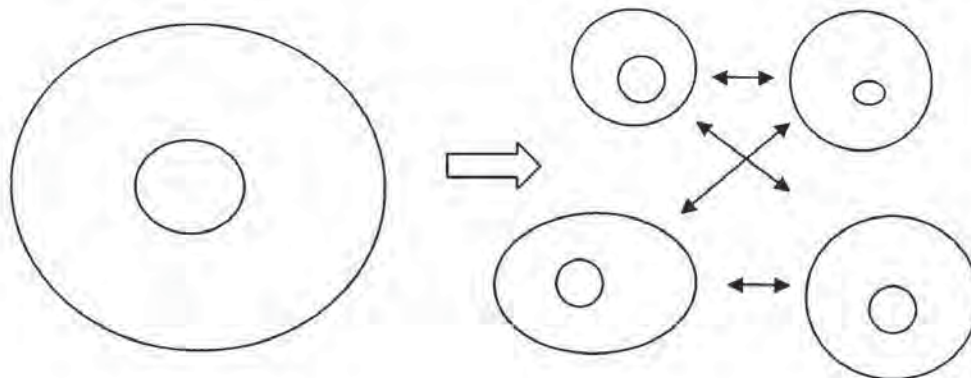
เวลาของชาวบ้านบางครั้งไม่ใช่เวลาที่ตรงกับความเป็นจริง เช่น ดอยหลวงเชียงดาว ดอยศักดิ์สิทธิ์ของชาวเชียงดาวมีตำนานเจ้าหลวงคำแดง มีพื้นที่และเวลาที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ จึงไม่แปลกที่ตำนานบางสำนวนจะโยงเจ้าเมืองพะเยาเข้ากับเมืองโละนี้ของเจ้าหลวงคำแดง ซึ่งเกิดกันคนละพื้นที่ และเวลาในยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ปัจจุบัน ดังตารางการเชื่อมระหว่างเวลาในโลกจริง (Real world) กับเวลาในโลกหรือในชุมชนแห่งจินตนาการ (Projected world) ดังนี้

Real world	Human	Projected world
เป็นเวลาจริง (Real time) เวลาในระบบทุนนิยม		เป็นเวลาที่เป็นไปได้ ดังเช่น เรื่องราวของเจ้าหลวงคำแดงบน ดอยหลวงศักดิ์สิทธิ์ นั้น ใน ความคิดและความเชื่อของ ชาวบ้าน เจ้าพ่อหลวงคำแดง ยังคงดำรงอยู่ (to live) และ ดำเนินชีวิต (จิตวิญญาณ) ภายใน ดอยหลวงเขียงดาวและถ้า ศักดิ์สิทธิ์ดอยเขียงดาวนั่นเอง และนั่นจึงเป็นสาเหตุที่เมื่อเกิด เหตุต่างๆ เช่น เจ็บป่วย ขอพร ชาวบ้านมักไปขอพรกับเจ้าพ่อ หลวงคำแดงเสมอ

๔) แนวคิดระบบเมือง กับศูนย์กลางอำนาจ

ภาวะความเป็นเขตอพยพโยกย้ายในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ทำให้เกิดลักษณะที่สำคัญดังนี้

๑) ภาวะความไม่หลงเหลือความเป็นเมืองที่มีศูนย์กลางเพียงจุดเดียวปกครองอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ แต่เกิดศูนย์กลางเล็ก ๆ ขึ้นหลายจุดในโหล่งเดียวกัน ซึ่งศูนย์กลางเหล่านี้ต่างมีอำนาจเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกันและยังมีความสัมพันธ์กันอีกด้วย

ภายหลังจากศูนย์กลางอันยิ่งใหญ่ถูกทำลายลง เกิดสงครามและพื้นที่ที่ถูกทิ้งให้รกร้างระยะหนึ่ง ต่อมา มีการอพยพโยกย้ายเข้ามาอยู่ใหม่มาจากหลายพื้นที่ในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น สันทราย หางดง อมก๋อย สันป่าตอง สารภี ลำพูน ลำปาง เป็นต้น ทำให้เกิดการก่อตั้งศูนย์กลางย่อยและเกิดกลุ่มใหม่ ๆ อีกหลายกลุ่ม ทั้งยังเกิดความสัมพันธ์ใหม่ระหว่างกลุ่มย่อยเหล่านี้ โดยความสัมพันธ์เหล่านี้ปรากฏในรูปของการพึ่งพาอาศัยกันและกัน ทั้งในด้านทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ระบบเหมืองฝาย ระบบการแลกเปลี่ยนอาหารหรือผลผลิต นอกจากนั้นยังมีความสัมพันธ์ในระบบหัววัดและความเชื่ออื่น ๆ อีกด้วย ซึ่งพบได้ในหลายพื้นที่ว่า หมู่บ้านที่ตั้งก่อนและสร้างวัดแล้ว ยินยอมหรือยินดีให้หมู่บ้านที่ย้ายมาจากที่อื่นและตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ที่ยังไม่มีวัด มาเป็นศรีท้าววัดเดียวกัน

๒) ความเชื่อเดิมของหมู่บ้านถูกผลิตซ้ำหรือล้มเลิก “เมื่อสิ่งหนึ่งสิ้นสุดลง แต่รากฐานได้หยั่งลงไป แล้ว แม้สิ่งนั้นจะสิ้นสุดหรือถูกเปลี่ยนแปลงไป แต่รากฐานอาจก่อให้เกิดสิ่งอื่น ๆ แทนหรือโยกย้ายไปยังที่แห่งใหม่แทน”^๑

ความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละหมู่บ้านที่ยังสืบทอดไปในระดับจิตสำนึก อาจถูกเลือกผลิตซ้ำในสถานที่ใหม่หรือบริบทใหม่และปรากฏทั้งในแบบนามธรรมและรูปธรรม ได้แก่ การตั้งชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านมิดกา (แม่แดง) บ้านสันป่าตอง (แม่แดง) บ้านหางดง (แม่แดง) บ้านเมืองวะ เมืองเลิน (สันทราย) บ้านหนองขวาง (ฝาง) บ้านล้อง (พร้าว) เป็นต้น ความเชื่อเรื่องผีของแต่ละชนชาติ เช่น การบูชาผีลื้อ ผีเม็ง ผีลัวะ เป็นต้น

ในบางกรณีมีความจำเป็นที่ชาวบ้านที่โยกย้ายถิ่นฐานมาใหม่จะต้องล้มเลิกหรือลดความเข้มข้นในการผลิตซ้ำประเพณี พิธีกรรมและความเชื่อเดิมลง ซึ่งเกิดได้จาก

ความเชื่อเดิมไม่สัมพันธ์กับพื้นที่ใหม่ที่ย้ายมาอาศัยอยู่ เช่น ชาวบ้านมิดกาเลือกที่จะตัดหรือไม่เอาผีเจ้าปู่ฯ ของเมืองอมก๋อยมาตั้งในพื้นที่แม่แดง และใช้เชิญผีบ้านคนอื่น ๆ ในพื้นที่ขึ้นมาประจำหมู่บ้านของตนแทน ในขณะที่ในจิตสำนึกแท้จริงแล้วชาวบ้านยังคงเลื่อมใสและศรัทธาในผีเจ้าปู่ฯ อยู่

๓) เกิดความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในระบบเครือญาติอย่างกว้างขวาง โดยมีพิธีกรรมต่าง ๆ เป็นแกนโยงยึด เช่น ระบบผีปู่ย่าที่ปรากฏระหว่างเขตเชียงดาวและฝาง พบว่าเมื่อถึงวันประเพณีไหว้ผีปู่ย่าประจำตระกูล สายตระกูลจากเมืองฝางต้องกลับมาไหว้ผีปู่ย่าที่บ้านเก่าผีบ้านแม่ณะ เชียงดาว ซึ่งเครือข่ายบนฐานความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นเครือข่ายที่ก่อตัวประสานกันอย่างแน่นเหนียว ส่งผลให้มีการช่วยเหลือในข้ามเขตหรือข้ามโหล่งอย่างสม่ำเสมอ ทั้งยังมีระบบอื่น ๆ มาช่วยพยุงความสัมพันธ์ไว้ด้วย เช่น ระบบหัวหมวดวัด ระบบหัวหมวดบ้าน เป็นต้น

๔) ระบบการควบคุมหรือระบบการใช้อำนาจเหนือฐานทรัพยากร เกิดขึ้นโดยใช้แกนโยงยึดจากฐานความเชื่อดั้งเดิมของแต่ละพื้นที่

เหตุที่ต้องใช้อำนาจโยงยึดของแต่ละพื้นที่นั้นเนื่องจากต้องการควบคุมทรัพยากรบริเวณนั้น หากใช้อำนาจใหม่จากแหล่งอื่น ๆ อาจมีประสิทธิภาพแต่ไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะสามารถควบคุมอำนาจและจัดสรรการใช้ทรัพยากรภายในพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังตัวอย่างที่พบเห็นได้ชัดเจน เช่น เรื่องเจ้าหลวงคำแดง ซึ่งหากจะวิเคราะห์ถึงอำนาจการควบคุมฐานทรัพยากรแล้ว เจ้าหลวงคำแดงจะถูกใช้เป็นฐานความเชื่อในการควบคุมทรัพยากรต่าง ๆ อย่างหลากหลายในเขตภาคเหนือตอนบน ได้แก่ ต้นน้ำ ป่าไม้ ลำน้ำ หรือหมู่บ้าน

๕) พื้นฐานความสัมพันธ์ภายในโหล่ง มีตัวเชื่อมโยงที่หลากหลาย บางครั้งจึงถูกมองว่าไม่เป็นพวกเดียวกันและแตกกลุ่มกัน

^๑ พรพิไล เกติวิชา, การประชุมโครงการวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน วันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๕๓

หากพิจารณาถึงลักษณะการตั้งถิ่นฐานใหม่ที่เกิดกลุ่มย่อยขึ้นมากมายภายในโหล่งเดียวกันในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ทำให้ตัวเชื่อมพื้นฐานที่ยึดโยงในแต่ละกลุ่มมีความหลากหลาย ไม่นั่นเหนียวเหมือนในเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนใต้ ที่มีตัวเชื่อมเดียวและชัดเจน เช่น ผีเจ้าพ่อหมอนในดอยเต่า ตำนานพระนางจามเทวี ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นเสมือนแกนโยงยึดที่เชื่อมโยงคนในแอ่งเดียวกันให้ปรับเข้าหากัน หรือเชื่อมในระดับจิตสำนึกว่าเป็นคนกลุ่มเดียวกันและมีประวัติศาสตร์ร่วมกันยาวนาน

สำหรับเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบนนั้น เนื่องจากเป็นเขตแดนศึกสงคราม มีการอพยพโยกย้ายพลเมืองในหลายยุค และเพิ่งเริ่มมีการตั้งถิ่นฐานในช่วงปลายพุทธศตวรรษ ๒๔ หรือในยุค “เก็บผักในเช้า เก็บข้าวใส่เมือง” คนจากหลายพื้นที่และหลายชาติพันธุ์ต่างอพยพเข้ามาเพื่อเสาะหาทำเลที่ตั้งบ้านเรือนและที่ดินทำกิน ความหลากหลายทางชาติพันธุ์ทำให้เกิดการแบ่งกลุ่ม ซึ่งแม้ว่าจะมีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในกลุ่มอย่างเหนียวแน่น แต่ก็ไม่สามารถยึดโยงคนทั้งโหล่งเข้าด้วยกันได้ เนื่องจากแต่ละกลุ่มมีแกนยึดโยงที่ต่างกัน แม้ภายหลังจะมีความพยายามจะใช้ตัวยึดโยงหรือแกนหลักจากความเชื่อในพื้นที่ แต่ก็ยังดูเหมือนไม่เป็นผล เช่น การสร้างพื้นฐานจิตสำนึกความเชื่อเรื่องพระเจ้าฝาง – พระนางสามผิว – พระนางมะลิกา เป็นต้น

๖) เหตุที่ผีทางแอ่งเชียงใหม่ - ลำพูนตอนบน ไม่ผลิตซ้ำอย่างแน่นหนาเหมือนเชียงใหม่ – ลำพูนตอนล่าง เนื่องจากต้องการรวมหมู่บ้านมากกว่าต้องการรักษาระยะห่างหรือแยกตัวออกเป็นปัจเจก การต้องการรวมหมู่บ้านของชาวบ้านที่อพยพมาจากต่างสถานที่ ต่างเวลา ทำให้ชาวบ้านเลือกตัดผีของตนเองและใช้ผีส่วนรวมซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นผีในพื้นที่ปัจจุบันมากกว่าผีในอดีตที่อยู่ในสถานที่ตั้งถิ่นฐานเดิม

การเลือกปรับผีเข้าหากันต่างจากการเลือกรักษาระยะห่างของชาวไทใหญ่บ้านห้วยบอน และชาวพื้นเมืองบ้านสันปาย่าง ที่แต่เดิมเป็นหมู่บ้านเดียวกันและใช้วัดเดียวกัน เนื่องจากจารีตในการทำบุญทานไม่เหมือนกันทำให้ชาวไทใหญ่ต้องแยกหมู่บ้านไปตั้งวัดของตนเอง และแบ่งพื้นที่บูชาพระธาตุกันคนละองค์

วิธีวิทยาการวิจัย

๑) การศึกษาในครั้งนี้ ใช้แนวคิดและวิธีการเชื่อมโยงปัจจัยและวิธีการต่าง ๆ ของวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ สังคม – มานุษยวิทยา และวิชาเศรษฐศาสตร์

๒) ในวิธีการทางประวัติศาสตร์ ได้ใช้วิธีการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนในพื้นที่ ซึ่งรองรับ และเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อมพร้อม ๆ กัน

๓) การผสมผสานระหว่างสาขาวิชา ทำให้การศึกษานี้ มุ่งพิจารณาปัจจัยทางกายภาพ ได้แก่ ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ดิน น้ำ พืชพรรณธรรมชาติ ทรัพยากร แร่ธาตุ พลังงาน ฯลฯ ผสมผสานกับปัจจัยด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและวัฒนธรรม หรือสังคม ที่มนุษย์ร่วมมือกันสร้างขึ้น ได้แก่ ลักษณะทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ แบบแผนในการทำงาน การตั้งบ้านเรือน การวางภูมิสถาปัตย์ของชุมชน การดำรงชีวิต ค่านิยม วิธีการที่เน้นหนักคือ ศึกษาปรากฏการณ์ และวิเคราะห์ปรากฏการณ์

๔) มุ่งเน้นการศึกษาวิเคราะห์รูปแบบ บุรณาการ และแขนงความคิด เกี่ยวกับการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม และการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม โดยเน้นปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ศึกษาทำเลที่ตั้ง การเคลื่อนไหว การติดต่อเชื่อมโยงกันในระบบย่อยของเขต นำขนาด รูปร่าง ระยะทาง มารวมพิจารณาศึกษาว่าเขตประกอบขึ้นมาอย่างซับซ้อนผสมผสานได้อย่างไร บนพื้นฐานที่ถือว่าทุกสิ่งทุกอย่างนี้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่บนแกนเวลา

๕) มุ่งพิจารณาการเปลี่ยนแปลงระยะยาว (Transformation) ของระบบเกษตรกรรม เป็นพื้นฐานของการจำแนกเขตและบุรณาการเขตเศรษฐกิจใหม่ ๆ

๖) ใช้ทฤษฎีภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ ศึกษากระบวนการผลิตพืช เช่น แหล่งผลิต ปริมาณการผลิต ระบบตลาดและเครือข่ายของแหล่งผลิต เพื่ออธิบายระบบการผลิตของเขตในแง่วิวัฒนาการและแนวโน้ม นอกจากนี้ยังศึกษาระบบนิเวศที่จะเป็นข้อจำกัดหรือเป็นปัจจัยบวกสำหรับแนวโน้มในอนาคต

๗) ใช้วิธีการเก็บข้อมูลทุกระดับ ได้แก่ การสังเกต (Observation) การสัมภาษณ์เชิงลึก (In -depth Interview) สันทนากลุ่มย่อย (Focus Group) การศึกษารายกรณี (Case Study) และการใช้แบบสอบถาม (Farm Survey)

ขอบเขตพื้นที่วิจัย

ชุมชนในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ในงานวิจัยครั้งนี้ กำหนดพื้นที่ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์บนฐานเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน ออกเป็น ๕ เขตย่อย ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพืนาเมืองแกน ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอมะแม่ง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอด ทางทิศตะวันออก
- ๓) เขตที่ราบลุ่มน้ำแดง เมืองก๊ิด เมืองแหง เมืองคอง ทางทิศตะวันตก
- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ อรุโณทัย แกน้อย
- ๕) เขตที่ราบในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

การทบทวนวรรณกรรม / วรรณกรรมวิวาทะ

การศึกษาวิเคราะห์ทางด้านสภาพเศรษฐกิจและสังคมไทยปัจจุบัน นับได้ว่าวางอยู่บนพื้นฐานแนวคิดกระแสหลัก ๑ ๒ กระแส ได้แก่ กระแสที่เดินตามแนวคิดการพัฒนาแบบทุนนิยม ตามแนวเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก หรือเศรษฐศาสตร์แนวคลาสสิก ที่เน้นเรื่องการเติบโตทางด้านเศรษฐกิจ และการทำให้ทันสมัยแบบประเทศตะวันตก แต่อีกแนวทางหนึ่ง ที่ยังคงเชื่อมั่นว่าระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมในประเทศไทยยังเติบโตได้ช้ามาก บนรากฐานความสัมพันธ์ทางสังคมหรือความสัมพันธ์ทางการผลิต และรูปแบบพลังการผลิต ตามวิถีแบบเอเชีย จึงเน้นการศึกษาและยืนยันถึงการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจชุมชน ที่วางอยู่บนพื้นฐานของรูปแบบวิถีการผลิต และวิถีการดำรงชีวิต ประเพณีวัฒนธรรม ความเชื่อ ตลอดจนถึงระบบอุดมการณ์ของสังคมระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้าน ที่ยังคงดำรงอยู่ในสถานภาพหนึ่งต่างหาก

แนวคิดเศรษฐกิจชุมชนได้ยืนยันข้อสรุปสำคัญว่า แท้จริงแล้วระบบเศรษฐกิจแบบทุนที่ดูเหมือนใหญ่โต และมีพลังอยู่อย่างมากมานั้น กลับมีขนาดเล็ก และเป็นรองกว่าเศรษฐกิจแบบชุมชน สองระบบทับซ้อนกันอยู่ในสังคมไทย ที่วางอยู่บนรากฐานของวัฒนธรรมไทยที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน

งานศึกษาในครั้งนี้ จึงต้องการทบทวน ตรวจสอบ และขยายขอบเขตการศึกษาออกไป จากระดับชุมชนหมู่บ้าน ไปสู่เขตความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจในระดับแอ่งพื้นที่ขนาดใหญ่ขึ้น บนรากฐานของระบบวัฒนธรรมพื้นบ้าน ในเขตพื้นที่ภาคเหนือตอนบน ทั้งนี้เพื่อจะได้ยืนยันถึงสภาพการดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจวัฒนธรรมชุมชน ว่าจะสามารถพัฒนาขึ้นมาอย่างเป็นต้นหลัก หรือดำรงอยู่ควบคู่กับระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมได้อย่างไร

งานศึกษาชิ้นสำคัญ ๆ ที่เกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจชุมชนที่ผ่านมา ที่จะเป็นพื้นฐานแก่การศึกษาเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม ในเขตเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน มีดังนี้

๑. จักรทิพย์ นาดสุภา (๒๕๒๗ - ๒๕๓๓). เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต มีประเด็นสำคัญที่น่าเสนอ ได้แก่ เศรษฐกิจหมู่บ้านพอยังชีพในระบบศักดินา (พ.ศ. ๑๕๕๕ - ๑๘๕๕)

๑) การผลิต มีลักษณะดังนี้

๑.๑) การผลิตของหมู่บ้านในระบบศักดินาเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ (subsistence) คือผลิตเพื่ออยู่เพื่อกินเอง ไม่ได้ผลิตเพื่อแลกเปลี่ยน ไม่ได้ผลิตเพื่อขาย การยังชีพของหมู่บ้านที่สำคัญที่สุดคือการทำนา โดยอาศัยแรงงานคนและสัตว์ เป็นหลัก

๑.๒) ปัจจัยการผลิตหลัก คือแรงงานและที่ดิน

๑.๓) ทรัพยากรอุดมสมบูรณ์

๑.๔) ชุมชนพึ่งตนเองได้

๑.๕) ผลิตส่วนเกินจากการหาของป่า แต่ก็ต้องส่งส่วยให้แก่รัฐ

๒) ความสัมพันธ์ในการผลิต

ความสัมพันธ์ในการผลิตของหมู่บ้านในระบบศักดินามี ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือหมู่บ้านเป็นชุมชนที่ยังมีความผูกพันภายในสูงคล้ายในสมัยชุมชนบุพกาลจากระบบเครือญาติ และ มีการช่วยเหลือและแบ่งปันกัน อีกด้านหนึ่งคือหมู่บ้านถูกขูดรีดจากภายนอก คือจากรัฐที่ก่อกำเนิดขึ้นแล้ว ความสัมพันธ์คู่สำคัญจึงเป็นระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับขุนนางของรัฐ ไม่ใช่ระหว่างเจ้าของที่ดินกับชาวนาแต่ละคน ทั้งยังขาดกฎหมู่ที่ชาวเมืองที่เข้มแข็ง รัฐขูดรีดหมู่บ้านและเกณฑ์แรงงานจากหมู่บ้าน รัฐแปลกแยกมากกว่าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับหมู่บ้าน ชาวนากลับการเกณฑ์แรงงาน บางครั้งต่อต้านด้วยการหนีเข้าป่าดง อพยพไปกันทั้งหมู่บ้าน ทำเป็นไม่เข้าใจ เลี่ยงงานหรือทำงานให้ช้า หนีไปบวชหรือหนีไปอยู่บ้าน ถ้ารุนแรงมากก็ปะทุถึงขั้นก่อกบฏ (หน้า ๒๔ - ๒๕)

ชนชั้นกรรมกรไทยคือพ่อค้าและช่างพื้นเมือง ไม่สามารถพัฒนาพ้นจากความเป็นชาวนาได้ และไม่สามารถพัฒนาหมู่บ้านที่ผลิตเฉพาะอย่าง พวกพ่อค้ายังคงทำนาเป็นหลัก และไม่ขยับออกไปตั้งหลักแหล่งนอกหมู่บ้าน ทำให้พัฒนาการของชนชั้นนี้หยุดชะงัก ไม่สามารถก้าวกระโดดเป็นชนชั้นอิสระจากชาวนาได้

นอกจากการแลกของกันแล้ว ทั้งในภาคเหนือและภาคใต้มีการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน หรือเมืองกับหมู่บ้าน เรียกว่า ตลาดนัด มีทั้งของที่ผลิตได้จากหมู่บ้าน และสินค้าจากภายนอกประกอบ

ระบบตลาดนัด นอกจากจะแสดงถึงความช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างหมู่บ้านแล้ว ยังชี้ว่าเศรษฐกิจชนบทไทยเดิมนั้นเป็นเศรษฐกิจยังชีพ โดยพื้นฐานการค้าขายกระทำเป็นครั้งคราวเท่านั้น และภาคอีสานเป็นภาคที่เศรษฐกิจปิดที่สุด

ลักษณะของการตั้งเมืองในภาคอีสานแสดงชัดเจนมากกว่า เมืองต่างๆที่ตั้งขึ้นในช่วงระหว่างรัชกาลที่ ๑ - ๕ ตั้งขึ้นเพื่อจุดหมายในการปกครองทั้งสิ้น เดิมล้วนแต่เป็นบ้านมาก่อน ที่ได้ชื่อว่าเป็นเมืองเพราะว่า รัฐยกตั้งขึ้น ไม่ใช่เป็นเมืองเพราะการค้าหรือหัตถกรรม

ความเชื่อพื้นฐานของชาวนาคือความเชื่อในบรรพบุรุษ เรียกว่าผีบ้านผีเรือน ทางเหนือเรียกว่าผีปู่ย่าทางใต้เรียกว่าผีตายาย ชาวไทยมีหอผีบรรพบุรุษนี้อยู่บนหิ้งในห้องนอนของแต่ละครอบครัว

ในระดับหมู่บ้านมีผีของชุมชนหมู่บ้าน ทางเหนือเรียกว่าผีเสื้อบ้าน อีสานเรียกผีปู่ตา มีการทำพิธีกรรมเลี้ยงผีประจำหมู่บ้านหรือพิธีสืบชะตาบ้าน มีการทำตาแหลวไปปักล้อมเพื่อบ่งบอกอาณาเขตของหมู่บ้าน พิธีนี้แสดงร่องรอยของการปกครองตนเอง เอกลักษณะ และความเป็นอิสระของหมู่บ้านที่จะมีอยู่เต็มทีในสมัยชุมชนบุพกาล

ในเขตท้องถิ่นหนึ่งๆ ก็นพื้นที่รวมหลายหมู่บ้าน มักมีผีวีรบุรุษนักรบหรือคนสำคัญของท้องถิ่น หรือผีเจ้าเมือง เช่นเจ้าหลวงคำแดง ในภาคเหนือ ผีวีรบุรุษหรือผีเจ้าเมืองนี้สะท้อนลักษณะสังคมไทยที่เคยผ่านการเปลี่ยนจากชุมชนหมู่บ้านอิสระ มาเป็นรัฐแบบเจ้าฟ้า (principalities) ขนาดเล็ก มีวีรบุรุษ มินักรบ มีเจ้าครองเมืองพื้นเมือง

ชาวบ้านได้เหมารวมนิเวศของวีรบุรุษหรือนักรบ หรือเจ้าครองเมืองพื้นเมืองเหล่านี้มาเป็นผีของตน คือเอามาเป็นผีของชาวบ้าน เพื่อให้ช่วยคุ้มครองและช่วยเหลืออีกชั้นหนึ่ง เทนือผีเจ้าเมืองแบบรัฐเจ้าฟ้า คือผีของรัฐชาติไทยนั้นไม่มี มีแต่ผีของชนเผ่าไทย (ไม่ใช่ของรัฐ) คือผีแดนหรือผีฟ้าอยู่บนฟ้า เป็นผู้ให้กำเนิดชนเผ่าไทย

ระบบความเชื่อเดิมของหมู่บ้าน จึงสอดคล้องสนับสนุนระบบชุมชนที่มีความผูกพันภายในแน่นแฟ้น และมีฐานการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ เพียงผลิตพอยังชีพ

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นศักดินา ศาสนาพุทธถูกใช้อธิบายให้ความชอบธรรมแก่กำเนิดของชนชั้นศักดินาซึ่งเป็นผู้ปกครอง เพราะระบบความเชื่อผีบรรพบุรุษและเครือญาติสายโลหิต อธิบายความแตกต่างระหว่างชนชั้นทั้งสองไม่ได้ อธิบายไม่ได้ว่าทำไมผู้ปกครองเจ้านาย ขุนนาง จึงควรได้ใช้แรงงานเกณฑ์ ได้รับส่วยจากชาวบ้าน ในระบบความเชื่อบรรพบุรุษ คนในสังคมเป็นญาติพี่น้องเสมอภาคกัน ไม่มีชนชั้นผู้ปกครองชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่มีชนชั้นที่ได้รับส่วยจากอีกชนชั้นหนึ่ง รัฐใช้เรื่องหลักบุญกรรมของศาสนาพุทธเพื่ออธิบายความชอบธรรมในการปกครองและการเกณฑ์ทรัพยากรจากหมู่บ้านว่า ชาวบ้านต้องลำบาก ยากจนอดอยากยากแค้นเพราะทำบาปทำกรรมมาแต่ชาติก่อน ส่วนเจ้านายขุนนางทำบุญทำกรรมมาดี ในระบบศักดินาความเชื่อผียังคงอยู่เป็นแกนกลางของหมู่บ้าน และศาสนาพุทธต้องปรับตัวเข้ากับความเชื่อท้องถิ่น

การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นภายนอกหมู่บ้าน คือรัฐพัฒนาขึ้นนอกหมู่บ้าน และต่อมาเกิดระบบทุนนิยมนอกหมู่บ้าน รัฐและระบบทุนเข้าไปกระทบชีวิตในหมู่บ้าน ทั้งรัฐและระบบทุนไม่ใช่สถาบันของหมู่บ้าน เข้ามาเอาผลประโยชน์จากชาวบ้าน ไม่ได้มาพัฒนาหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงไม่ได้เข้าร่วมสถาบันทั้งสองอย่างเต็มที่ ชาวบ้านรู้สึกและมีความสำนึกว่ารัฐและระบบทุนเป็นสิ่งแปลกปลอม เขาไม่เต็มใจเข้าร่วม สถาบันของเขา คือหมู่บ้าน แสดงว่า กระบวนการครอบงำจิตสำนึกของชาวบ้านจากภายนอกไม่สมบูรณ์ มีช่องว่าง จิตสำนึกหมู่บ้านอิสระและจิตสำนึกชุมชน ชนชาติส่วนน้อยยังคงอยู่ในชนบทไทย ต่อต้านรัฐและระบบทุน ณ ระดับจิตสำนึกด้วย

แต่ชาวบ้านสืบทอดโบราณ สืบทอดตามบุญตามกรรม ไม่ได้ปรับตัว ไม่ได้ปรับปรุงพลังการผลิต เทคโนโลยี ที่เป็นเช่นนั้นเพราะสาเหตุ ๓ ประการด้วยกัน คือ

- ๑) ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติในอดีต
- ๒) ลักษณะชุมชนหมู่บ้านไทยที่ให้ความมั่นคง
- ๓) ลักษณะพิเศษของรัฐและระบบทุนนิยมไทย

๒. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (๒๕๔๔). จากประวัติศาสตร์หมู่บ้านสู่ทฤษฎีสองระบบ
นำเสนอประเด็นสำคัญ ดังนี้

๑) แนวคิดนารอดนิก (Narodnik) และทฤษฎีสำนึกองค์กรการผลิตของชาวนา ของ A.V Chayanov (๑๘๘๘ – ๑๙๓๗) นักเศรษฐศาสตร์ชาวรัสเซีย อธิบายว่า

เศรษฐกิจชาวนาเป็นวิถีการผลิตของตัวเอง อยู่ได้ด้วยตัวเอง พอเพียงในตัวเอง พึ่งตัวเองได้ เพราะเป็นเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องอยู่กับธรรมชาติ และองค์ประกอบทางชีวของครอบครัว คือแรงงานในครัวเรือนมากกว่าจะเกี่ยวข้องกับสังคม หรือต้องพึ่งสังคม ชาวนาปกติครอบครองที่ดินและทรัพยากรธรรมชาติอยู่แล้ว คือมีปัจจัยการผลิตอื่นและมีแรงงานในครอบครัวอยู่แล้ว เป็นลักษณะที่พิเศษยิ่ง ทำให้ครอบครัวชาวนาสามารถประกอบทรัพยากรและแรงงาน ขึ้นเป็นผลผลิตได้ด้วยตัวเองโดยอิสระ และโดยที่จุดมุ่งหมายของการผลิตเป็นไปเพื่อการบริโภค คือเพื่อเลี้ยงสมาชิกในครอบครัว ไม่ใช่เพื่อขาย ไม่ใช่เพื่อกำไร เป็นการทํามหาภิณของครอบครัว ชาวนาจึงสามารถปรับการใช้แรงงานที่ตนมีอยู่เพื่อให้เกิดความพอเพียงได้ คือหากยังผลิตได้ไม่พอเพียงก็ใช้แรงงานให้เข้มข้นขึ้น ขยันมากขึ้น ก็จะผลิตได้พอเพียง เนื่องจากไม่ได้จ้างแรงงาน จึงไม่มีการขาดทุนหรือล้มละลายแบบในเศรษฐกิจระบบทุน

แม้ชาวนาติดต่อกับระบบทุน ก็ไม่จำเป็นต้องเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน เพียงแต่อาจส่งแรงงานเข้าไปหารายได้ที่เป็นตัวเงินเป็นครั้งคราว โดยพิจารณาเทียบผลได้จากการใช้แรงงานผลิตในครัวเรือน และการส่งแรงงานออกไปค้าขายหรือรับจ้าง แต่จุดหมายก็เพื่อนำผลได้มาบริโภคให้เกิดความพอเพียงของครอบครัว ยังคงรักษาเป้าหมายของเศรษฐกิจแบบชาวนาเอาไว้ การบริโภคภายในครอบครัวกำหนดปริมาณการผลิตตลาดเป็นเพียงแหล่งหารายได้เพิ่มเติม เศรษฐกิจชาวนาเป็นระบบเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่ง อยู่ขนานกับระบบศักดินาก็ได้ ระบบทุนนิยมก็ได้

เส้นทางอนาคตของระบบเศรษฐกิจชุมชนชาวนามตามข้อเสนอของชายานอฟก็คือ การทำเครือข่ายระหว่างชุมชนหมู่บ้าน ประกอบขึ้นเป็นระบบสหกรณ์ รวมการขายผลผลิตการเกษตร ปรับปรุงเทคนิคการผลิตทางการเกษตร จัดระบบสินเชื่อและจัดให้มีกองทุนสหกรณ์ และตั้งศูนย์ชี้นำทางการเกษตร สร้างกิจการแปรรูป วัตถุประสงค์การเกษตร และตั้งอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องในชนบท สร้างโกดังสาธารณะ พัฒนาไฟฟ้า ถนน และชลประทานในท้องถิ่น ฯลฯ

๒) ทฤษฎีเศรษฐกิจสองระบบ (Dualistic Economics) ของ J.H. Bjoeke (๑๙๓๐)

โบเค มีความเห็นว่า ในประเทศแห่งเอเชียตะวันออก มีการปะทะกันของระบบสังคมสองระบบที่แตกต่างกันมาก อยู่ต่างลำดับขั้นของการพัฒนา ระบบทุนนิยมตะวันตกปะทะกับระบบก่อนทุนนิยม โดยไม่สามารถทำลายหรือดูดกลืนระบบก่อนทุนนิยมได้ สภาวะมีสองระบบไม่ใช่สภาวะชั่วคราวที่เกิดจากการเข้ามาติดต่อติดกันใกล้ชิดของระบบตะวันตก แต่เป็นสภาวะที่ดำรงอยู่ตลอดไป ระบบก่อนทุนนิยมเป็นระบบที่มีกำเนิดของตัวเอง เป็นตัวของตัวเองอยู่ก่อนแล้ว คือระบบเศรษฐกิจหมู่บ้าน ที่มีความต้องการจำกัด ผลิตเพื่อเลี้ยงชีพ ครอบครัวเป็นหน่วยการผลิต การแลกเปลี่ยนมีจำกัด ไม่มีจิตใจค้ากำไร หรืออยากแข่งขัน หรือทำธุรกิจ หรือสะสมทุน หรือทำอุตสาหกรรมด้วยเครื่องจักร

วัตถุประสงค์ทางเศรษฐกิจถูกควบคุมปรับเปลี่ยนด้วยศาสนา จริยธรรมและประเพณี เป็นวงเศรษฐกิจที่เป็นโลกของตัวเอง ที่ระบบทุนไม่อาจทำให้เกิดการพัฒนาเทคโนโลยี และการพัฒนาเศรษฐกิจได้ ณ ประเทศเหล่านี้ ระบบทุนไม่สามารถทำหน้าที่บูรณาการให้ประเทศมีระบบเศรษฐกิจเดียว คือเป็นระบบทุนทุกส่วนอย่างที่ได้ทำสำเร็จในประเทศตะวันตก การติดต่อกับระบบทุนจะยิ่งทำให้ระบบเศรษฐกิจหมู่บ้านบริโภคเพิ่มมากขึ้น เกิดมีหนี้สิน ขณะเดียวกันจำนวนประชากรในหมู่บ้านก็เพิ่มขึ้นรวดเร็ว ปัญหาประชากรจะเกิดขึ้น

ทฤษฎีสองระบบ จึงให้ข้อคิด ๓ เรื่องด้วยกัน คือ

๑. เราต้องมองเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านเป็นอีกระบบเศรษฐกิจหนึ่ง ต่างหากไปจากระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เป็นเศรษฐกิจของทั้งเขตและทั้งประเทศ ไม่ใช่เศรษฐกิจเฉพาะท้องถิ่น เชื่อมโยงด้วยทั้งกลไกเศรษฐกิจสังคม และวัฒนธรรม

๒. เราต้องศึกษาการติดต่อและการปะทะระหว่างระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านกับระบบเศรษฐกิจทุนนิยม เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไม่ได้โดดเดี่ยวและมีปฏิสัมพันธ์กับเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่งด้วยกันเองเท่านั้น แต่ยังอยู่คู่กับระบบทุนนิยม ในเวลาและสถานที่เดียวกันด้วย เราต้องศึกษาการปะทะกันและผลที่มีต่อแต่ละระบบและต่อเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ ที่จะกำหนดเส้นทางการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาของประเทศเรา

๓. เศรษฐกิจสองระบบไม่ใช่ปรากฏการณ์ชั่วคราว แต่จะดำรงอยู่เป็นเวลายาวนาน เส้นทางของเศรษฐกิจเอเชียอาจเป็นเส้นทางของตนเอง ไม่จำเป็นต้องเป็นเส้นทางทุนนิยม อาจพัฒนาขึ้นจากระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน และปรับเปลี่ยนให้ระบบทุนเป็นระบบรอง และให้การสนับสนุนระบบชุมชน

ณ พรหมแดนแห่งความรู้ขณะนี้ เราควรศึกษา ๒ เรื่องใหญ่ ๆ คือ

๑) กลไกภายในและแรงขับเคลื่อนของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน

๒) การเปลี่ยนแปลงภายในระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอันเนื่องมาจากการปะทะกับระบบทุนนิยม

๓. นักรทพิพย์ นาถสุภา (๒๕๒๔).บ้านกับเมือง

ศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดของระบบเศรษฐกิจการเมืองว่าด้วยหมู่บ้านกับรัฐ ในประเด็นหัวข้อที่สำคัญได้แก่

๑) เป็นการศึกษาแบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์ ที่เกี่ยวกับโครงสร้างการผลิต การบริโภค และการแบ่งปันผลผลิต ทั้งนี้โดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจ

๒) เป็นการศึกษาาระดับเขตเฉพาะเขตหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน เช่น ระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ โดยมีแรงเชื่อมเป็นระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม

๓) มีการพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษานั้น กับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป ไม่ใช่ศึกษาแต่หน่วยท้องถิ่นโดด ๆ

๔) มีการพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงของหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา คือศึกษาเป็นแบบประวัติศาสตร์ หรือวิวัฒนาการ ทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากพลังพลวัตภายในท้องถิ่นเอง และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากความสัมพันธ์กับสังคมภายนอก

๕) ไม่ละเลยที่จะศึกษาความขัดแย้งที่มีอยู่ภายในหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา และความขัดแย้งที่มีระหว่างท้องถิ่นกับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป

นักรทพิพย์ ได้สรุปถึงลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทย ว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยมีความหนืดตัวสูง ในการที่จะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม นั้น เนื่องมาจากปัจจัย ๓ ประการ ได้แก่

๑) แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนนั้นยังเหนียวแน่น ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังอ่อนแออยู่

๒) ททรัพยากรยังมีอยู่มาก การสูญเสียที่ดินมีน้อยและช้า

๓) รัฐไม่เข้าไปจัดการถึงในชุมชน ปลอมให้ชุมชนคงสภาพเดิมไว้ทั้งในแง่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม รัฐเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้าน

๔. พรพิไล เลิศวิชา และอรุณรัตน์ วิเชียรเขียว.(๒๕๔๖) ชุมชนหมู่บ้านลุ่มน้ำخان,

งานศึกษาของพรพิไลและอรุณรัตน์ เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยพลวัตเศรษฐกิจชุมชน ๓ ลุ่มน้ำในประเทศไทย (๒๕๔๓ – ๒๕๔๕) ที่ต่อเนื่องมาจากการศึกษาในแนวคิดเรื่อง วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย ที่ศึกษา ร่วมกับฉัตรทิพย์ นาถสุภา โดยมีพื้นฐานความเชื่อมั่นว่าในท่ามกลางเศรษฐกิจระบบทุนที่ด้อยใหญ่นั้น แท้จริงแล้วมีเศรษฐกิจระดับหมู่บ้าน หรือเศรษฐกิจฐานล่างของชุมชนดำรงอยู่คู่กัน โดยมีลักษณะเป็นพลวัตที่เคลื่อนไหวอยู่ภายใต้ดุลยภาพของสังคม ๔ ระบบ ได้แก่

- ๑) การตั้งถิ่นฐาน ภูมิประเทศ และระบบโลกทัศน์ของผู้คน
- ๒) ระบบพลังการผลิต
- ๓) ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิต
- ๔) ระบบโลกทัศน์ องค์ความรู้ และเทคโนโลยี

งานศึกษาค้นพบว่า หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา มีความเปลี่ยนแปลงที่ก่อให้เกิดพลวัตอันนำไปสู่เสถียรภาพที่เปลี่ยนแปลงไปของดุลยภาพเดิม สังคมชุมชนลุ่มน้ำخان ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้สู่ดุลยภาพใหม่ ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนไป

การเข้ามาของระบบทุนและเทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่มาใช้แทนแรงงาน ระบบชลประทาน สิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภค รวมทั้งการมีรูปแบบกิจกรรมใหม่ ๆ ในสังคม เช่น ระบบโรงเรียน ทำให้ชุมชนต้องใช้เงินมากขึ้น ส่วนเกินของผลผลิตถูกเปลี่ยนเป็นเงินในอัตราเร่ง และการผลิตปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจการผลิต มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีอื่น ๆ เพื่อเพิ่มผลผลิต เพื่อนำไปขายให้ได้มาซึ่งเงินตรา เพื่อแลกเปลี่ยนหรือใช้จ่ายสำหรับนวัตกรรมที่มาจากนอกชุมชน

อย่างไรก็ดี ชุมชนลุ่มน้ำขานก็มีวิธีปรับตัวเข้าสู่ดุลยภาพใหม่ของตนเอง โดยการคงอยู่ของเศรษฐกิจอีกระบบหนึ่งภายในชุมชน กล่าวคือ

- ๑) ยังคงใช้หน่วยและอัตราการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สอดคล้องกับพลังการผลิตของชุมชน แทนที่จะใช้หน่วยและอัตราที่กำหนดมาโดยระบบทุนหรือรัฐล้วน ๆ
- ๒) ยังคงระบบแลกเปลี่ยนและกระจายผลผลิตโดยใช้ข้าว แทนที่จะใช้เงินตราล้วน ๆ
- ๓) ยังคงใช้ระบบการทำงานรวมหมู่และการแลกเปลี่ยนแรงงานอย่างมีนัยสำคัญ
- ๔) ยังคงมีและใช้ระบบทรัพย์สินรวมหมู่ ไร่กฎ ระเบียบ ข้อตกลง มาตรการของชุมชน เพื่อรองรับและสนับสนุนระบบการผลิต และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน
- ๕) ยังคงสืบทอดองค์การการผลิต องค์การจัดตั้ง และเครือข่ายทางสังคม แทนที่จะใช้ตลาดทุนและระบบปกครองตามกฎหมายที่กำหนดโดยรัฐล้วน ๆ
- ๖) ยังคงรักษาด้านที่ให้ความสำคัญกับระบบคุณค่า มากกว่าระบบมูลค่าในการผลิต การใช้แรงงาน การจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน

ข้อสรุปของงานศึกษาดังกล่าว สรุปว่า

หากว่าชุมชนตระหนักถึงดุลยภาพใหม่ที่กำลังเกิดขึ้นในชุมชนขณะนี้ และหาทางผลิตซ้ำลักษณะที่เข้มแข็งและพึงพิงตัวเองได้ของชุมชนให้คงไว้ได้ต่อไป ภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับพลวัตของระบบภายนอกใหม่ที่กำลังเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมชุมชน ชุมชนก็ย่อมดำรงอยู่อย่างมีเสถียรภาพได้ กล่าวคือ แม้เมื่อระบบภายนอกที่เข้ามามีปฏิสัมพันธ์นั้น เกิดวิกฤตอันจะนำไปสู่การล่มสลายไป ดุลยภาพของชุมชนก็จะปรับตัวเข้ามาสู่สถานภาพใหม่โดยง่าย ซึ่งจะสามารถรองรับพื้นฐานชีวิตแห่งชุมชน และนำพาความเป็นชุมชนให้ดำรงอยู่ต่อไปได้

๕. จิราภรณ์ สถาปนาวรรณ (๒๕๔๖) ศึกษาถึงแนวคิดระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ในงานศึกษาเรื่องเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านภาคเหนือ ตอนล่าง โดยได้สรุปถึงลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทย จากงานศึกษาของฉัตรทิพย์ (บ้านและเมือง, ๒๕๒๙) ที่ชี้ว่าระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยมีความหนักแน่นสูง ในการที่จะเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบทุนนิยม นั้น เนื่องมาจากปัจจัย ๓ ประการ ได้แก่

- ๑) ทรัพยากรยังมีอยู่มาก การสูญเสียที่ดินมีน้อยและช้า
- ๒) แรงเกาะเกี่ยวภายในชุมชนนั้นยังเหนียวแน่น ระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังอ่อนแออยู่
- ๓) รัฐไม่เข้าไปจัดการถึงในชุมชน ปล่อยให้ชุมชนคงสภาพเดิมไว้ทั้งในแง่เศรษฐกิจและวัฒนธรรม รัฐเพียงเรียกเอาส่วนเกินออกจากหมู่บ้าน

จิราภรณ์ ได้สรุปเสนอว่า

ปัจจัยข้อ ๑) และ ๓) อธิบายได้น้อยลง การอธิบายต้องอาศัยปัจจัยที่ ๒) มากขึ้น คือต้องอธิบายการดำรงอยู่ของระบบชุมชนหมู่บ้านด้วยลักษณะที่เป็นพิเศษของหมู่บ้านไทย และได้อธิบายสรุปเพิ่มเติมว่า

ประเทศไทยโดยรวม มีความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติมาก เนื่องจากโดยสภาพภูมิศาสตร์ ตั้งอยู่ป่าฝนเขตร้อน แต่ทว่าการเพิ่มขึ้นของประชากรอย่างรวดเร็ว ช่วงหนึ่งหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ทำให้เมื่อ 20 ปีที่ผ่านมา การขยายตัวของการเพาะปลูกได้ไปถึงเขตชายแดน (frontier) ปัจจัยบวกของการมีทรัพยากรธรรมชาติเหลือเฟือได้ยุติลง ขณะนี้ปัจจัยความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ใช้อธิบายการดำรงอยู่ของชุมชนหมู่บ้านได้ดีเฉพาะในเขตภาคใต้ ดังปรากฏเป็นจริงในรายงานการวิจัยชุดนี้ ขณะเดียวกันปัจจัยข้อที่ 3) ระบบทุนไม่เข้าไปจัดการการผลิตในชนบท ก็เริ่มเป็นจริงน้อยลงในเขตภาคกลางและเขตภาคเหนือ รัฐเองก็มีส่วนช่วยระบบทุนให้เข้าไปถึงชุมชนหมู่บ้านสะดวกยิ่งขึ้น โดยการสร้างการคมนาคมและสื่อมวลชนการโฆษณา ซึ่งโน้มเอียงเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุน"

จิราภรณ์ ได้เสนอข้อสรุปจากงานศึกษาของตัวเองว่า

"การศึกษาของชุดโครงการวิจัยนี้ได้ให้ภาพว่า การรักษาตัวให้สามารถดำรงอยู่ได้ของเศรษฐกิจครอบครัวและหมู่บ้านในช่วง 50 ปีที่ผ่านมา เป็นเพราะการปรับตัวและการต่อสู้ของครอบครัวและชุมชนของชาวบ้านเอง ชาวบ้านปรับตัวโดยการผันการจ้างงานครอบครัวจากข้าวไปสู่อุตสาหกรรมอื่น ไปสู่งานบริการและการค้า โรงงานขนาดเล็กในชนบท ใช้แรงงานเข้มข้นขึ้น คือทำงานหนักขึ้น และแม้ต้องส่งแรงงานส่วนหนึ่งไปขายในเมืองไกลก็ยอม ทั้งหมดนี้เพื่อรักษาครอบครัวและชุมชนเอาไว้

กระบวนการพยายามรักษาตัวเองของครอบครัวและชุมชนนี้ มีทั้งต่างทำกัน และทำทั้งทำกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือซึ่งกันและกันในท้องที่ สายญาติมิตร ระหว่างหมู่บ้าน และอาจกว้างขวางถึงภายในเขตชนชาติและเขตวัฒนธรรม แสดงถึงความสำคัญและพลังผูกพันของสถาบันครอบครัวและชุมชนในเศรษฐกิจของชาวบ้านไทย การรู้สำนึกในความผูกพันและพลังของครอบครัว และชุมชนนี้ปรากฏเด่นชัดขึ้นมาเมื่อมีปัญหาหรือวิกฤต สมาชิกของครอบครัวช่วยกันทุกวิถีทางเพื่อรักษาที่ดินของครอบครัว ชาวบ้านภาคใต้และภาคต่าง ๆ รวมตัวกันเป็นกลุ่มออมทรัพย์ (เช่นเครดิตยูเนียนในเขตต่าง ๆ) เพื่อสู้กับระบบทุน ชาวบ้านรวมตัวกันปกป้องรักษาทรัพยากรและป่าไม้ ฯลฯ (เมื่อมันใกล้จะหมดแล้วหลังจากขบวนการกองทัพนกเงือกไม่ถือน ซึ่งก็คืออาชีพหนึ่งของชาวบ้านในเขตป่าเขา - ได้ยุติลง) ลักษณะพิเศษของชุมชนหมู่บ้านไทยนี้เอง ที่อธิบายการหนักแน่นของกระบวนการแปรรูปจากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน"

* (หมายเหตุ - ย่อหน้า วงเล็บ และการทำให้เป็นตัวหนา เป็นของผู้วิจัย)

๖. บท สันตสมบัติ (๒๕๔๖). พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา :เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม

งานของอาจารย์ยศ เป็นส่วนหนึ่งของโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ที่มีอาจารย์ฉัตรทิพย์ เป็นหัวหน้าโครงการ เป็นงานที่อุดมไปด้วยทฤษฎีและแนวคิดต่างๆ ทั้งของฝรั่งและไทยมากมาย โดยมีจุดประสงค์ที่สำคัญ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านทุกภาคในประเทศไทย ช่วง ๕๐ ปีที่ผ่านมา และศึกษาว่าทำอย่างไรชุมชนจึงจะมีความเข้มแข็ง พึ่งตนเองได้ ดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีและพัฒนาต่อไปได้ ทั้งนี้โดยวางอยู่บนหลักแนวคิดที่สำคัญ ๔ ประการ ได้แก่

๑. การตระหนักถึงลักษณะเฉพาะของชาวนาในแต่ละพื้นที่ หรือท้องถิ่น หลีกเลี่ยงการด่วนสรุปเพื่ออ้างคุณลักษณะที่เป็นสากล ความขัดแย้งในการถือครองที่ดินและการเช่านา อาจไม่ใช่ปัญหาใหญ่ของชุมชนชาวนาอีกต่อไป

๒. สังคมชาวนาภาคเหนือเริ่มให้ความสำคัญกับการผลิตในภาคเกษตรน้อยลง นำไปสู่ความหลากหลายของอาชีพ และการปรับตัวของครัวเรือนชาวนาในหลายพื้นที่ กระบวนการดังกล่าวเกิดจากอิทธิพลของปัจจัยภายนอกเพียงอย่างเดียว หรือเกิดจากอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงภายในด้วยเช่นกัน

๓. ควรทำความเข้าใจวิถีชีวิต และความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนชาวนาจากมุมมองที่หลากหลาย จะทำให้เข้าใจว่าคนแต่ละกลุ่มในพื้นที่เดียวกันนั้นมองปัญหาแตกต่างหรือคล้ายคลึงกันอย่างไร

๔. ควรทำความเข้าใจทั้งมิติของวิถีการผลิตและอุดมการณ์อำนาจ ที่ส่งผลกระทบต่อกลไกตลาดหรือระบบอุปถัมภ์อย่างไรบ้าง

งานศึกษานี้ ได้กำหนดโจทย์วิจัยในประเด็นที่สำคัญว่า ๑) ตลอดระยะเวลา ๕๐ ปีที่ผ่านมา สังคมชาวนาไทยภาคเหนือได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงมาอย่างไร การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีลักษณะที่เป็นเส้นตรง หรือพัฒนาจากสังคมประเพณีไปสู่ความทันสมัย ในลักษณะเดียวกันหรือเหมือนกันไปหมด ? ชาวนารายย่อยยังคงผลิตข้าวตนเองได้หรือไม่ ? การทำงานรับจ้างที่กลายมาเป็นรายได้หลักของครัวเรือน ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ในชุมชนอย่างไร และ ๒) ในกรณีของชาวนาที่ปรับตัวเข้าสู่ทุนนิยมและตลาด ชาวนากลุ่มต่างๆ มียุทธวิธีในการปรับตัวอย่างไร หรือต่อสู้อย่างไรในกรณีที่ขัดแย้งกับรัฐ หรือนายทุน

คำถามการวิจัยดังกล่าว ให้ความสำคัญกับการทำความเข้าใจกับพลวัตและความซับซ้อนของความสัมพันธ์ทางสังคมที่เพิ่มมากขึ้น อีกทั้งยังให้ความสำคัญกับการเมืองของชาวนาที่พยายามเปิดพื้นที่ทางสังคมในลักษณะที่มีได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะในชุมชนหมู่บ้านแบบเดิม คำถามดังกล่าวทำให้เราจำเป็นต้องสร้างกรอบคิดว่าด้วยชุมชนชาวนา ในลักษณะที่หลุดไปจากการโยยหาและยึดติดอยู่กับอดีต ไปสู่จินตนาการแบบใหม่ๆ ที่หลากหลายและสอดคล้องกับความเป็นจริงทางสังคมเพิ่มขึ้น โดยมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการหรือยุทธวิธีที่เลื่อนไหลในการนำเสนอตัวตนและเปิดพื้นที่ทางสังคม

กรอบคิดว่าด้วยความเป็นชุมชนแบบเดิม เป็นอย่างไร

๑. อุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเกี่ยวพันกับความเชื่อหรือการสืบสานความสัมพันธ์ทางสังคมผ่านมิติของความเชื่อต่าง เช่นเรื่องผี ขวัญ ใจบ้าน เหล่านี้เป็นพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ผูกโยงครัวเรือนและกลุ่มคนต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน ในฐานะพวกพ้องหรือคนในชุมชนเดียวกัน
๒. พิธีกรรม เป็นการผลิตซ้ำของปฏิบัติการทางสังคมเพื่อแสดงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันหรือเพื่อสืบทอดสำนึกและอุดมการณ์ของชุมชน
๓. ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นพื้นฐานสำคัญที่ต่อยอดการร่วมแรงร่วมใจเพื่อรักษาความโดดเด่นและศักดิ์ศรีของท้องถิ่นเอาไว้

๕. การจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของจารีตประเพณี

๕. องค์การทางสังคม ทำหน้าที่ดูแลจัดการความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ

“ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้ง ๕ ประการดังกล่าว วางอยู่บนพื้นฐานของ **ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างหรือสถาบันทางสังคม** และเป็นลักษณะของความเป็นชุมชนที่เราคุ้นเคยกันมาแต่เดิม หากแต่ในปัจจุบันการมองความเป็นชุมชนบนพื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม ไม่ได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างอีกต่อไป หากแต่เราจำเป็นต้องพิจารณาความเป็นชุมชนเพิ่มขึ้นในลักษณะที่เป็นพลวัต หรือเป็นกระบวนการปรับตัวและต่อสู้ ซึ่งมีมุมมองบนพื้นฐานของแนวคิดและทฤษฎีที่หลากหลาย ดังเช่น การมองชุมชนในแง่ของกระบวนการสะสมและการแปลงทุนประเภทต่างๆ (เช่นทุนทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และทุนทางสัญลักษณ์ อันหมายถึงหรือรองรับความชอบธรรม เช่นความมีน้ำใจของ “ผู้ใหญ่” ในระบบอุปถัมภ์ เป็นต้น) ไปสู่อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (Bourdieu 1933) เพื่อผลิตซ้ำความเป็นชุมชนและเปิดพื้นที่ทางสังคม เช่น การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน หรือการต่อสู้ของชาว ปกาเกอญอ เพื่อที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์”

งานศึกษาของยศ ในครั้งนี้ ได้เสนอกรอบแนวคิดการวิจัย หรือมุมมอง (กระบวนการทัศน์แบบใหม่ ๆ) ที่สำคัญ ๕ ประการ ที่ควรพิจารณา ได้แก่

๑. ความเป็นชุมชน วางอยู่ในบริบทของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ชวนาหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ จึงเป็นความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับสิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์ กรอบคิดดังกล่าว ทำให้เราหลุดพ้นไปจากการมองสังคมชวนาในลักษณะ ทวินิยม แก่นสารนิยม และวิธีคิดแบบเส้นตรง (dualism essentialism linearism) ที่เน้นลักษณะบางอย่างแบบหยุดนิ่งตายตัว กล่าวคือ

- ๑) ระบบการผลิต เป็นแบบขนาดย่อมเพื่อตอบสนองต่อการยังชีพ ไม่ใช่เพื่อสะสมทุนหรือค้ากำไร และผลิตส่วนเกินให้กับรัฐและชนชั้นนำเป็นหลัก
- ๒) ชวนาอยู่ภายใต้ระบบอุปถัมภ์และถูกขูดรีดไปพร้อมกันจากรัฐศักดินา
- ๓) ชวนาต้องผูกพันอยู่กับที่ดิน ชวนาต้องทำนา ไม่ทำนาแปลว่าไม่ใช่ชวนา (ที่ดินและแรงงานคือปัจจัยการผลิตหลัก)
- ๔) ชวนาให้ความสำคัญกับมูลค่าการใช้ (use value) มากกว่ามูลค่าการแลกเปลี่ยนและการบริโภค หรือเงิน (exchange value) ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้ว ชวนาผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเองในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ ดังนั้นที่ดินและการผลิตเพื่อยังชีพ จึงไม่อาจอธิบายอัตลักษณ์อันซับซ้อนของชวนาอีกต่อไปได้

๒. การมองความเป็นชุมชนในบริบททางประวัติศาสตร์ ที่เรียกว่า “การเลื่อนไหลผ่านกาลเวลา” ที่เกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ ผ่านการตีความ การลำเลียงอดีตในรูปของพงศาวดาร เรื่องเล่า ตำนาน ชีวิตประวัติของวีรบุรุษ เพื่อโยงอดีตเข้ากับปัจจุบัน และสร้างความคาดหวังไว้สำหรับอนาคต

๓. ความเป็นชุมชน ปรับเปลี่ยนและเลื่อนไหลไปตามสถานการณ์และผลประโยชน์

๔. ความเป็นชุมชน เป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางวัฒนธรรม ที่ความเป็นกลุ่มถูกรื้อถอนและสร้างใหม่อย่างต่อเนื่อง (re boundary)

๕. ความเป็นชุมชนเกิดขึ้นจากความขัดแย้ง และการต่อต้าน ดังเช่นการนำเอาพิธีกรรม มาเป็น “พื้นที่” เพื่ออ้างถึงสิทธิชุมชนและความเป็นมนุษย์ ความเป็นชุมชน จึงเป็นทั้งอุดมการณ์และกระบวนการของชาวบ้านในการปรับตัวและต่อสู้กับรัฐ ระบบทุนนิยมและพลังภายนอกอื่นๆ

"การมองชุมชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการ จึงเชื่อมโยงอย่างแน่นหนากับการเปิดพื้นที่ทางสังคม และการสร้างตัวตนของชาวนาและคนชายขอบผู้ไร้สิทธิ ความเป็นชุมชนจึงมิได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่เป็น "ยุทธวิธี" ที่เลื่อนไหลและปรับเปลี่ยนไปตามบริบทและสถานการณ์ที่แตกต่างกันออกไป ความเป็นชุมชนและความเป็นท้องถิ่นถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจและความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ในระดับที่กว้างกว่าท้องถิ่น ผ่านการเจรจาต่อรอง ความขัดแย้ง การต่อสู้ การเลื่อนไหลไปมาของผู้คนและวัฒนธรรม อัตลักษณ์ ชุมชนและท้องถิ่นจึงเป็นกระบวนการที่ไม่เคยสมบูรณ์ หากแต่มีการปรับเปลี่ยน และสร้างใหม่อยู่เสมอจากปฏิสัมพันธ์ของพลังต่างๆที่กำหนดความเป็นไปของสังคม

ความหลากหลายและยืดหยุ่นของอาชีพที่มีอยู่อย่างมากมายในสังคมชาวนา แสดงให้เห็นว่าพรมแดนระหว่างเมืองกับชนบทเริ่มหดแคบลง วิธีคิดแบบ "ทวินิยม" ที่แยกขั้วระหว่างความทันสมัยกับประเพณี เมืองกับชนบท จึงเป็นแนวคิดที่ล้าสมัยและใช้ไม่ได้อีกต่อไป ในทำนองเดียวกันการมองเศรษฐกิจชุมชนและความเป็นชุมชน ในลักษณะที่ยึดติดกับพื้นที่หรือความเป็นหมู่บ้าน ก็เริ่มกลายเป็นสิ่งที่ขัดแย้งกับความเป็นจริงเพิ่มขึ้น"

"กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวนาชาวไร่และคนชายขอบในซอกมุมต่างๆของโลก กำลังเปิดพื้นที่ทางสังคมเพื่อสร้างอัตลักษณ์ และความมีชีวิตผ่านระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรม และความเป็นชุมชนของตนในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการต่อรองและท้าทายกับอำนาจครอบงำของรัฐชาติ หรือหน่วยงานและกลุ่มผลประโยชน์อื่นๆ.....เราจำเป็นต้องพัฒนากรอบคิดเกี่ยวกับชุมชน ที่สอดคล้องกับความซับซ้อนและเลื่อนไหลของชีวิตทางสังคม เราจำเป็นต้องคิดค้นรูปแบบของตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ของสิทธิชุมชน ซึ่งสะท้อนภาพการปรับตัว ต่อสู้และหลีกเลี่ยงจากอำนาจการครอบงำทางวัฒนธรรมของชนชั้นนำ ไปสู่การสร้างเวทีทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อเปิดโอกาสให้เกิดการสังคมนคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ ที่สามารถปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ ๆ ที่ให้ความเคารพในศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์"

งานวิจัยดังกล่าวเสนอข้อค้นพบ ๓ ประการ ได้แก่

๑. เศรษฐกิจไทยประกอบด้วยเศรษฐกิจสองระบบ เศรษฐกิจชุมชนดำรงอยู่และเป็นชีวิตการทำมาหากินของชาวไทยจำนวนมากที่สุด ใหญ่กว่าระบบทุน กล่าวคือ

- ๑) ครอบครัวและชุมชนเป็นหน่วยการผลิต
- ๒) เป้าหมายของการผลิตคือการดำรงอยู่ และการรักษาตัวให้อยู่รอดอยู่ของครอบครัวและชุมชนให้สามารถเลี้ยงตัวเองและผลิตซ้ำครอบครัวและชุมชนได้
- ๓) การผลิตมีลักษณะเพื่อบริโภคในครัวเรือน และผลิตเพื่อขายก็ได้ แต่ก็เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสินค้าให้ครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้และเลี้ยงดูบุตรได้ มากกว่าที่จะคิดขยายการผลิตให้ใหญ่โตมีกำไรสูงสุดแบบทุน

๔) การทำกิจกรรมอาชีพอื่นๆ เป็นเพียงการหารายได้เพิ่มขึ้น ไม่ใช่การเปลี่ยนอาชีพอย่างถาวร

๒. การแปรรูป (transformation) ของเศรษฐกิจไทย จากระบบเศรษฐกิจครอบครัวและชุมชนเป็นระบบเศรษฐกิจทุน เป็นกระบวนการที่มีความหนักตัวสูงมาก คือใช้เวลานานมากและยังเกิดขึ้นจำกัด

๓. นำเสนอให้เส้นทางของชาติ ควรเป็นเส้นทางที่ชุมชนและวัฒนธรรมชุมชนมีบทบาทนำ เศรษฐกิจไทยอาจเป็นเศรษฐกิจสองระบบ แต่วัฒนธรรมเป็นระบบเดียว คือวัฒนธรรมชุมชน

นอกจากนี้ งานวิจัย ยังค้นพบอีกว่า (หน้า ๒๗๑ – ๒๘๑) ชาวนาไทยภาคเหนือ ดำเนินชีวิตและผลิตซ้ำความเป็นชุมชนของตนเอง ในบริบทของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่ซับซ้อนขึ้นเรื่อย ๆ การมองชาวนาบนพื้นฐานของวิถีคิดแบบทวินิยมแยกขั้วระหว่างเมืองกับชนบท จึงไม่อาจทำได้อีกต่อไป

ความมั่นคงของเศรษฐกิจชุมชน มิได้วางอยู่บนพื้นฐานของรายได้แต่เพียงอย่างเดียว หากแต่มีเงื่อนไขที่ซับซ้อนหลากหลาย เช่นความมั่นคงของ “พื้นที่” และการปรับเปลี่ยนทุนทางวัฒนธรรมให้กลายเป็นอำนาจเชิงสัญลักษณ์

สังคมชาวนาไทยภาคเหนือ พยายามสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการประกอบอาชีพในรูปแบบที่หลากหลายและยืดหยุ่นมากขึ้น

“ชาวนากลุ่มนี้ไม่ใช่แรงงานตามฤดูกาล แต่เป็นเหมือนแรงงานสำรองตามสถานการณ์ทางเศรษฐกิจ หากเศรษฐกิจรุ่งเรือง คนกลุ่มนี้ก็จะกลายเป็นแรงงานหลักในธุรกิจนั้นๆ ได้ หากช่วงเศรษฐกิจซบเซา พวกเขา ก็จะกลับมาใช้ชีวิตในภาคเกษตรเช่นเดียวกับคนกลุ่มแรก”

อาจารย์ฉัตรทิพย์ ในฐานะหัวหน้าโครงการศึกษาในครั้งนี้ ได้สรุปงานของอาจารย์ศ ว่า ได้ให้ความรู้ใหม่อย่างน้อย ๓ ประการ คือ

๑) ชาวนาภาคเหนือต้องทำงานหลาย ๆ อย่างในตัวเองคนเดียวกัน คือเป็นทั้งชนชั้นชาวนา (หรือผู้ผลิตเล็กอิสระ) และชนชั้นกรรมาชีพพร้อม ๆ กัน เพราะชาดที่หักกิน โดยเรียกว่า “ชาวนาผู้ยืดหยุ่น” ซึ่งก็คือการเสนอภาพของชาวนาผู้กำลังพยายามรักษาเศรษฐกิจแบบครอบครัวและชุมชนของเขาเอาไว้ให้ได้นั่นเอง

๒) ชาวบ้านใช้ทุนทางวัฒนธรรมและสังคม มาช่วยให้ความชอบธรรมแก่สิทธิชุมชนของพวกเขา เช่นกรณีการต่อสู้ของชาวลัวะ และปกากะญอ เมื่อมองโดยรวมคือมองทั้งระบบการผลิตทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม (ทั้งด้านภูมิปัญญาและจิตสำนึก) จะเห็นว่าชาวนาภาคเหนือเป็นชนชั้นชาวนา หรือเป็น “สังคมชาวนา” เพียงแต่พวกเขามีที่ดินน้อยหรือไร้ที่ดิน แต่พวกเขามีความผูกพันทางสังคมเครือญาติและจิตสำนึกเป็นชาวนาเต็มเปี่ยม

๓) ความเป็นชุมชนชาวนาในสมัยนี้ ไม่จำเป็นต้องติดยึดกับพื้นที่ท้องถิ่นอย่างตายตัวเสมอไป ไม่ต้องยึดติดกับความเป็น “หมู่บ้าน” ในท้องถิ่นภูมิศาสตร์อย่างแต่เดิม ชุมชนเป็นนามธรรม อยู่ในจิตใจและในจิตสำนึกของชาวนา สามารถสร้างขึ้นใหม่ได้ ณ ที่ใด ๆ ที่ชาวนาไปทำงาน โดยที่เขายังรักษาระบบของเขาไว้ คือระบบความสัมพันธ์ทางการแลกเปลี่ยน เครือญาติ และวัฒนธรรมแบบชาวนา เราไม่ควรถูกยึดติดกับมโนภาพเดิมๆ และมองเห็นความเป็นระบบชุมชนเฉพาะแต่ในรูปแบบสังคมของหมู่บ้านเกษตรกรรม

ข้อค้นพบของงานวิจัย

งานวิจัยเขตเศรษฐกิจวัฒนธรรมภาคเหนือตอนบน เป็นงานศึกษาที่ต่อเนื่องมาจากการศึกษาชุมชนหมู่บ้านไทย และรากฐานความสัมพันธ์ของชุมชนบนพื้นที่การผลิตลุ่มแม่น้ำสำคัญ ๆ ในขอบเขตทั่วประเทศ ที่มีท่านศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคุณพรพิไล เลิศวิชา เป็นหัวเรือหลักในเรื่องนี้ ทั้งนี้ แนวคิดดังกล่าว นับว่าเป็นแนวคิดที่ต่อมาจากยุคสมัยของความล้มเหลวของขบวนการพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ที่ใช้ทฤษฎีการวิเคราะห์เศรษฐกิจและสังคมตามแนวคิดลัทธิมาร์กซ ที่วิเคราะห์ว่าสังคมไทยเป็นสังคมกึ่งเมืองขึ้น กึ่งศักดินา มีระบบการขูดรีดทางเศรษฐกิจ และการกดขี่ทางการเมืองของชนชั้นนายทุน ศักดินา และทุนนิยมขุนนาง ที่ต้องแก้ไขความขัดแย้งด้วยวิธีการที่รุนแรง อันนำไปสู่ความแตกแยกทางสังคม

ข้อเท็จจริงจากงานวิจัย ได้พิสูจน์ในระดับหนึ่งว่า บนรากฐานความเป็นมาทางวัฒนธรรมของแต่ละของ
เขตพื้นที่ย่อย ๆ เหล่านั้น ล้วนมีความแตกต่างกันทั้งในแง่ของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ที่ถูกกำหนดด้วย
อิทธิพลของสภาพทางภูมิศาสตร์และพลังในการผลิตของสังคม โดยเฉพาะระบบโครงสร้างส่วนบน อันหมายถึง
ระบบอุดมการณ์ หรือรูปการจิตสำนึก ตลอดจนศรัทธาและความเชื่อในลัทธิผีสาแหรก ลัทธิบูชาบรรพบุรุษ
และอุดมการณ์ของพุทธศาสนา

ขณะเดียวกันกับที่ การเข้ามาของระบบพลังการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบใหม่ ภายใต้
เงื่อนไขของระบบทุนนิยมเสรีประชาธิปไตย ได้ทำให้ชุมชนหมู่บ้านไทยในขอบเขตทั่วประเทศได้รับผลกระทบ
อย่างค่อนข้างรุนแรง จึงเกิดมีคำถามมากมายที่มีต่อความเป็นชุมชนหมู่บ้านของไทย ว่ามีสภาพเป็นอย่างไร
ชุมชนจะดำรงสภาพอยู่อย่างไรในวันข้างหน้า เศรษฐกิจ ๒ ระบบซ้อนกันอยู่อย่างไร ระหว่างทุนนิยมเสรี กับ
ระบบเศรษฐกิจชุมชน หรือ “เศรษฐกิจแบบพอเพียง” อะไรคือด้านหลักของความขัดแย้ง ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

งานวิจัยชิ้นนี้ โดยนัย จึงเป็นความพยายามที่จะศึกษาค้นคว้า และหาหลักฐานเพื่อจะยืนยันสิ่งที่
เรียกว่า ความเป็นชุมชน หรือชุมชนหมู่บ้านไทยนั้นว่า ยังคงดำรงอยู่หรือไม่ ดำรงอยู่ในลักษณะใด ชุมชนยังม
ีความผูกพัน ผูกติดอยู่กับพื้นที่ในทางการผลิตอย่างเป็นจริง มากน้อยเพียงใด มีองค์ประกอบที่ได้ประกอบขึ้น
เป็นเขตแดนทางเศรษฐกิจบนฐานความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างไร การกำหนดเขตทางเศรษฐกิจและ
วัฒนธรรมของสังคมในระดับประเทศนั้น ควรอาศัยชุดความรู้และความเข้าใจในระบบความสัมพันธ์ของคนใน
ชุมชนนั้น ๆ อย่างไม่รู้ จึงจะทำให้เกิดความมั่นคงและยั่งยืนของสังคมโดยรวมในระยะยาวได้

งานวิจัยชิ้นนี้ ศึกษาเฉพาะพื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน อันเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์
ความเป็นมา และระบบอัตลักษณ์ของชุมชนอย่างมีลักษณะที่ค่อนข้างเฉพาะ

งานวิจัยได้พบว่า ในระบบการผลิต อิทธิพลของระบบทุนนิยม ได้เข้ามามีบทบาทอย่างสำคัญเป็น
อย่างมาก พื้นที่ส่วนใหญ่ในเขตเชียงใหม่ตอนบน ชาวนาได้ลดการปลูกข้าวลงไปมาก โดยเฉพาะในเขตฝาง
แม่ฮ้อย ไชยปราการ พืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยวที่สำคัญได้เข้ามาแทนที่ โดยเฉพาะส้ม ผู้ประกอบการรายใหญ่ได้ซื้อ
ที่ดินในเขตเขานับแสนไร่ เพื่อเปลี่ยนพื้นที่เป็นไร่ส้ม เหตุการณ์ดังกล่าวได้ก่อให้เกิดเป็นความขัดแย้งในเรื่องการ
จัดสรรการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ที่สำคัญคือ น้ำ ที่อุตสาหกรรมสวนส้มขนาดใหญ่เหล่านั้น ได้ใช้อิทธิพลในการ
เบียดบังเอาทรัพยากรน้ำ ที่เป็นของส่วนรวม หรือ “ของหน้าหมู่บ้าน” ของชุมชนไปใช้ประโยชน์แต่ฝ่ายเดียว ทั้งยัง
ก่อให้เกิดสารพิษตกค้างแทรกซึมลงไปแม่น้ำลำธาร และกระจายไปในอากาศ ก่อให้เกิดมลภาวะอย่างรุนแรง
ภายใต้ภาวะดังกล่าวชาวบ้าน ได้ร่วมกันลุกขึ้นมาคัดค้าน และต่อต้านอิทธิพลของกลุ่มนายทุน ได้ร่วมกันเป็น
องค์กรเครือข่ายทางสังคม เพื่อยกระดับการเรียนรู้ และหาทางอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นสมบัติของ
ส่วนรวมเอาไว้ มีการพยายามรักษาป่าไว้เป็นแหล่งธนาคารอาหาร (Food Bank) ประจำชุมชน เหล่านี้เป็นต้น

ขณะเดียวกัน ในด้านตรงข้าม ก็ได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ “ตื่นส้ม” ขึ้นในกลุ่มชาวนาระดับกลางส่วน
หนึ่ง ที่ได้หันไปปลูกส้มเพื่อหวังจะพลิกฟื้นเศรษฐกิจในระดับครัวเรือนให้ดีขึ้นกว่าการปลูกข้าว หรือลันจี ที่มี
โอกาสในการทำกำไรน้อยกว่า หรือมีความเสี่ยงต่อการลงทุนสูงกว่า แต่ระบบองค์ความรู้ในเรื่องเทคโนโลยีใน
การทำอุตสาหกรรมเกษตรสวนส้มนั้น ชาวนาไม่มี จึงมีโอกาเสี่ยงต่อภาวะล้มละลายค่อนข้างสูงในอนาคต
จึงนับเป็นเงื่อนไขที่ค่อนข้างเปราะบาง ในอันที่จะทำให้เขตการผลิตและระบบความสัมพันธ์ในเชิงวัฒนธรรมของ
ชุมชนหมู่บ้านล่มสลายลง

นอกจากนี้ยังพบว่า พื้นที่ส่วนใหญ่ ชาวนาหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว และพืชในระบบพันธะสัญญา (Contract Farming) เพื่อสนองต่อระบบตลาดทุน เช่น ข้าวโพดหวาน มะเขือม่วง กระเทียม พริก มันฝรั่ง หอมหัวใหญ่ เป็นต้น การผลิตพืชในระบบดังกล่าว บางชนิด เช่น มะเขือม่วง ส่งผลให้เกษตรกรมีเวลาน้อยลงในการที่จะติดต่อสัมพันธ์กันในทางสังคม จนมีคำเรียกกันว่าเป็น “มะเขือไร้ญาติ” เนื่องจากต้องดูแลอย่างใกล้ชิดและเก็บให้ได้ขนาดมาตรฐานทุกวัน

พื้นที่บางแห่ง เช่นในเขตเวียงแหง ก็ได้เกิดความขัดแย้ง ระหว่างขบวนการประชาชนที่ต้องการพิทักษ์สิทธิของตนเองในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบฐานทรัพยากรและวัฒนธรรมชุมชน โดยที่การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ผู้เคยมีผลงานอันประจักษ์แก่สายตาชาวบ้านในพื้นที่เหมืองแม่เมาะ จังหวัดลำปาง ว่าไม่สามารถให้หลักประกันแก่ชุมชนได้ว่า ชุมชนจะล่มสลายลงหรือไม่ หากต้องมีการขุดเหมืองถ่านหินในเขตพื้นที่เวียงแหงอีก เหตุดังกล่าวจึงได้เกิดความขัดแย้งและแตกแยกอย่างรุนแรงในหมู่บ้านด้วยกัน และระหว่างชาวบ้านกับการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย เนื่องจากชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ยอมรับในกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่จะเกิดขึ้นกับชุมชนของตัวเองอย่างมีความหวังว่าจะเป็นโอกาสในเชิงการพัฒนาที่ดีขึ้น นี่ก็จุดประกายบางอีกจุดหนึ่ง ที่อาจเป็นเงื่อนไขของภาวะล่มสลายของชุมชนได้ หากไม่ได้รับการเยียวยาแก้ไข หรือทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้อย่างลึกซึ้งเพียงพอ และอย่างทันห่วงที่

อย่างไรก็ตาม ในองค์เอกภาพของความขัดแย้งนี้ เรายังพบว่า ระบบเศรษฐกิจชุมชน ก็ยังคงเป็นระบบใหญ่อีกระบบหนึ่งที่ซ้อนทับกันอยู่ และดำรงอยู่อย่างเป็นด้านหลักของชุมชน กล่าวคือ ชาวบ้านในเขตชุมชนต่าง ๆ ยังมีเครือข่ายความสัมพันธ์กันในหลายระดับ ที่ยังคงเหนียวแน่น และอบอุ่น มีการผลิตซ้ำเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นอยู่ตลอดเวลา เครือข่ายรูปธรรมที่เห็นได้ชัดเจน ได้แก่ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสายเลือด หรือระบบเครือญาติสายผืนเดียวกัน ที่สำคัญคือระบบผีปู่ย่า ที่ยังคงมีอยู่เต็มพื้นที่ในทุกชุมชน ระบบผีเสื้อบ้าน ผีเสื้อเมือง ระบบครัวทานหัววัด หัวหมวดอุโบสถ ระบบเครือข่ายตลาดชุมชนที่มีหน่วยการผลิตขนาดเล็ก และหน่วยราคาที่ต่ำ จนสามารถพิทักษ์ระบบราคาได้อย่างคงทนมาเป็นระยะเวลาที่ยาวนาน เช่นระบบการซัง ตวง วัด ด้วยอุปกรณ์พื้นบ้าน ที่เรียกว่า “ควาย” ในการตวงข้าวเปลือกของชุมชนเขตเวียงแหง มีการผลิตและบริโภคพืชผัก และอาหารพื้นบ้านตามวัฒนธรรมดั้งเดิมนับร้อยนับพันชนิด มีระบบการลงแขกเกี่ยวข้าว หรือการ “เอามื้อเอารัน” มีเครือข่ายองค์กรผู้ใช้น้ำ และระบบการบริหารจัดการตนเองขององค์กรเหมืองฝายที่ยังคงมีบทบาทอยู่อย่างเข้มแข็ง สมบูรณ์แบบในแทบทุกพื้นที่

ระบบความสัมพันธ์ในส่วนย่อย ๆ ของพื้นที่ ได้ขยายออกไปสู่ความเป็น “โหล่ง” และ “เมือง” ในที่สุด เครือข่ายความสัมพันธ์ของชุมชนในระดับโหล่งและเมือง เช่นระบบหัววัด ระบบการ “ขึ้นพระธาตุ” การ “เลี้ยงผีเสื้อบ้านผีเสื้อเมือง” การ “เลี้ยงผีเหมืองผีฝาย” ของกลุ่มผู้ใช้น้ำแม่เดียวกัน ทั้งหลายทั้งปวงที่ยังคงปรากฏเป็นปฏิบัติการจริงในทางสังคมชุมชนเหล่านี้ คือพยานหลักฐาน ที่สามารถยืนยันได้ว่า ระบบสังคมในระดับชุมชนหมู่บ้านที่วางอยู่บนพื้นที่ทางกายภาพที่เป็นจริงนั้น ยังคงดำรงอยู่อย่างเหนียวแน่นและองอาจในเกียรติภูมิและศักดิ์ศรีที่ยิ่งใหญ่ในตัวเอง แม้ในบางจังหวะเวลา และในบางกรณีจะอ่อนไหวต่อกระแสเศรษฐกิจใหญ่อยู่บ้าง แต่ในที่สุด รากฐานของระบบชุมชนและการผลิตบนฐานความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมนั้นยังคงดำรงอยู่อย่างชัดเจน

งานวิจัยชิ้นนี้ เกิดขึ้นจากพื้นฐานความเข้าใจและความพยายามอันดียิ่งของคุณพรพิไล เลิศวิชา ในฐานะเมธีวิจัยอาวุโส ของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้เปิดโอกาสให้ข้าพเจ้าและทีมงานวิจัยทุกคน ได้มีโอกาสเข้ามาเป็นนักเรียนในโรงเรียนบ่มเพาะนักวิจัยทางสังคมศาสตร์รุ่นใหม่ ที่ได้ผสมผสานสาขาวิชาที่หลากหลายเข้าด้วยกัน ทั้งภูมิศาสตร์สังคม ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา เป็นต้น ที่คุณพรพิไล ได้เพียรพยายามในการถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจทั้งมวลที่เธอได้เรียนรู้มาตลอดชีวิตให้แก่พวกเราอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย ทั้งในทางทฤษฎีวิทยาการวิจัย การเก็บข้อมูลภาคสนาม การอ่านและ

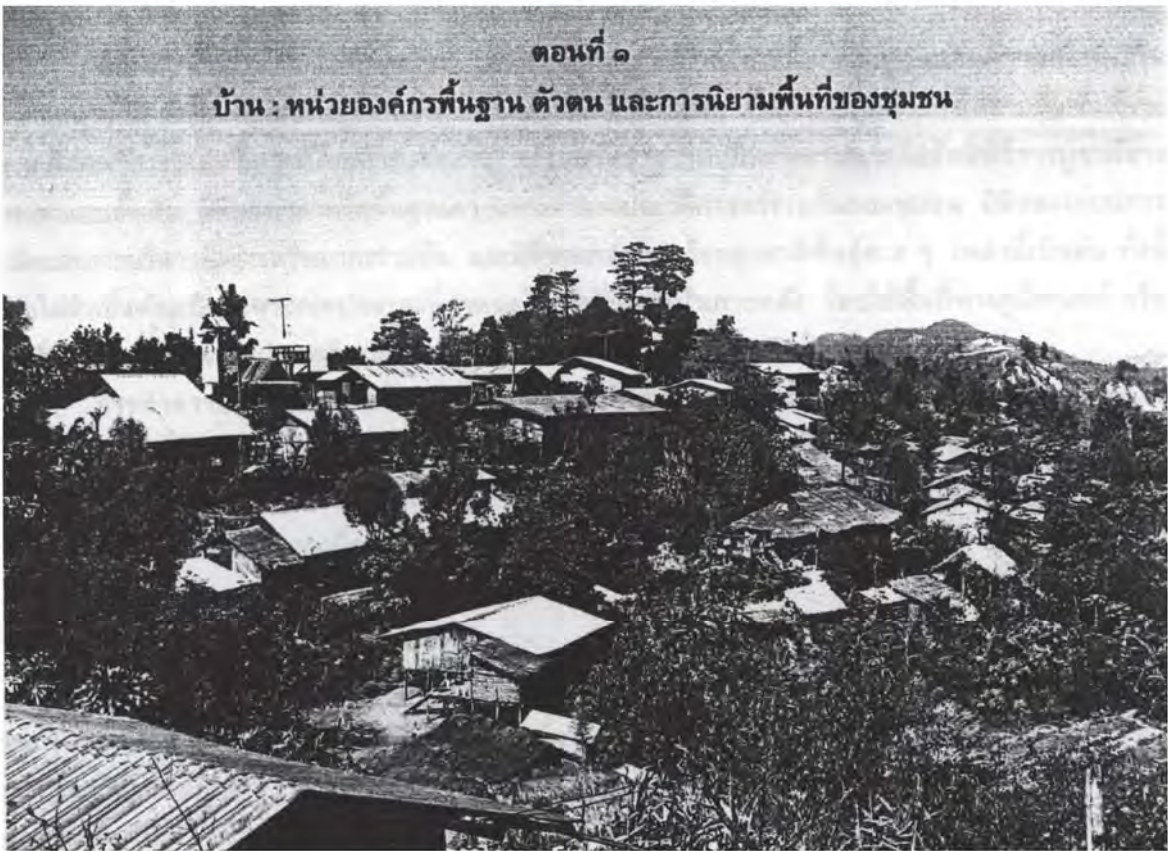
วิเคราะห์พื้นที่ ตลอดจนเทคนิควิทยาการวิจัยที่สำคัญ ๆ อื่น ๆ อีกมากมาย เราได้เรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ เหล่านี้เพิ่มขึ้นอย่างมาก นับว่าเป็นการศึกษานอกระบบ ที่คงแตกต่างออกไปจากการศึกษาในสถาบันการศึกษาเท่าที่เคยได้สัมผัสมา เราจึงรู้สึกซาบซึ้ง ในความพยายาม ความอดทน และความทุ่มเททั้งหมดที่เรามีต่อพวกเราตลอดระยะเวลาของการวิจัย จึงขอขอบคุณเป็นอย่างสูง มา ณ โอกาสนี้

นอกจากนี้ งานวิจัยชิ้นนี้จะสำเร็จลุล่วงไปไม่ได้ หากข้าพเจ้าไม่ได้คุณจิรวรรณ รักชาติ มาเป็นผู้ช่วยวิจัย เธอมีทั้งความอดทน พยายามเรียนรู้ และการมานะบากบั่นในการช่วยเก็บรวบรวมและเรียบเรียงข้อมูลภาคสนาม การสัมภาษณ์ชาวนาในพื้นที่ ทั้งสูง ไกล และบางพื้นที่มีความยากลำบากอยู่ไม่น้อย นอกจากนี้ยังได้ช่วยในการแสดงความคิดเห็นเชิงวิเคราะห์ข้อมูลในมุมมองและแนวคิดทางทฤษฎีบางอย่างที่เป็นประโยชน์อยู่ไม่น้อย ข้าพเจ้าขอขอบคุณคุณจิรวรรณ รักชาติ มา ณ ที่นี้ด้วย

ขอขอบคุณเป็นอย่างสูง สำหรับ พ่อแม่ พี่น้อง ชาวชุมชนในพื้นที่ราบแอ่งแม่แดง หุ่นแพนแอ่งพันเผือ พันนาเมืองแกน ชุมชนเชียงดาว พร้าว ผาง แม่ฮาย ไชยปราการ และเวียงแหง ทุกท่าน ที่ได้กรุณาให้ข้อมูลในการสัมภาษณ์ ของนักวิจัยและผู้ช่วย ขอขอบคุณอาจารย์ราตรี ห่านตระกูล ที่ดูแลช่วยเหลือในการเก็บข้อมูลภาคสนาม ขอขอบคุณลูกศิษย์นักศึกษามหาวิทยาลัยแม่โจ้ทุกคน ที่ได้ช่วยเก็บข้อมูลภาคสนามในช่วงปีที่สองของการวิจัย และสุดท้ายขอขอบคุณ คุณเปรี๊ยะ พระท่า และคุณศุภลักษณ์ ดิน้อย ที่ได้ช่วยเหลือในการปรับแต่งรูปแบบตัวหนังสือและจัดพิมพ์ต้นฉบับจนเสร็จเรียบร้อยสมบูรณ์

ตอนที่ ๑

บ้าน : หน่วยองค์กรพื้นฐาน ตัวตน และการนิยามพื้นที่ของชุมชน

บทที่ ๑

บ้านหลวง หุ่นหลวง เล้าบ้าน เล้าผี : การตั้งถิ่นฐานและการจัดองค์การชุมชน

“บ้าน” ถือเป็นหน่วยองค์กรพื้นฐานที่เล็กที่สุด ที่ประกอบส่วนขึ้นมาเป็นชุมชนหนึ่ง ๆ ก่อนที่จะขยายออกไปเป็นสังคมที่ใหญ่ขึ้น ในบริบทของสังคมกสิกรรมแบบดั้งเดิมของล้านนา “บ้าน” มีความหมายใน ๒ ระดับ ได้แก่ บ้านในฐานะของความเป็นครอบครัวใหญ่ของกลุ่มสายเลือด ตั้งแต่ พ่อ แม่ พี่ น้อง ปู่ ย่า ตา ยาย ลงไปถึงลูก และหลาน ที่อาศัยอยู่ในบ้านหรือครัวเรือนเดียวกัน และบ้านในฐานะที่เป็นกลุ่มหมู่บ้านหลาย ๆ หลัง หรือหลายครัวเรือน ที่ตั้งรวมอยู่ในแหล่งพื้นที่บริเวณเดียวกัน มีความรู้สึกร่วมกันของคนบนฐานความสัมพันธ์ในระดับใดระดับหนึ่ง เช่นในฐานะของความเป็นคนใน “พื้นที่” ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมร่วมกัน ที่เรียกว่าเป็น “คนบ้านเดียวกัน” มีประวัติศาสตร์ มีภาษาและวัฒนธรรมร่วมกัน เป็นต้น

ลักษณะพื้นฐานขององค์กรชุมชน และการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนนั้น ตั้งอยู่บนแกนความสัมพันธ์ในหลากหลายมิติ ที่เชื่อมโยงคนในชุมชนเข้าด้วยกันอย่างมีความหมาย ทั้งมิติทางภูมิศาสตร์ ความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือระบบเครือญาติโดยการแต่งงาน ระบบศรัทธาความเชื่อทางศาสนาหรือลัทธิพิธีการบูชาผีสงเคราะห์แบบดั้งเดิม มิติของเวลาหรือพื้นฐานความทรงจำทางประวัติศาสตร์ร่วมกันของชุมชน มิติของระบบการผลิตและการบริหารจัดการทรัพยากรร่วมกัน และมิติของกลุ่มคนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น ทั้งนี้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามเขตปกครองที่กำหนดโดยรัฐที่เกิดขึ้นในภายหลัง โดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ หรือศูนย์กลางของอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองเป็นตัวกำหนดหลักเพียงอย่างเดียว

การทำความเข้าใจกับพื้นที่ตามระบบความสัมพันธ์ดังกล่าว จะช่วยให้องค์กรของรัฐกลางหรือรัฐท้องถิ่น ได้เข้าใจความเป็นตัวตนของกลุ่มสังคมพื้นฐาน คือสังคมกลุ่มหมู่บ้านได้ชัดเจนยิ่งขึ้น อันจะทำให้สามารถกำหนดยุทธศาสตร์ในการพัฒนา หรือขับเคลื่อนกลไกของสังคมไปจากฐานราก สู่สังคมในระดับประเทศชาติอย่างมีทิศทางที่ถูกต้องและยั่งยืนได้

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน

พัฒนาการของการตั้งถิ่นฐานอย่างเป็นหลักแหล่งของมนุษย์นั้น มีมาตั้งแต่เมื่อเริ่มมีระบบการผลิตในยุคกสิกรรมแบบดั้งเดิม ปัจจัยการผลิตและปัจจัยเพื่อการยังชีพที่สำคัญที่สุด คือ น้ำ การตั้งถิ่นฐานเพื่อการผลิตของมนุษย์ในยุคต้นๆ จึงกระจายจากถ้ำ หรือเพิง หินผา (shelter) ในลักษณะที่เป็นที่พักอาศัย (habitat) ลงมายังพื้นที่ริมน้ำ หรือลำห้วย พัฒนาจากกลุ่มการผลิตกลุ่มเล็กๆ ในครอบครัวระดับเครือญาติ ขึ้นไปเป็นกลุ่มชุมชนระดับกลุ่มบ้านขนาดเล็กๆ (hamlet) * มีการเรียกชื่อกลุ่มบ้านตามระบบภูมิศาสตร์ เช่นตั้งตามชื่อต้นไม้ แม่น้ำ ลำห้วย ภูเขา ที่ราบลุ่ม และเนินสันเขา เป็นต้น และเมื่อเริ่มมีระบบการปกครองในระดับชนเผ่าในลักษณะที่เป็นแบบรัฐอิสระ การต่อสู้เพื่อแย่งชิงพื้นที่และทรัพยากรก็เริ่มต้นขึ้น เป็นสงครามระหว่างเผ่าพันธุ์ ตั้งแต่ขนาดย่อยๆ ขึ้นไปถึงขนาดใหญ่ในระดับอาณาจักร สงครามเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มนุษย์ในสังคมระดับชุมชนที่เรียกว่า “บ้าน” ต้องเคลื่อนย้าย และหาชัยภูมิที่เหมาะสม ทั้งเพื่อเป็นหลักประกันในระบบการผลิตและการป้องกันตนเองจากการรุกรานจากกลุ่มเผ่าพันธุ์อื่น ในระบบการผลิตภายใต้สังคมแบบกสิกรรมโบราณนั้น ชุมชนเผ่าไททำนา

* Jones, Emrys. อังโน ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. การตั้งถิ่นฐานมนุษย์ ทฤษฎีและแนวปฏิบัติ, กรุงเทพฯ, ภาควิชา

ภูมิศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, : ๒๕๓๖

เป็นหลัก ทั้งในที่ดอน บนไหล่เขา ที่ปลูกข้าวไร่และผัก และการทำนาในที่ราบลุ่มระหว่างภูเขา^๒ รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในระบบการผลิตของสังคมกสิกรรมแบบโบราณ ถูกกำหนดด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์และรูปแบบพลังทางการผลิต เท่าที่สำรวจพบในพื้นที่ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน พอจะแบ่งลักษณะการตั้งถิ่นฐานออกได้เป็น ๕ รูปแบบดังนี้

๑) ชุมชนในพื้นที่ต้นน้ำ เขตภูเขาสูง

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนดังกล่าว ส่วนใหญ่มักตั้งอยู่บนเนินสันเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำ อยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลประมาณ ๑,๐๐๐ – ๑,๕๐๐ เมตร แล้วต่อน้ำจากลำห้วยมาใช้ในการบริโภค เป็นระบบประปาภูเขา ส่วนพื้นที่การผลิตมักอยู่ในบริเวณเนินเขาหรือ “ม่อนคอย” หรือบริเวณที่เป็นเชิงเขาโดยรอบหมู่บ้าน ทั้งข้าวพันธุ์ที่เรียกว่า “ข้าวไร่” ข้าวโพด และพืชผักอื่นๆ กลุ่มชาติพันธุ์ที่ตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ดังกล่าวนี้ ได้แก่ กลุ่มจีนฮ่อ (จื๋นยูนนานอพยพ) ม้ง เย้า มูเซอ ลีซอ และปะห่อง ที่กระจายอยู่ในเขตพื้นที่ชายแดนไทย – พม่า เขตอำเภอเชียงดาว เวียงแหง ไซยปรการ ผาง และอำเภอแม่ฮาด เช่นที่บ้านขอบด้ง นอแล ในเขตอำเภอผาง บ้านนาเลา บ้านฟ้าสวย บ้านเลา ในเขตเมืองคอง อำเภอเชียงดาว และอำเภอเวียงแหง เป็นต้น

ชุมชนดังกล่าวส่วนใหญ่มักเป็นชุมชนที่เกิดภายหลัง เพราะผ่านการอพยพเคลื่อนย้ายอยู่ตลอดเวลา และทำการผลิตในลักษณะที่เรียกว่า “ไร่เลื่อนลอย” หรือการทำไร่แบบย้ายที่ (Shifting Cultivation) รวมทั้งกลุ่มที่อพยพหนีภัยสงครามเข้ามาอาศัยในพื้นที่สูงตามแนวเขตชายแดนรัฐชาติ ในรอบ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา

ชุมชนปะห่อง ที่ตั้งถิ่นฐานบนภูเขาสูง บ้านนอแล ต.ม่อนปิน อ.ผาง

๒) ชุมชนในเขตพื้นที่เชิงเขา

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในเขตพื้นที่เชิงเขา ในระดับความสูงประมาณ ๖๐๐ – ๘๐๐ เมตร ในเขตแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน มีทั้งกลุ่มคนไทยวน (คนเมือง) ที่อพยพจากพื้นที่ราบขึ้นไปทำสวนเมือง หรือทำไร่ข้าว เช่น ในบริเวณเขตพื้นที่บ้านแม่แมะ เมืองนะ ในอำเภอเชียงดาว บ้านแม่สายนาเลา และบ้านแม่บอนในเขต

^๒ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, กรุงเทพฯ, เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓, หน้า ๒

อำเภอพร้าว รวมทั้งกลุ่มคนลัวะ กะเหรี่ยง และไทใหญ่ หรือ "คนไต" ที่อพยพเข้ามาจากรัฐฉาน ประเทศพม่า ส่วนใหญ่กระจายอยู่ทั่วไปในเขตอำเภอเชียงดาว ฝาง แม่ฮาย และเวียงแหง

ชุมชนในระบบนิเวศแบบป่าเหมี้ยงบ้านแม่แมะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว

๓) ชุมชนในเขตพื้นที่ราบหุบเขา

เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ราบเล็ก ๆ ในหุบเขาหรือช่องเขา ความสูงประมาณ ๔๐๐ – ๕๐๐ เมตร เช่น ชุมชนบ้านเมืองก๊ะ อำเภอแม่แตง บ้านเมืองคอง บ้านโป่งอาง บ้านแม่จร อำเภอเชียงดาว รวมทั้งชุมชนบ้านแกน้อย ในเขตอำเภอเชียงดาว เป็นต้น

พื้นที่การผลิตส่วนใหญ่มีทั้งข้าวนาดำ ข้าวไร่ ข้าวโพด และพืชสวนอื่นๆ เช่น ลิ้นจี่ มะม่วง ลำไย และส้ม ที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ในเขตอำเภอฝางและเชียงดาว

ชุมชนปะหรง บ้านแม่จร ต.เชียงดาว อ.เชียงดาว

๔) ชุมชนในเขตพื้นที่เนินเขารอบขอบแอ่ง

เนื่องจากพื้นที่การผลิต หรือที่นา มักอยู่ในที่ราบลุ่ม น้ำท่วมถึง กลุ่มชุมชนหมู่บ้าน จึงต้องอพยพขึ้นไปอยู่ในที่สูง บริเวณเนินเขาโดยรอบของแอ่งที่ราบใหญ่ เช่น ชุมชนคนเมืองที่อพยพมาจากทางสันป่าตอง เชียงใหม่ และลำพูน ขึ้นมาอยู่ในบริเวณรอบขอบแอ่งที่ราบเมืองแกน อำเภอแม่แตง อันประกอบด้วย บ้านปงหลวง บ้านเด่น สันป่าตอง แม่เลิมหลวง ห้วยใจ๋ ทางดง เป็นต้น

ชุมชนบริเวณขอบแอ่งบ้านหลวง ต.โหล่งขอด อ.พร้าว

๕) ชุมชนในพื้นที่ราบลุ่มริมแม่น้ำใหญ่

ชุมชนในเขตพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำใหญ่ ๆ เช่น น้ำแม่แตง น้ำแม่ปิง แม่จัด ส่วนใหญ่เป็นชุมชนของคนไทยยวน หรือคนเมือง ที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ขึ้นมาอยู่ทางเหนือ รวมทั้งที่ถูกกวาดต้อนและอพยพมาจากทางเหนือในสมัยพระเจ้ากาวิละ เข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตตั้งแต่อำเภอแม่แตง ขึ้นไปถึงอำเภอเชียงดาว พริ้ว ไชยปราการ ฝาง และแม่อาย จนพัฒนาเป็นเขตเมืองที่เป็นศูนย์รวมของผลผลิตทางการเกษตรแบบใหม่ และพัฒนาไปสู่อุตสาหกรรมเกษตรที่กว้างขวางใหญ่โตขึ้นเรื่อย ๆ เช่นชุมชนในเขตตัวเมืองฝาง พริ้ว และเชียงดาว เป็นต้น

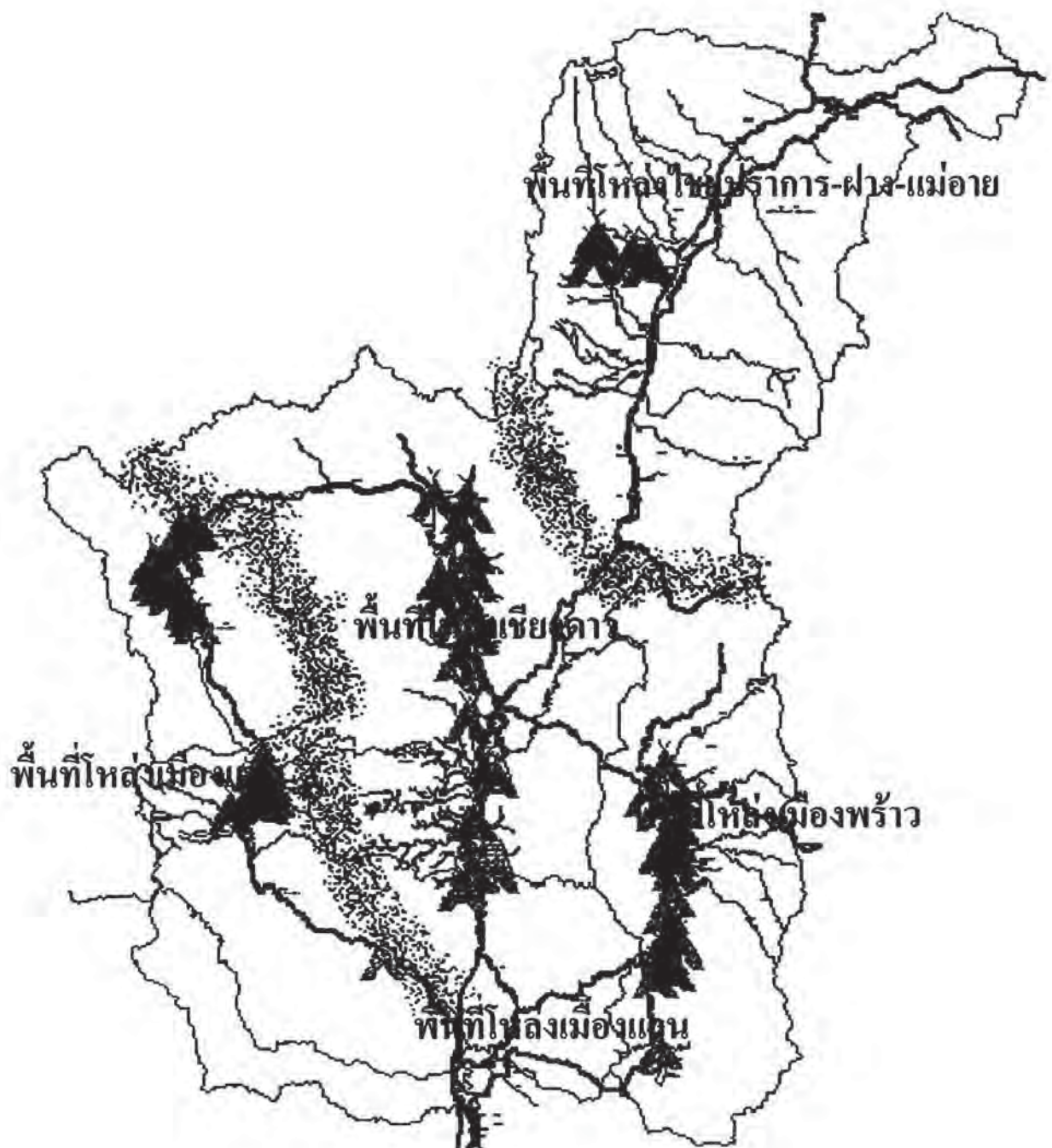

ชุมชนโหล่งเมืองแกน ในที่ราบลุ่มน้ำแม่ปิง น้ำแม่จัด

เขตเศรษฐกิจวัฒนธรรม และระบบภูมินิเวศของชุมชนชายขอบ

ชุมชนในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน ในงานวิจัยครั้งนี้ กำหนดพื้นที่ตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ และความสัมพันธ์พื้นฐานการผลิตทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ออกเป็น ๕ เขตใหญ่ ได้แก่

- ๑) เขตที่ราบในแอ่งพืนาเมืองแกนในอดีต ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตปกครองของเทศบาลตำบลเมืองแกนพัฒนา อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่
- ๒) เขตที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว แม่แวน โหล่งขอด ทางทิศตะวันออกของจังหวัดเชียงใหม่
- ๓) เขตที่ราบในแอ่งเชียงดาว เมืองนะ เมืองคอง ทางทิศตะวันตก
- ๔) เขตที่ราบในแอ่งเวียงแหง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ
- ๕) เขตพื้นที่ในแอ่งไชยปราการ – ผาง – แม่ฮาย ทางทิศเหนือ

ลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กายภาพของแอ่งเชียงใหม่ – ลำพูนตอนบน โดยรวมแล้ว เป็นพื้นที่ราบ
ใหญ่อยู่กลางหุบเขาสูง ระหว่าง ๔๐๐ – ๑,๐๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล แทรกตัวอยู่ระหว่างเทือกเขาแดน
ลาวทางทิศเหนือ อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำกก น้ำแม่แตง เทือกเขาผีปันน้ำทางทิศตะวันออก อันเป็นต้นกำเนิด
ของน้ำแม่ลาว น้ำฝาง น้ำแม่กวง น้ำแม่จัต และเทือกเขาถนนธงชัยทางทิศตะวันตก อันเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่
แจ่ม น้ำแม่ปิง น้ำแม่ขาน รวมทั้งห้วยใหญ่น้อยอีกหลายสิบสาย

ชุมชนในเขตพื้นที่แอ่งเชียงใหม่ – ลำพูน ตอนบน นับตั้งแต่ที่ราบเขตพื้นนาเมืองแกนในอดีต ขึ้นไป
จนถึงที่ราบในแอ่งเมืองพร้าว เชียงดาว ไชยปราการ ฝาง แม่ฮ้อย และเวียงแหง นับเป็นชุมชนที่อยู่ชายขอบ

ของอำนาจรัฐมาโดยตลอด ตั้งแต่ระดับอาณาจักรใหญ่ ทั้งทวารวดีและสุโขทัยของพระนางจามเทวี ที่มีลำพูนเป็นศูนย์กลาง มาจนถึงอาณาจักรล้านนาของพญามังราย ที่เข้ายึดครองในภายหลัง อันมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง รวมถึงความเป็นชายขอบของรัฐเมืองขึ้นของพม่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ - ๒๓ จนถึงชายขอบของรัฐสยามในเวลาต่อมา

สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ในแอ่งที่ราบ แอ่งเล็กแอ่งน้อย ที่ตั้งอยู่บนเขตภูเขาสูง พื้นที่ต้นน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ผสมกับความเป็นชุมชนชายขอบที่ค่อนข้างโดดเดี่ยว และห่างไกลจากสายตาของอำนาจรัฐมาตั้งแต่อดีต ทำให้กลายเป็นพื้นที่ที่รองรับการอพยพเข้ามาของผู้คนจากสารทิศ เช่น ทางทิศเหนือ โดยกลุ่มคนไท - ไท จีนฮ่อ และกลุ่มชาวเขาต่าง ๆ จากจีนและพม่า และทางทิศใต้ โดยกลุ่มคนเมือง หรือไท - ยวน ที่เคลื่อนย้ายขึ้นไปหาที่ทำกินจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ลักษณะดังกล่าว กำหนดให้ชุมชนในบริเวณเหล่านี้ มีพัฒนาการของระบบหลังการผลิต เช่น ระบบการบริหารจัดการน้ำ และทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ รวมทั้งความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางการผลิต ในส่วนที่เป็นสำนักร่วมทางประวัติศาสตร์อย่างแน่นแฟ้น และยาวนานนั้น แตกต่างออกไปจากชุมชนที่อยู่ใกล้ศูนย์กลางอำนาจ เช่น ในเขตแอ่งที่ราบใหญ่ทางตอนใต้ลงมา ที่ยังปรากฏการผลิตข้าวทางวัฒนธรรมอย่างเข้มข้นและต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน

กระนั้นก็ตาม ในช่วงระยะเวลาหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ชุมชนในเขตพื้นที่ดังกล่าว ก็ได้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ร่วมกันมาในลักษณะที่เป็นกลุ่มพื้นที่ และกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่หลากหลาย มีทั้งภาพของการต่อสู้แย่งชิงกันในระดับผู้นำของรัฐ และภาพความพยายามในการผลิตซ้ำระบบอุดมการณ์ทางสังคมด้านต่าง ๆ เพื่อที่จะปรับตัวเข้าหากันในระดับประชาชน โดยมีแกนยึดโยงที่สำคัญ ทั้งระบบเครือญาติ ระบบความสัมพันธ์ทางการผลิตอื่น ๆ และระบบอุดมการณ์หรือลัทธิความเชื่อพื้นฐานอื่น ๆ อย่างมีนัยความหมายทางสังคมที่สำคัญยิ่ง

บ้านหลวง ท่งหลวง คำบ้าน คำผี : ระบบครอบครัวและการจัดองค์กรชุมชน

ในการจัดตั้งถิ่นฐานในระดับชุมชนหมู่บ้านนั้น ชาวนามีความคิดในเรื่องการจัดตั้งหมู่บ้าน และเรียกกลุ่มคนตามชื่อบ้าน จำแนกตามลักษณะทางภูมิศาสตร์และความสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่าง ๆ ว่าเป็น “บ้านหลวง” หรือ “บ้านกลาง” ซึ่งก็คือชุมชนที่เป็นบ้านใหญ่ศูนย์กลาง ห่างไปจากศูนย์กลางมักเรียกว่า “บ้านแพะ บ้านป่า” และสุดท้ายคือส่วนที่เรียกกันว่า “บ้านคอย” อันแสดงถึงความคิดในการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนที่คำนึงถึงความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์วัฒนธรรมด้วย^๓

การกำเนิดของระบบครอบครัวและการจัดตั้งชุมชนระดับหมู่บ้าน ตั้งอยู่บนพื้นฐานของระบบอุดมการณ์ความเชื่อ และหลังการผลิตที่ต้องอาศัยพลังการรวมกลุ่ม มีการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ และผลิตเพื่อเพียงพอแก่การยังชีพ ลักษณะดังกล่าว พัฒนามาจากพื้นฐานสังคมแบบเครือญาติ หรือชาติวงศ์ (Clan Society) มีระบบจิตสำนึกที่ยึดถือกฎเกณฑ์พื้นฐานของการเป็นญาติพี่น้องทางสายเลือด มีความเชื่อในเรื่องอำนาจของวิญญาณบรรพบุรุษ คือ เชื่อว่าเมื่อบุคคลตายไปแล้ว ผีของเขาจะยังคงเฝ้าคอยดูแลปกป้องรักษา และช่วยเหลือลูกหลานอยู่ ตลอดไป เรียกว่า “ผีปู่ย่า” ที่ต้องอัญเชิญมาไว้อยู่บนหิ้งในห้องนอนของครอบครัว ผู้เป็น “คำผี” หรือผู้สืบสกุลสายผีเครือญาติเดียวกัน ซึ่งจะเป็นอำนาจของฝ่ายหญิง

^๓ อุไรวรรณ คันทิมทอง. “องค์กรสังคมในระบบชลประทานเหมืองฝายและการระดมทรัพยากร : เปรียบเทียบระหว่างชุมชนบนที่สูงและชุมชนที่ราบในภาคเหนือของประเทศไทย” ใน วารสารสังคมศาสตร์, ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๑ และ ๒ เมษายน ๒๕๒๖ - ตุลาคม ๒๕๒๘, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ : เชียงใหม่, มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๒๘

ในระบบชุมชนหมู่บ้าน มีผีวิรบุรุษประจำหมู่บ้าน เรียกว่า “เสือบ้าน” และเมื่อชุมชนได้พัฒนาเข้าสู่ความเป็นเมืองแบบรัฐแบบเจ้าฟ้า หรือพญาเจ้าเมือง ก็มี “เสือเมือง” ที่อัญเชิญมาอยู่ ณ หอผีที่ตั้ง หรือที่ดอนประจำหมู่บ้าน หรือจุดใดจุดหนึ่ง อันถือเป็น “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” หรือ “ที่หน้าหมู” (ที่สาธารณะ) ทำหน้าที่เป็นหลักหมาย หรือศูนย์รวมพลังทางจิตใจของหมู่บ้าน บางแห่งทำเป็น “เสาไฉบ้าน” หรือเสาหลักเมือง และพัฒนาไปเป็นพระธาตุหรือเจดีย์ประจำชุมชน เพื่อทำหน้าที่ดังกล่าวบนโครงสร้างและความหมายเดียวกัน

เสาไฉบ้าน บ้านห้วยบอนของชาวไทใหญ่ ต.เวียง อ.ฝาง

เมื่อถึงรอบของฤดูกาลผลิตที่เริ่มต้น หรือสิ้นสุดลง ก็จะมีพิธีเลี้ยงผีทั้งสองระดับ รวมทั้งมีการประกอบพิธีกรรมที่บอกถึงการกำหนดขอบเขตของพื้นที่ ทั้งในส่วนที่เป็นพื้นที่ส่วนตัวในระดับครอบครัว และพื้นที่สาธารณะ ในระดับชุมชนหมู่บ้าน พิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนร่องรอยของความเป็นอิสระ การพึ่งตนเอง และระบบเอกลักษณ์ประจำกลุ่มที่มีอยู่อย่างแนบแน่น

ระบบความเชื่อดังกล่าว สอดคล้องและสนับสนุนข้อยืนยันที่บ่งบอกถึงระบบชุมชนที่มีความผูกพันภายในอย่างแน่นแฟ้น มีฐานการผลิตแบบเป็นตามธรรมชาติ เทคโนโลยีต่ำ และผลิตเพื่อเพียงพอแก่การยังชีพ

ต่อมาเมื่อพุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาถึงในยุคของรัฐที่มีเจ้าฟ้าศักดินาปกครอง รัฐเจ้าฟ้าจึงได้ใช้พุทธศาสนาที่มีพลังอำนาจและเทคโนโลยีทางสังคมที่เข้มแข็งกว่า เข้าสวมครอบแทนที่ระบบความเชื่อดั้งเดิมดังกล่าว ทั้งนี้ ก็เพื่อให้ชาวบ้านยอมรับการดำรงอยู่ของชนชั้นเจ้านายขุนนางเหล่านั้น คือ ผลิตานความเชื่อศาสนาพุทธเข้ากับความเชื่อผีของหมู่บ้าน โดยคงความเชื่อผีไว้ในแกนกลาง ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ ระหว่างชนชั้นชาวนากับชนชั้นศักดินา ศาสนาพุทธถูกใช้อธิบายให้ความชอบธรรมแก่กำเนิดของชนชั้นศักดินา ซึ่งเป็นผู้ปกครอง ทั้งนี้เป็นเพราะระบบความเชื่อผีบรรพบุรุษและเครือญาติสายโลหิต

อธิบายความแตกต่างระหว่างชนชั้นทั้งสองไม่ได้ ในระบบความเชื่อบรรพบุรุษ คนในสังคมเป็นญาติพี่น้องเสมอภาคกัน ไม่มีชนชั้นผู้ปกครอง ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ไม่มีชนชั้นที่ได้รับส่วยจากอีกชนชั้นหนึ่ง^๔

เราอาจเห็นลักษณะร่วมกันของพัฒนาการทางระบบคิดเกี่ยวกับระบบครอบครัว และลักษณะการตั้งถิ่นฐาน ที่เกิดจากพื้นฐานความสัมพันธ์ในระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้านดังกล่าวได้จากกลุ่ม “คนไท” อื่น ๆ ที่อยู่นอกเขตประเทศไทย เช่น กลุ่มคนไทเขิน ในเมืองเชียงตุงของพม่า หรือกลุ่มคน “ไทดำ” ในเขตสิบสองจุไทยของเวียดนาม ก็มีลักษณะแนวคิด และพัฒนาการทางสังคมระดับครอบครัวและชุมชนแบบเดียวกัน เมื่อสังคมได้พัฒนาจากยุคเก็บเห็ดแบบเร่ร่อน เข้าสู่ยุคของการตั้งบ้านเรือนและทำการผลิตอย่างถาวร

ในงานศึกษาประวัติศาสตร์กลุ่มไทดำในเขตสิบสองจุไทย ของภักทิยา ยิมเรวัตติ (๒๕๔๔) และจากการเก็บข้อมูลภาคสนามของทีมนิวิจัย ในพื้นที่ชุมชนกลุ่มชาวไทดำ เขตสิบสองจุไทยของเวียดนาม พบว่า ในระบบสังคมเครือญาติของชาวไทดำ กลุ่มเครือญาติในสายเลือดเดียวกันจะอาศัยอยู่ในบ้านหลังเดียวกันหลายครอบครัว และถือครองที่ดินในระบบการผลิตร่วมกัน เรียกว่าเป็นผี “จัวเอือนจัวดำ” เดียวกัน โดยมีผู้อาวุโสที่สุดในเรือนเรียกว่า “เจืองกก” เป็นหัวหน้าปกครอง และในเรือนเดียวกัน เมื่อเกิดครอบครัวใหม่ “ลุงตา” และ “มด” จะทำพิธี “เสน” หรือ “เซ่น” ไหว้บูชาบรรพบุรุษหรือผีเรือนให้ ในห้องหรือมุมพิเศษที่เรียกว่า หอง หรือ “กะลอหอง” และจะมีถุงหรือ “ไท่” (ออกเสียงว่า /ไต/) บรรจุเครื่องบูชาผีเรือน ที่เป็นเสมือนสัญลักษณ์ของชีวิต แขนวหรือเสียบไม้ข้างฝา และที่นอกชานก็จะมีหอผีอีกหอหนึ่ง เรียกว่า “หิ้งหอสละมด” ซึ่งเป็นทั้งหิ้งหอและหิ้งมด เพื่อเป็นที่กราบไหว้บูชาผีประจำเรือนของตัวเอง

“ไท่” เครื่องบูชาผีเรือนใน “กะลอหอง” ของชาวไทดำเมืองถน (เตียนเบียนฟู) ประเทศเวียดนาม

เมื่อครอบครัวหลักที่จะอยู่อาศัยและสร้างพื้นที่ทำกินในที่ใดแล้ว หัวหน้าของจัวเอือนจะทำพิธีเสี่ยงทายว่าจะอยู่ได้หรือไม่ ถ้าอยู่ได้ก็จะทำพิธีเพื่อเป็นการประกาศอำนาจในการยึดครองเขตพื้นที่ โดยจะถางบริเวณที่จะให้เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านให้โล่ง แล้วนำไม้เล่มหนึ่งปักไว้ตรงกลาง จากนั้นจะเอาเสื่อที่เสมือนเป็นขวัญของตัวเองแขวนไว้ หรือพันลงที่เสาไม้นั้น แล้วเรียกสมาชิกให้มาพร้อมกันเพื่อทำพิธีบูชาบอกกล่าวให้ผีดินและน้ำบริเวณนั้นได้รับทราบ แล้วทำเฉลวหรือ “ตาแหลว” เพื่อกำหนดปักเป็นเขตพื้นหมู่บ้านให้ทั้งเป็นหลักแหล่งอาศัยที่ถาวรต่อไป ซึ่งต่อมาวิธีปฏิบัติดังกล่าวได้กลายเป็นพิธีกรรมและความเชื่อที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา เมื่อจะมีการตั้งถิ่นฐาน ก็จะมีการประกอบพิธีกรรมที่เรียกว่าการ “ตอกหลักปักเสื่อ” จากกลุ่ม

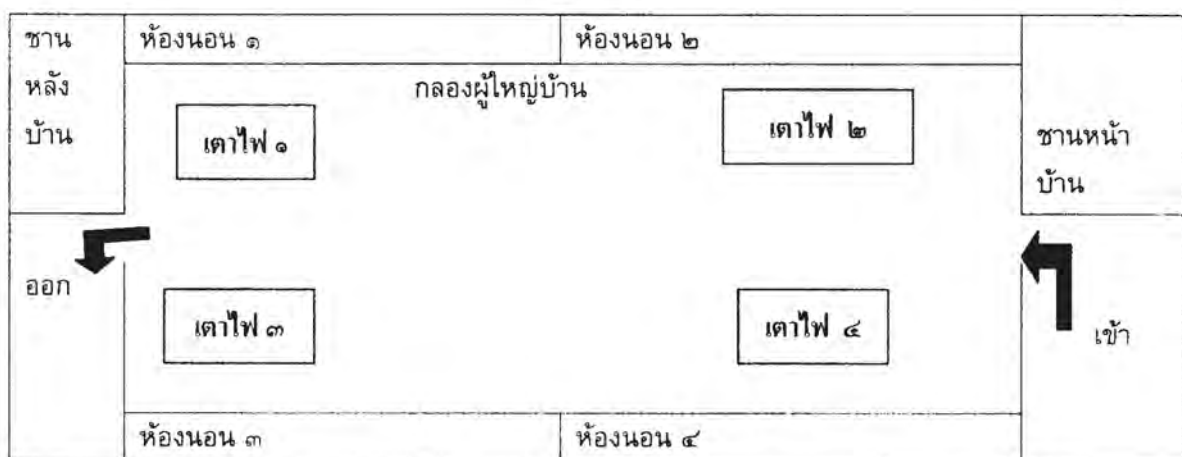
^๔ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต : กรุงเทพฯ, เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๓๓

หมู่บ้านรวมกันขึ้นเป็น "โฮ้ง" จากกลุ่มโฮ้งหลายกลุ่มก็รวมกันเป็น "โหลง" (หรือโหล่ง) จากโหลงก็ขึ้นเป็น "เมือง" ที่มีพญา (เพี้ย - เพี้ย - เพี้ย) เป็นเจ้าเมืองปกครอง เรียกว่าเมืองเพี้ยใน และเมืองเพี้ยนอก แล้วประกอบพิธีการ "ตั้งเสาหลักเมือง" และการฆ่าวัวควายเพื่อเซ่นบูชาผีเมืองในลักษณะเดียวกัน

ลักษณะดังกล่าวเมื่อผู้วิจัยได้เดินทางไปศึกษาภาคสนามที่หมู่บ้านชาวลัวะหรือ "คนหลอย" (คนดอย) บ้านแง็ก เขตเมืองเชียงตุง ประเทศพม่า ก็พบลักษณะครอบครัวใหญ่ ที่อยู่ด้วยกันถึง ๔ หรือ ๖ ครอบครัวในบ้านหลังเดียวกันเป็น ๑ สายตระกูล (Clan Society) มีระบบการบูชาผีเรือนเช่นเดียวกัน และในชุมชนระดับเมืองก็จะมี "ไม้หมากเมือง" ที่มีบทบาทหน้าที่อื่นเดียวกันกับดงเสือเมืองหรือเสาหลักเมือง เพื่อแสดงพื้นที่ในการลงหลักปักฐานของชุมชนแบบเดียวกัน

เฮือนหลวงของชาวลัวะ บ้านแง็ก เมืองเชียงตุง

แผนผังเฮือนหลวงลัวะบ้านแง็ก ขนาด ๔ เตาไฟ ๔ ครอบครัว รวม ๒๖ คน

ในกลุ่มคนไทลื้อ เขตสิบสองปันนาของจีน มีการนับถือผีบรรพบุรุษประจำตระกูล เรียกว่า "เทวดาตระกูล" ภาคเหนือของไทยเรียกว่า "ผีชะกุล" (ออกเสียงว่า ผี - ชะ - กุ่น) ซึ่งจะมีการตั้งสถานที่บูชาไว้ใน

บ้านของผู้อาวุโสสูงสุดของตระกูล หรือสมาชิกของตระกูลอาจร่วมกันสร้างศาลขนาดเล็กขึ้น เพื่อใช้เป็นที่บูชา ผู้นำตระกูลจะเป็นผู้ทำพิธีเซ่นไหว้ ส่วนการกำหนดเขตแดนและการตั้งบ้านเรือนของกลุ่มคนไทลื้อในเขต สิบสองปันนาของจีนนั้น มาจากความเชื่ออันเป็นที่มาของพิธีกรรม การบูชาเสื่อบ้านและเสื่อเมือง ที่เล่าสืบกัน มาว่า พญาสมมุติซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษของคนไทลื้อได้ใช้ไฟเผาทุ่งหญ้าและดงแขมในหุบเขาขึ้น ลมจะพัดพาไฟ ลามออกเป็นบริเวณกว้างและเมื่อไฟดับลงตรงที่ใด ก็ถือเอาที่ตรงนั้นเป็นที่สุดเขตแดนของหมู่บ้าน ต่อมาจึงมี การกำหนดกฎของหมู่บ้านเพื่อสร้างความมั่นคงแก่หมู่บ้าน เช่น กำหนดให้ทุกหมู่บ้านจัดตั้งสถานศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถือเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้านนั้นเรียกว่า “ใจบ้าน” ขึ้น และห้ามบุคคลใดทำการเคลื่อนย้ายใจบ้านเป็นอันขาด ห้ามชาวบ้านย้ายที่ตั้งหมู่บ้านไปยังที่แห่งใหม่จนกว่าใจบ้านจะพังทลายลงเองตามอายุขัย ใจบ้านสามารถส่งให้ พืชผล ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ นอกจากนั้น ยังกำหนดให้ทุกหมู่บ้านต้องสร้างประตูทางเข้าหมู่บ้านไว้ ๔ ประตู ตามทิศสำคัญทั้ง ๔ ทิศ กำหนดเป็นประตูชัย ประตูผี และประตูขวัญ ไว้ด้วยอย่างชัดเจน^๕

ระบบครอบครัวในชุมชนภาคเหนือ ยังคงผลิตซ้ำลักษณะระบบอุดมการณ์ทางความคิดและรูปแบบ ความสัมพันธ์ทั้งในระดับครอบครัว และระดับชุมชน สืบเนื่องมาจนปัจจุบัน

ระบบเค้านบ้าน คำผี ในชุมชนลัวะดั้งเดิม บ้านแม่เลิมหลวง โฮ่งเมืองแกน

ชุมชนหมู่บ้านที่เก่าแก่ที่สุดในโฮ่งเมืองแกน คือ ชุมชนบ้านแม่ใจ – แม่เลิมหลวง และบ้านสบเลิม ตำบลบ้านเป้า ตั้งอยู่บนขอบแอ่งทางด้านตะวันออก ชาวบ้านเล่าว่า แต่ก่อนมีบ้านลัวะ อยู่ที่บ้านสบเลิม และ บ้านยางอยู่ที่บ้านแพะ เรียกกันรวม ๆ ว่า บ้านแม่เลิมยาง หรือบ้านแพะ มีพระธาตุนาปางหรือปงหญ้าไทร อยู่ในบริเวณโฮ่งเดียวกันกับวัดคอยจอมสวรรค์ ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางของชาวบ้านในสมัยนั้น บ้านบริเวณ วัดคอยจอมสวรรค์ เช่น บ้านแม่เลิมหลวง บ้านเหล่า บ้านสบเลิม บ้านปากกล้วย เป็นบ้านของลัวะและยาง ต่อมาเมื่อบ้านเมืองเกิดศึกสงคราม ชาวลัวะจึงนำทรัพย์สินสมบัติ ทองคำไปฝังไว้ที่คอยบริเวณพระธาตุนาปางใน ปัจจุบัน จากนั้นก็จึงพากันหนีไป

การสืบตระกูลในระบบ “คำผี” หรือ “ผีปู่ย่า” ของชุมชนบ้านแม่ใจ – แม่เลิมหลวง เป็นระบบ ความสัมพันธ์ของการจัดองค์กรพื้นฐานชุมชนอีกระบบหนึ่ง ที่แสดงถึงความเป็นชุมชนเก่าแก่ ที่ยังคงสืบทอด กันต่อมาจนถึงปัจจุบัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในระดับครอบครัว และสังคมเข้าไว้ภายใต้กฎระเบียบและจารีตเดียวกัน เพื่อมิให้เกิดการ “ผิดผี” เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กัน ระหว่างชาย – หญิง ก่อนการเสียผีหรือแต่งงาน สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือคำผี ได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้

บ้านแม่เลิมหลวง ในโฮ่งเมืองแกน เขตอำเภอแม่แตง มีครัวเรือนจำนวน ๒๐๐ หลังคาเรือน มีผีปู่ย่า ราว ๒๐ สายตระกูล^๖ แต่ละสายเป็นสายที่ใหญ่ สายละประมาณ ๑๐ ครัวเรือนขึ้นไป ในกรณีเช่นนี้อาจแสดงถึง ความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความมั่นคง มีการอพยพเคลื่อนย้ายน้อยหรือไม่เคลื่อนย้ายเท่าใดนัก และยังอาจ ยืนยันความเป็นชุมชนดั้งเดิม (ชุมชนลัวะแต่โบราณ) ได้อย่างดี กลุ่มคำผีเหล่านี้ได้กระจายออกไปยังพื้นที่ ไกลเคียง เป็นชุมชนในพื้นที่สามเหลี่ยมแอ่ง แม่แตง พร้าว เชียงดาว

^๕ อุהלียงเหวิน (งามพรรณ เวชชาชีวะ – แปล). *ชนชาติไท สถาปนากรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีไทในสิบสองปันนา*. เชียงใหม่, สุริวงค์ไคเซนเตอร์, ๒๕๓๖

^๖ สัมภาษณ์ แม่ดุษสา อานันต์ อายุ ๗๕ ปี ชาวบ้านแม่เลิมหลวง

จากการสัมภาษณ์สายตระกูลเจ้าผีของแม่อุยสา อานันต์ ที่บ้านแม่เลิมหลวง พบว่า เป็นสายตระกูลเจ้าผีดั้งเดิมที่ใหญ่ตระกูลหนึ่ง ของบ้านแม่เลิมหลวง การเลี้ยงผีปู่ย่าของตระกูลแม่อุยสา จะทำพิธีเลี้ยงในเดือน ๙ กำหนดวันตามความพร้อมของสมาชิกในสายตระกูลแต่ต้องภายในเดือน ๙ เท่านั้น และใช้ไก่ครอบครว้ละ ๑ คู่ นำมาเลี้ยงในช่วงเช้าที่บ้านแม่อุยสา (เจ้าผี) เมื่อสายตระกูลมาพร้อมกัน แม่อุยสารวบรวมของเซ่นไหว้แล้วจึงขึ้นบอกกล่าวยี่นโยงแล้ว ปล่อยให้ผีปู่ย่ากินเครื่องเซ่นราว ๓๐ นาที จากนั้นจึงยกของลงและแบ่งกลับคืนให้แก่ละครอบครัว

สวดดอกไม้ในพานบนหิ้งเป็นตัวแทนของคำขอแต่ละครั้ง รวมถึงการเลี้ยงผีปู่ย่าครอบครว้ละ ๑ สวดดอก เมื่อใส่ในพานแล้วจะไม่เอาออก คงปล่อยทิ้งไว้ทั้งปีและจะเปลี่ยนสวดดอกใหม่ในการไหว้ผีปู่ย่าครั้งใหม่เมื่อเดือน ๗ ปีใหม่เมือง เวียนมาถึง

แม่อุยสา อานันต์ เจ้าผีของตระกูล กับสวด (กรวย)ดอกไม้บูชา บนหิ้งบูชาผีปู่ย่า ภายในห้องนอนของบ้าน

หากลูกหลานแต่งงานจะต้องไหว้ผี โดยฝ่ายชายต้องนำไก่มา ๑ คู่ แล้วบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าฝ่ายหญิง หลังจากนั้นจะแบ่งคืนให้ฝ่ายชายนำกลับบ้าน ๑ ตัว

ในคำยี่นโยงไหว้ผีตอนหนึ่งกล่าวว่า

"...เดี๋ยวนี้ลูกหลานก็ได้ลูกได้ผัว ลูกย้ายหลานชายจะมาอยู่เรือนเนื้อ ทักทอก็ทักทอดี ๆ มาเป็นลูกเป็นเต้า ยังหอยังเรือนนี้..."

ตระกูลแม่อุยสา มี ๑๙ ครอบครัว มากที่สุดในบ้านแม่เลิม ได้แก่

๑. แม่อุยสา (เจ้าผี)	๙. น้อย	๑๗. น้ำจวน
๒. อ้าย	๑๐. น้ำจวน	๑๘. น้ำแก้ว
๓. เหลี่ยม	๑๑. นี	๑๙. น้ำสม
๔. เป้ง	๑๒. ดี	
๕. เดือน	๑๓. หล้า	
๖. พัด	๑๔. อารี	
๗. ภา	๑๕. ยา	
๘. ศรีโพธิ์	๑๖. ศรี	

หลักฐานที่แสดงถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมอีกประการหนึ่ง ได้แก่ เมื่อพุทธศาสนาเผยแพร่เข้ามาถึง ชุมชนชาวบ้านได้เชื่อมโยงระบบความสัมพันธ์ในระดับชุมชนเข้าด้วยกัน ด้วยการเชื่อมโยงการนับถือ

พระธาตุเข้าด้วยกัน โดยจำลองพระธาตุจอมหุดจากพร้าวมาไว้รวมกันที่พระธาตุสุคันหา ในเขตแม่หอพระ ของแม่แตง และสร้างตำนานที่เชื่อมโยงระหว่างคอยหลวงเชียงดาวว่า พระพุทธเจ้าหลังรินน้ำพระพุทธานิเสก จากคอยหลวงเชียงดาวมาสู่คอยจอมหุด ในแอ่งพร้าว^๙ เป็นการเชื่อมโยงชุมชนจาก ๓ พื้นที่เข้าด้วยกันในลักษณะของสังคมเครือญาติกลุ่มเดียวกันหรือใกล้เคียงกันทั้งสิ้น หรือที่เรียกว่าเป็นคน “หมู่เดียวกัน” บนฐานของระบบเจ้าผีและอุดมการณ์ทางพุทธศาสนา

ระบบเค้าน้ำ เค้าผีในชุมชนบ้านปงหลวง

ชุมชนบ้านปงหลวง เป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ในเขตแอ่งพื้นนาเมืองแกน ประกอบด้วยชุมชนกว่า ๗๐๐ ครัวเรือน กระจายอยู่ตามแนวสันขอบแอ่งที่ค่อนข้างกว้าง และยาวตามแนวเหนือ – ใต้ ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ ชุมชนบ้านปงหลวง จึงมีเค้าผีอยู่ ประมาณถึงเกือบ ๕๐๐ เค้าผี^{๑๐} เพราะมีผีปู่ย่ากันแทบทุกหลังคา โดยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นสายเล็ก จำนวนไม่มากนัก (ราว ๒ – ๕ ครอบครัวต่อ ๑ สายตระกูล) อันแสดงถึงการเป็นชุมชนใหม่ที่มีการเคลื่อนย้ายอพยพเข้ามา และมาจากหลากหลายครอบครัว หลายกลุ่มเครือญาติ และสะท้อนลักษณะการเป็นชุมชนใหม่ที่มิได้สืบทอดกลุ่มตระกูลกันอยู่ภายในอย่างแคบ ๆ และยาวนาน อย่างเช่นที่ชุมชนบ้านแม่เลิมหลวง เมื่อเปรียบเทียบกับ

แม่อุ๊ยบัว ทาดิ อายุ ๘๘ ปี ชาวบ้านปงหลวง เล่าว่า แต่ละบ้านก็จะมีเค้าผีของตัวเอง เพราะมากันหลายบ้าน หลายครอบครัว เค้าผีเดิมของตนเองอยู่ที่บ้านสันตันม่วง อำเภอคอยสะเกิด ตั้งแต่ในสมัยของพ่อแม่ (ก่อน พ.ศ.๒๔๖๐) ต่อมาแต่งงานแล้วได้ย้ายมาอยู่ที่นี่ ก็เอาผีมาด้วย และตัวเองยังเป็นเจ้าทรง มีผีที่มีทรงอยู่ ๒ ตน ได้แก่ เจ้าศรีสุวรรณ กับเจ้าอินทร์พรหม (เจ้าอินทร์พรหมเป็นผีเจ้านายอยู่บ้านสันตันม่วง) ทำหอผีใหญ่ไว้ที่ข้างเรือน จะเลี้ยง ๓ ปีครั้งหนึ่ง เลี้ยงในเดือน ๙ เหนือ ด้วยหัวหมู ๑ หัว และมีการเข้าทรงด้วย

ส่วนผีปู่ย่าปกติก็เลี้ยงเดือน ๙ แต่ปีนี้เจ้าบอกว่าให้เลี้ยงเดือน ๖ แต่ลูกหลานอยู่กรุงเทพฯ จะมาบ้านกันในเดือน ๗ จึงจะเลี้ยงกันในเดือน ๗ วันที่ ๑๖ เมษายน เลี้ยงไก่ คนละ ๑ ตัว มีลูก ๘ คน ก็คนละ ๑ ตัว เลี้ยงเสร็จก็แบ่งกันไปกิน

^๙ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. (เอกสารใบลานจากไมโครฟิล์ม) ตำนานอ่างตุง และ ตำนาน จอมหุดจอมหิน

^{๑๐} สัมภาษณ์ที่ ขวงคำ ทาดิ และแม่อุ๊ยบัวผัน คันทวี ชาวบ้านปง

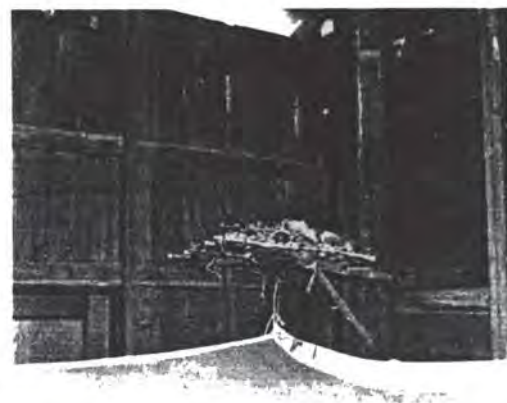
แม่ฮุยเบ้า ทาติ อายุ ๘๘ ปี เจ้าผีป่วนตระกูลหนึ่งในบ้านปง ต.อินทขิล อ.แม่แตง จ.เชียงใหม่ และ
“หิ้งผีป่วน” อยู่ชั้นบนของบ้าน

แม่ฮุยเล่าว่า ผีป่วน สืบสายโดยผู้หญิง ถ้าเจ้าผีเสียชีวิตลูกหลานที่เป็นผู้หญิงคนใด จะต้องรับเป็นเจ้าผีสืบต่อไป

ในบ้านปง มีมากมายหลายเจ้าผี หลายตระกูล การเลี้ยงผีป่วนจะมาเลี้ยงกันที่บ้านเจ้าผี ในตระกูลของฮุยเบ้าจะมีผู้มาเลี้ยงผีป่วน ๔ ครอบครัว โดยปกติผีป่วนของแม่ฮุยเบ้าจะเลี้ยงในเดือน ๖ เหนือ (ราวเดือนมีนาคม) แต่ในปีนี้ (๒๕๔๔) ได้กล่าวขอกับผีป่วนเป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากลูกหลายและญาติพี่น้องที่ทำงานอยู่ต่างจังหวัดสามารถลงงานได้ในเดือน ๗ (เดือนเมษายน) กำหนดการในการเลี้ยงผีป่วน (รวมถึงผีเจ้าศรีสุวรรณ) จึงเปลี่ยนเป็นเดือน ๗

พิธีเลี้ยงผีป่วน ที่ทำในเดือน ๘ ทำโดยนำไก่ครอบครัวละ ๑ ตัวนำมารวมกันเลี้ยง จากนั้นแม่ฮุยเบ้าจะทำพิธียื่นโยงอัญเชิญผีป่วนให้ลงมากินของเซ่นไหว้ ภายหลังจากรอให้ผีป่วนได้กินของเซ่นไหว้สักกระยะหนึ่ง (ราวครึ่งชั่วโมง) แม่ฮุยเบ้าจึงเชิญของเซ่นไหว้ลงจากหิ้งและแจกคืนให้แก่ครอบครัวนำกลับบ้าน

พี่ยวงคำ ทาติ ลูกสาวของแม่ฮุยเบ้า ทาติ เชื่อว่า การไหว้ผีป่วนทำให้อยู่เย็นเป็นสุข ได้คุ้มครองรักษาลูกหลาน ปกป้องจากสิ่งที่ไม่ดี ถ้าไม่สบายก็ขอให้ผีป่วนมาช่วยดูแลรักษาให้หายจากโรคภัยไข้เจ็บ

แม่ฮุยบัวผัน คันทวี อายุ ๖๘ ปี (เจ้าผี) กับหิ้งผีป่วน บนหัวนอนในห้อง

แม่อุ้ยบัวผัน คันทวี ชาวบ้านปง ยืนยันว่า ในบ้านปงจำนวน ๗๐๐ กว่าหลังคาเรือนนั้น มีหลายสายตระกูล แม่อุ้ยบัวผัน เชื่อว่า สายตระกูลบ้านปงอาจมีถึงประมาณ ๕๐๐ คำผี ลูกหลานไม่จำเป็นต้องอยู่หมู่บ้านเดียวกัน แต่อาจแยกย้ายไปหมู่บ้านอื่น ๆ หรือจังหวัดอื่น ๆ ได้

ผีปู่ย่าของแม่อุ้ยบัวผัน เดิมเป็น “ผีมด” ในสมัยก่อนมีการฟ้อนรำ แต่ปัจจุบันไม่มีการฟ้อนแล้ว จะมีพิธีเพียงยี่นโยงอัญเชิญ เลี้ยงไก่ในเดือน ๔ และเลี้ยงหมูเมื่อเจ็บไข้ได้ป่วยหรือลูกหลานแต่งงาน ปัจจุบันสายตระกูลของแม่อุ้ยบัวผันมีผู้ไหว้ผีปู่ย่าเดียวกัน ๔ ครอบครัว

นอกจากนั้นแม่อุ้ยบัวผันยังเล่าเพิ่มเติมว่า บ้านปงมีชาวองที่มายุ แต่ส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่บริเวณทางทิศใต้ของถนนใหญ่ (สายเขื่อนแม่งัด) ติดกับบ้านทางดง

คำผีอีกตระกูลหนึ่งของบ้านปง ได้แก่ คำผีของแม่อุ้ยใส ชาวส่วย สายตระกูลผีปู่ย่าของแม่อุ้ยใส ชาวส่วย เป็นคำผีที่ใหญ่ที่สุดในบ้านปง เพราะมีสายผีตระกูลถึง ๑๒ ครอบครัว ได้แก่

๑. แม่อุ้ยใส (คำผี)
๒. คำลพ
๓. คำน้อย
๔. ป้อม
๕. หล้า
๖. สม
๗. หนอม
๘. แดง
๙. ดา
๑๐. ยวง
๑๑. มณี (บ้านทางดง)
๑๒. สา (บ้านเป้า)

หากลูกหลานจะแต่งงานจะมาเลี้ยงผีที่บ้านคำผี (บ้านอุ้ยใส) สำหรับการไหว้ผีฝ่ายชายจะนำไก่ ๒ ตัว ส่วยหมาก ๔ ส่วย ส่วยพลู ๔ ส่วย นำมายี่นโยง กล่าวว่

“เขาเอากัน ผีเดียวกันเนี่ยะ มีไหว้ผีแล้วเน้ออึ้ปู่ย่า”

เมื่อได้อัญเชิญผีปู่ย่ามากินของเซ่นไหว้แล้ว จากนั้นจึงแบ่งให้ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงกลับไปฝ่ายละ

๑ ตัว

แม่อุ้ยใส ชาวส่วย อายุ ๗๒ ปี คำผีอีกตระกูลหนึ่งของบ้านปง

การไขว่ผี : ระบบเค้าผี กับกระบวนการสร้างเครือข่ายญาติตระกูลในชุมชน

ในพิธีการแต่งงานจะต้องมีการเสียเงิน “ใส่ผี” หรือ “เสียผี” เพื่อบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าว่าทั้งสองจะเป็นสามีภรรยา กัน แต่การใส่ผี หรือเสียผี ก็มี ๒ วิธี คือ “ใส่เอา” กับ “ใส่ไม่เอา”

“ใส่เอา” คือใส่ผีแล้ว ฝ่ายชายก็จะแต่งงานกับฝ่ายหญิง แต่ถ้า “ใส่ไม่เอา” ก็หมายความว่า ฝ่ายชายไม่ประสงค์ที่จะแต่งงานกับฝ่ายหญิง เสียผีแล้วก็เลิกแล้วกันไป

การ “ใส่เอา” มีวิธีการโดยให้ฝ่ายชายเตรียมหมากพลู ๒๔ สวย และนำเงินของฝ่ายชายใส่ในขันนำไปให้ผีปู่ย่า เค้าผีทั้งหลายเล่าว่าสมัยก่อนค่าใช้จ่ายในการใส่ผีไม่มากเท่าไรนัก ประมาณ ๕๐๐ บาทก็ใส่ได้ แต่ปัจจุบันต้องใส่ถึง ๑๐,๐๐๐ บาท จากนั้นจะนำเงินของฝ่ายชายขึ้นวางบนหิ้ง ผีปู่ย่า ยืนโองบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่าว่า “ลูกหลานมีคู่แล้ว ขอผีปู่ย่าช่วยดูแล” จากนั้นก็จะทำพิธีแต่งงาน แล้วทั้งสองฝ่ายก็จะมาอยู่ด้วยกัน ถือว่าเป็นสามีภรรยา กันได้ หลังจากแต่งงานแล้ว ก็จะทำพิธี “ไขว่ผี”

การไขว่ผีเป็นพิธีกรรมที่กระทำหลังจากคู่บ่าวสาวแต่งงานแล้ว เชื่อว่าเมื่อไขว่ผีแล้วจะทำให้ผีปู่ย่าของทั้งสองฝ่าย คุ่มครองกันและกันไม่ให้มีภัยอันตราย

การไขว่ผี ที่มีความหมายว่า “แลกกันหรือให้เป็นผีเดียวกัน” ทั้งสองฝ่ายตกลงเป็นเครือญาติกัน โดยให้ผีได้รับรู้ วิธีการก็เรียบง่ายไม่มีอะไรยาก กล่าวคือ หลังจากเสียผี หรือแต่งงานกันแล้ว ๒ - ๓ วันต่อมา ฝ่ายชายและฝ่ายหญิงนำไก่ฝ่ายละ ๑ คู่ ไปทำพิธีเลี้ยงผีปู่ย่าของฝ่ายชาย รอจนเทียนหมดแท่ง ถือว่าผีกินเสร็จแล้ว ก็จะแบ่งไก่กันกลับไปกิน เป็นอันเสร็จพิธีการไขว่ผี ถ้าไม่ไขว่จะไปนอนบ้านฝ่ายชายไม่ได้ ผีของฝ่ายชายจะทำให้เจ็บป่วย ไม่สบายเนื่องจากไม่ใช่ผีเดียวกัน ปัจจุบันพิธีการไขว่ผียังคงพบได้ในหมู่บ้านหากมีการแต่งงาน และหลังจากไขว่ผีแล้ว สายตระกูลและญาติพี่น้องของคู่บ่าวสาวถือว่า มีความสัมพันธ์เสมือนญาติ พี่น้องเป็นที่ยอมรับของผีปู่ย่าทั้ง ๒ ฝ่าย

แม้อุ๊ยใส ยืนยันว่า การไขว่ผีมีความสำคัญมาก หากไม่ไขว่ผีจะทำให้ผีไม่ถูกกันและทำอันตรายแก่อีกฝ่ายหนึ่งได้ ไขว่ผี หมายถึง การทำให้ผีทั้ง ๒ ฝ่ายไว้เนื้อเชื่อใจกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและหากไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จะทำให้ลูกหลานเจ็บไข้ได้ป่วย

ผีปู่ย่า มีบทบาทและจำนวนลดลงแต่ไม่สูญหายไป เพราะความเชื่อที่ผูกติดกับสังคมมาแต่โบราณทั้งเรื่องผีปู่ย่า เคารพพิธีกรรม โชคลาง ความเชื่อเหล่านี้เป็นตัวกำหนดและช่วยดำรงให้ผีปู่ย่ายังคงมีบทบาทสืบมาจนถึงปัจจุบัน ตามสถานการณ์ต่าง ๆ เช่น หากครอบครัวใดเกิดเจ็บไข้ไม่สบาย เมื่อไปถามเมื่อหรือชะตากรรม และมักได้รับคำทำนายทายทักว่า ละทิ้งจารีตเก่า ไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จึงทำให้ผู้ที่ได้รับเคราะห์กรรมต้องกลับมาเลี้ยงผีปู่ย่าอีก จึงจะพ้นจากเคราะห์กรรม

นอกจากนี้ ในชุมชนหมู่บ้านอื่น ๆ ในเขตเมืองแกน เช่นบ้านป่าจี้ วังแดง หนองออน ม่วงคำก็ยังคงรักษาระบบเค้าบ้านเค้าผีอยู่ทั่วไป ดังตัวอย่างตารางแสดงระบบเค้าผีบ้านม่วงคำ ดังนี้

ตัวอย่างตารางแสดงระบบเจ้าบ้านม่วงคำ หมู่ที่ ๔ ต.อินทนิล อ.แม่แตง

เจ้าบ้าน	สมาชิกในสายตระกูล
แม่คำ สุวรรณ	นางวินิจ กันทะวงศ์(แม่ป๋าย), พ่อคำ สิงห์คำ, พ่อมูล แสนศรี, นางรัตนดา ชัยแก้ว เม (แม่รัตน), พ่อคำ แสนศรี, นางดา ขาวซัง (แม่ดา), นายหนุ่ม ขาวซัง, พ่อแสน แสนศรี, นายอินฐา วงเตจ๊ะ (พ่อตา), นายประสิทธิ์ วงษ์เตจ๊ะ (พ่อสิทธิ์), แม่แก้ว แสนศรี, นายจำนง แสนศรี, นางพานทอง ขาวซัง, แม่จันดี ขาวซัง (อัยยิ), นาย อรุณ ขาวซัง, นางสุพัฒน์ ฟองจันทร์ตา (แม่แดง), นางอำพร สิงหา, พ่อดี วงเตจ๊ะ, นางแสงหล้า โพธิ, นางผ่องพรรณ มะโนชัย
นางศรีนวล หน่อแก้ว	แม่อ้อยเป็ง มั่งมูลตัน, แม่อ้อยมูล แสนศรี, นางสุพัฒน์ ฟองจันทร์ตา, แม่วิไล มั่งมูล ตัน
แม่อ้อยปัน สุปิ่นนะ (เลี้ยงไก่ ๓ ปี หัวหมู ๓ ปี)	แม่ทองใบ สิงหา, แม่อ้อยไพร สิงหา, พ่อปันแก้ว พงษ์ใหม่, นางแสงหล้า ทิพวรรณ, นางจุ่มใจ วงษ์เตจ๊ะ, นางตา นวอลา, นางนิภา ใจเจริญ, นายดวงจันทร์ กะสาย, นางพรรณ ใจคำ, นายศรีทน สิงคำ, นายวรรณ สิงหา, นายแสวง สิงหา, นายสวิง สิงหา, นายสุเทพ มะโนชัย
แม่อ้อยเขียว ชัยวรรณ	นางหล้า แสนศรี, นางคำปัน กันทะวงศ์, นางแก้วลูน มั่งมูลตัน, นางศรีนวล กะ สาย, นายคำปัน กันทะวงศ์, นางแก้วลูน มั่งมูลตัน, นางศรีนวล กะสาย, นาง จันเตียง พิทักษ์, นางวันเพ็ญ โพธิ, นางอำพร คำคำ, นางสมนา ชมหมู่, นาย จำลอง ชัยวรรณ, แม่เหรียญ, แม่รัตน, แม่ฟอง, แม่ตุ่น, นายลง, แม่คำ, แม่บิต, แม่ อุตุ, แม่ลูน, แม่ไล, นายผ่อง
นางแก้ว	อัยยิตัน, อัยยิปันแก้ว, นางภา, นางสม, นายบุญ, นางพิน, นายคำเขว, นางหนู, นาง ป้อ, นางพร, นายมุลยอตุ
นางยวง	นางผั้น, นางแสง, นางเขียว, นายนัท, นายเนตร, นางคำหน้อย, นายเซ็น
อัยยมาโย๊ะ	นางเลี้ยง, นายคำแป้ว, นายบิต, นายลง, นางดา, นางผ่อง, นายป้อก, นางเพ็ญ, นางทอง, นายมา, นางเพ็ญ, นางจันทร์, นางเทียง, นางตา, นางพร, นางมูล, นาง ฟอง, นายโม๊ะ
แม่คำองค์	นางกันทา, อัยยิเหลา, นางกอง, นางกุล, นางลี, นางลูน, นางการ, นายคำ, นายน้อย วัง, นายผั้น, อัยยิมูล, นายชวน, นายชัน, นางหน้อยตุ
ลุงคำ	นายมี, อัยยิมูล, อัยยินาง, นายมีโก, นางเป็งเจ็ด, อัยยิสุกปิก, นางผง, นางผาย
นายแก้ว	นายคำ, นางเข้า
อัยยคำ	แม่ฟอง, นายชัน, อัยยิยา, นางพิน, นางอ้วน, นางสอน, นางภาพ, นายตัน, นาง หน้อยศักดิ์, นายกรร, นางบน, นายธรรม
นางคำ	นางแก้ว, นางนิค, นางอ้อต, นายน้อยแหลว, นายเอ็ด, นางนิค, อัยยิมิน
นางไล	นางเลือน, นางหน้อย, นางน้อง, นายพจน์, นางเกตุ, นางเลี้ยง, นางอ้อย
อัยยฟอง	นายบิต, นายน้อยคำ, นายบิต(แม่พลอย), นายจัน, นายตา
นางหนอม	นางจัน, นายหลา
นางอิน	นางติบ, นางนุช, นางลัดดา, นางคำ

ระบบเค้านบ้าน เค้าผีในชุมชนเชียงดาว

ชุมชนในเขตอำเภอเชียงดาว เป็นชุมชนใหญ่ที่เก่าแก่อีกชุมชนหนึ่ง เฉพาะชุมชนบ้านแม่นะ หมู่ที่ ๒ ทั้งหมด ๔๑๖ ครัวเรือน มีสายเค้าผีอยู่ถึง ๓๔ เค้าผี เค้าผีตระกูลใหญ่ ๆ ได้แก่ เค้าผี ตระกูล ธงไหล แก้วใจมา เกตุบุญเรือง กองสถาน เดชคุณมาก เป็นต้น

แม่บัวผา เป็นเค้าผีตระกูลหนึ่งในบ้านแม่นะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว เป็นลูกสาวคนที่สอง ได้รับสืบผีปู่ย่าจากพ่อและแม่ เนื่องจากลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าไปด้วย เนื่องจากไปแต่งงานอยู่อำเภอฝาง สายผีตระกูลของแม่บัวผา มีทั้งหมด ๒๑ ครอบครัว ส่วนใหญ่อยู่ในบ้านแม่นะ เชียงดาว มีลูกหลานที่เป็นผู้หญิงที่จะสืบสายผีต่อไปถึง ๔๐ คน

จากคำบอกเล่าของร่างทรงผีเจ้านาย บอกแม่บัวผาว่า

“...ผีของแม่เป็นผีเจ้านายชื่อ “ผีช้างสามหัว” เป็นผีเก่าผีเดิม เป็นผีเจ้านายมาจากเชียงตุง เชียงราย สายของแม่บัวผาจึงเป็นเชื้อเจ้าสายเจ้านาย เดิมอยู่บ่อแก้วเป็นเจ้า เชื้อสายของเจ้าแสนเวียง มาแต่งงานกับพ่ออู้อยู่เมื่อ พ่อของแม่อยู่ดา ซึ่งเป็นแม่ของแม่บัวผาอีกทีหนึ่ง”

การตั้งหิ้งผีปู่ย่าของแต่ละเค้าผีมีตำแหน่งต่างกันไป ได้แก่ บนหัวนอน ปลายเท้า หลองข้าว (ยุ้งข้าว) หรือนอกบ้าน สำหรับบ้านแม่บัวผา หิ้งผีปู่ย่าตั้งไว้ข้างฝาผนังบริเวณปลายเท้าตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว

แม่บัวผาตั้งผีปู่ย่าไว้ในห้องนอนอยู่ปลายเท้า ไม่เอาไว้บนหัวเนื่องจากหากเอาไว้บนหัวนอนจะเป็นผีของผู้ชาย เรียกว่า “ผีอารักษ์” ผีอารักษ์มีลักษณะเป็นทอเจ้าที่

แม่บัวผา ธงไหล (เกตุบุญเรือง) อายุ ๖๗ ปี เค้าผีบ้านแม่นะ ต.แม่นะ อ.เชียงดาว
กับหิ้งผีปู่ย่า ที่ตั้งไว้บริเวณปลายเท้าในห้องนอน

แม่บัวผาเล่าว่า บ้านของแม่บัวผาผีอื่น ๆ เข้ามาหากันยาก เพราะเป็นบ้านของเจ้านาย หากจะเข้ามาต้องขอต่อผีทอเจ้าบ้านแม่นะก่อนจึงเข้ามาได้ โดยแต่ละปีผีจากดอยหลวงเชียงดาวจะผลัดเปลี่ยนกันมาดูแลหมู่บ้านไม่ซ้ำกัน ซึ่งในปีนี้เป็นผีเจ้าพ่อขอมือเหล็กเป็นผีเจ้าบ้านแม่นะ อยู่ที่ทอเจ้าบ้านแม่นะ

การเลี้ยงผีของสายตระกูลแม่บัวผา หากแต่งงานจะเลี้ยงหัวหมู และจะงดเว้นการเลี้ยงในวันพระ (วันศีล) วันพุธ และวันเสียไม่สามารถเลี้ยงได้

ผีของสายตระกูลแม่บัวผาในบ้านแม่นะ มีหลายครอบครัว แม่บัวผาเล่าว่า

“...สมัยที่แม่ของแม่บัวผาเป็นเค้าผีปู่ย่า ในพิธีเสียงทวยไขไก่อ ที่กระทำภายในสายตระกูลผีปู่ย่าโดยให้ผู้หญิงในตระกูลทุกคน เขียนชื่อของตนไว้บนไขดิบ ๑ ใบ จากนั้นรวบรวมไขที่ได้ขึ้นยื่นโยงบนหิ้งผีปู่ย่า

อธิษฐานและนำลงมาตอกไขไก่แต่ละใบดู หากไขแดงยังคงจับตัวกันเป็นก้อนกลมเช่นเดิม แสดงว่า หญิงเจ้าของไขใบนั้นเป็นคนดี แต่หากไขแดงแตกออกจากกันหรือร่วนไม่จับกันเป็นก้อน แสดงว่า เจ้าของไขเป็นคนไม่ดี(อาจเสียตัวก่อนแต่งงาน ไม่ไว้เนื้อไว้ตัว ให้ผู้ชายจับเนื้อตัว) เจ้าของไขใบที่เสียนั้นจะถูกเขียนติดด้วยไม้หวาย ซึ่งพิธีกรรมเสี่ยงทายไขไก่สามารถเก็บไขไก่จากผู้หญิงในตระกูลได้ถึง ๓ ต่าง (ถึง) ไข่ แต่ปัจจุบันพิธีกรรมนี้ไม่มีแล้ว..."

ในอดีตสายตระกูลของแม่บัวผามีจำนวนมากกว่า ๗๐ ครัวเรือน จนมีคำเปรียบเปรยว่าไปเลี้ยง "ผีปู่ย่า" (มาก) เหมือนไปงานปอยหลวง" และการบอกกล่าวถึงกำหนดการเลี้ยงผีปู่ย่าแก่สมาชิกในสายตระกูลก็บอกกล่าวอย่างง่าย ๆ ไม่มีพิธีรีตองและไม่ต้องบอกก่อนล่วงหน้าหลายวันนัก หากถึงเวลา "ป่าเวณี" เลี้ยงผีปู่ย่า แม่บัวผาจะเป็นผู้พิจารณากำหนดวันเลี้ยงในวันที่เหมาะสม ไม่ตรงกับวันพระ วันเสียดหรือวันพุธ และแจ้งแก่สายตระกูลของตนบอกต่อกันไปว่า

"...วันพรุ่งนี้ วันมะรืน วันศุกร์น้อ เลี้ยงผีปู่ย่าน้อ..."

เมื่อเค้าผีกำหนดวันเวลาแล้ว สมาชิกในสายตระกูลก็จะมาตามกำหนดเวลา คือ วันศุกร์ตามที่เค้าผีกำหนดไว้

ปัจจุบันสายตระกูลผีปู่ย่าของแม่บัวผาคงเหลือประมาณ ๒๐ กว่าครัวเรือนจากสายพี่น้องแม่บัวผา เช่น แม่ฮิด แม่เลี่ยน แม่โต แม่จิต แม่ศรี แม่บาง แม่สิงห์คำ อัยตุ่น ฯลฯ สมาชิกบางครัวเรือนได้ออกจากการเป็นสายผีปู่ย่าเนื่องจากย้ายถิ่นฐานที่ทำงาน ไม่มีเวลาเลี้ยงผีปู่ย่า หรือบางรายแยกไปเลี้ยงเองที่บ้านของตน

ผีปู่ย่าของแม่บัวผาเลี้ยงในป่าเวณีเดือน ๑๐ เลี้ยงครอบครัวละ ๑ ตัว (หากครอบครัวใดไม่มีเงินซื้อไก่ จะเลี้ยงเพียงแคบหมูก็ไ้) ดังนั้น ในวันป่าเวณีเลี้ยงผีปู่ย่าเดือน ๑๐ บ้านแม่บัวผา (เค้าผีปู่ย่า) จึงมีไก่มารวมกันมากมายนับ ๓๐ ตัว เมื่อยืนโยงและทำพิธีกรรมเสร็จจากกองเที่ยงวัน แต่ละครอบครัวจะนำไก่ของตนกลับ และแบ่งซากไก่ให้แม่บัวผาครอบครัวละ ๑ - ๒ ขา

ป่าเวณีเดือน ๑๐ เป็นช่วงเดือนเลี้ยงผีปู่ย่าของตระกูลแม่บัวผา โดยแม่บัวผาเป็นผู้กำหนดวันและเวลา เมื่อถึงวันที่กำหนดสมาชิกในตระกูลจะนำเครื่องเช่น ไห้ว (ไก่ ๑ ตัว) พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่าจะเริ่มก่อน ๑๐ โมงเช้า เค้าผีจะยืนโยงว่า

"...อี่ปู่ อี่ย่า ลูกหลานมาเลี้ยงป่าเวณีวันนี้น้อ อย่าไปสอต ไปล่าที่ไหน ขอให้อยู่ดีมีสุข พี่น้องเรา มันหลาย ขอให้อี่ปู่ อี่ย่า ผ่องออยลูกกอยหลานกัผู้กัคน อย่าไปห้อมันได้เจ็บได้เป็น หื้อหลับดี นอนดี สิ่งที่ไม่ดี อย่าให้มาใกล้มากาย ให้ออกไป..."

การไหว้ผีของตระกูลเค้าผีแม่บัวผา

การ "ไหว้ผี" เป็นพิธีกรรมหลังที่บ่าวสาวได้ "ใส่ผี" เป็นสามีภรรยากันแล้ว หลังแต่งงานกันแล้ว ๒ - ๓ วัน ฝ่ายชายก็จะมาเลี้ยงผีที่บ้านฝ่ายหญิง เพื่อเป็นการ "ไหว้ผี" คือ การรวมให้ผีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือเป็นผีเดียวกัน

การไหว้ผีในสมัยก่อน ฝ่ายชายต้องนำเงินให้ฝ่ายหญิงซื้อหัวหมูเป็นเครื่องเช่น ไห้วผีปู่ย่าของฝ่ายหญิง นอกจากนั้นยังมีผ้า ๑ มัด เงิน ๑๕ บาท และไก่ตัวย สิ่งเหล่านี้ต้องนำมาให้เค้าผีปู่ย่าของฝ่ายหญิงขึ้นยืนโยง ให้แก่ผีปู่ย่า บอกกล่าวว่า

"...ขอให้อยู่ดีมีสุข ลูกหลานมาเอาลูกเอาเมีย มาไหว้ผีทางนี้น้อ ขอให้ดี อย่าได้เจ็บ ได้เป็น ได้ไขได้หนาว ขอให้เอากันตลอดชีวิต..."

การไหว้ผีจึงหมายถึงการมาบอกกล่าวแก่ผีปู่ย่า สมัยแม่บัวผาได้เลิกการไหว้ผีแล้ว คงเหลือเพียงฝ่ายชายต้องจ่ายค่าเสียผี เป็นเงิน ๖๐ บาทแก่ฝ่ายหญิงเท่านั้น

นอกจากนั้นสิ่งที่ฝ่ายชายต้องเตรียมมาในการไหว้ผีปู่ย่าหากแต่งงาน คือ เงิน (ส่วนใหญ่จะให้เพียงพอกับค่าหัวหมุ ๑ หัวเพื่อให้ฝ่ายหญิงนำไปซื้อหัวหมามาเช่นไหว้) สวดยดอก ๘ หมากพุล ๘ หมากขด ๘ หมากก้อม ๘ สวดยพุล ๘ เทียนเล่มเพียง ๕ เล่ม แล้วจึงยืนโยง สำหรับหัวหมุ ๑ หัวสามารถนำมาไหว้ผีปู่ย่าภายหลังได้

แม่บัวผา เชื่อว่า ถ้าไม่ถือผีปู่ย่าไม่ดี หากเกิดภัยแก่ตนเอง ชาวบ้านจะถามต่อผีเจ้านายและมีเจ้านายจะบอกว่า ภัยต่าง ๆ เกิดจาก "การละฮีดเก๋ฮอยหลัง"

แม่ไผ่ แก้วใจมา (๖๔) บ้านแม่ณะ ต.แม่ณะ อ.เชียงดาว

แม่ไผ่ แก้วใจมาเป็นเจ้าผีตระกูลหนึ่งของบ้านแม่ณะ ซึ่งเป็นบ้านเจ้าดั้งเดิม สายผีปู่ย่าของอ้ายไผ่มีเครือญาติเจ้า ๕ ครอบครัว(พ่อแม่เดียวกัน) ได้แก่ อ้ายเอ้ย (พี่สาวคนโต) อ้ายเขียว อ้ายเป้ง อ้ายเสาร์และเจ้าผี (แม่ไผ่) เป็นลูกคนสุดท้าย และมีตระกูลอื่น ๆ ที่ขยายออกไปราว ๓๐ กว่าครอบครัว โดยแม่ไผ่เป็นน้องคนสุดท้าย แต่เหตุที่ลูกสาวคนสุดท้ายได้สืบทอดผีปู่ย่าของตระกูลเนื่องจาก พี่สาวคนอื่นไม่สืบผีปู่ย่า ดังนั้น แม่อ้ายไผ่จึงต้องเป็นผู้สืบทอดต่อเรื่อยมา

สายตระกูลผีปู่ย่าของแม่ไผ่ ได้ขยายครอบครัวออกไปหลายสาย และไหว้ผีปู่ย่าเดียวกันที่บ้านเจ้าผีแม่ไผ่ ได้แก่

๑. นางเสาร์ ปัญญาแปง มีลูก ๔ คน ผู้หญิง ๒ คน
๒. อ้ายเอ้ย มีลูกสาว ๔ คน
๓. อ้ายเขียว มีลูกสาว ๒ คน
๔. อ้ายเป้ง ไม่มีลูก

ผีปู่ย่าของแม่ไผ่ เลี้ยงในเดือน ๔ เป้ง หลังจากเดือน ๔ เป้ง ราว ๔ - ๕ วันจึงเลี้ยงผีปู่ย่า ใช้ไก่เป็นของเช่นไหว้ ถ้าลูกหลานมาครบเวลา ๙.๐๙ น. จะเริ่มพิธีกรรมเลี้ยง "ป่าเวณเดือน ๔" นอกจากภายในรอบปีมีการเลี้ยง "ทานขันข้าวผีปู่ย่า" ในเทศกาลอื่น ๆ เช่น ปีใหม่เมือง เข้าพรรษา ออกพรรษา เดือนยี่ เดือนสี่ ทานข้าวใหม่

หากแต่งงานแล้วไม่เลี้ยงผีปู่ย่า จะทำให้เกิดภัยอันตรายต่อตนเองและเจ้าผีได้ จะต้องไหว้ผีโดยใช้หัวหมุ ๑ หัวนำไปไหว้ผีปู่ย่า

การไขว่ฝืนของตระกูลเค้ามืดแม่ไฟ

สมัยก่อน การไขว่ฝืน คือ การแลกกันไขว่ฝืนปู่ย่า โดยฝ่ายชายนำเงินจำนวนหนึ่งมาเสียผี สวยหมาก สวยพูล บางครั้งมีปลาแห้ง มาให้เค้ามืดขึ้นไขว่ฝืนปู่ย่าเพื่อให้รับรู้ ผู้หญิงคนนี้เอาลูกเอาหัวให้ฝ่ายชายมาไขว่ หลังจากเลี้ยงแล้ว จะแบ่งสวยหมาก สวยพูลออกเป็น ๒ ส่วน ของฝ่ายชายเอาไว้บ้านฝ่ายหญิง และของฝ่ายหญิงให้นำไปไขว่ฝืนปู่ย่าบ้านฝ่ายชาย เพื่อให้ผีทางฝ่ายชายได้รับรู้ ปัจจุบัน (หลังจากพ.ศ. ๒๕๒๕ แม่ของนางไฟเสียชีวิต) เหลือเพียงนำเงินมาเสียผี หัวหมูและขันข้าวมาเลี้ยงผีปู่ย่าเท่านั้น ไม่มีสวยหมาก สวยพูลเหมือนในอดีต

ตารางแสดงระบบเค้ามืดบ้านแม่เนะ หมู่ที่ ๒ ต.แม่เนะ อ.เชียงดาว

เค้ามืดปู่ย่า	สมาชิกในสายตระกูล
นางบัวมา ชงไหล	นางอนงค์ รักษากิจ, นางอินโด วงศ์สุนทร (๑), นางเลื่อน ผ่องแผ้ว, นางตุ่น การหงษ์ (๖), นางปิ่น ธรรมชัย, นางจันทร์ดา คำบุญเรือง (๒), นางสมศรี ชัยชิต (๑), นางบาง เกตุบุญเรือง, นางสิงห์คำ เกตุบุญเรือง (๒), นางแอม แก้วใจมา (๓), นางบัวแก้ว แก้วใจมา (๒), นางบัวเขียว ชมภูยอด, นางจันทร์ ผ่องใส (๒), นางทา เขียงคำ, นางตา ผ่องแผ้ว (๖), นางสาวอนงค์ ผ่องแผ้ว, นางพิสมัย ผ่องแผ้ว (๑), นางบัวเรว ภาสบุตร (๔), นางบุญปิ่น ท้าวอ้าย (๒), นางเพ็ญจิตร วงศ์สุนทร
นางไฟ แก้วใจมา (๓)	นางเอี้ย คำหมื่น (๙), นางเบิ่ง สายอาทิตย์, นางเสาร์ ปัญญาแปง (๑๒), นางเขียว ขุนแก้ว (๓), นางจันทร์สม เกตุบุญเรือง (๒), นางกัลยา สมผิว (๒)
นางอำพรณ ผ่องแผ้ว	นางยุพา อายุมัน, นางอัมพร ศุภกาญจนกุล (๑)
นางเครือวัลย์ แก้วคำมูล (๑)	นางลักขณา แก้วใจมา (๒), นางแสงเดือน แก้วคำมูล (๑), นางจันทร์จิต มหานิล (๑)
นางอำนาจ แก้วใจมา	นางปราณี อินทรธร, นางจันทร์แสง เทพเสนา (๒)
นางคำปิ่น ก้อมน้อย (๑)	นางอุ้นเรือน ผ่องแผ้ว (๙), นางธิดา คำเหลียง (๔)
นางดวงงา ดวงดี (๑)	นางจันทร์หอม กองสถาน (๒), นางพรรณลา กีก้อง (๔), นางสมบุญณี ช่างพินโย (๑), นางแสงหล้า เมืองมูล (๑), นางพรรณี ดวงดี
นางคำปิ่น แสนแอ่น (๑)	นางรพิน กีก้อง, นางสุภาพ อุ้นตาหน้อย (๒), นางสาวทอง ผาสุข (๑), นางจินดา ลอยดี (๑)
นางแสงรุ่ง อินปัญญา	นางจันทร์ดี สุขมาก (๑), นางดวงใจ ไหวธณี, นางวิศรา ศิริปัญญา (๑), นางสาวศรีไพร ทองแถม, นางสาวกรรณิการ์ จันทร์ทอง
นางติบ พุทธิ (๔)	นางบุญยวง ผ่องแผ้ว (๑), นางบัวจัน แก้วใจมา (๓), นางก้องแก้ว แก้วใจมา (๓)
นางป่า สมภักดี (๔)	นางอินสม ปันคงเขียว, นางบัวลอย สุกใส (๑), นางพรพิมล หนูสิงห์, นางก้องคำ เข็มขาว (๒), นางจันทร์ ชันคำ (๒), นางแนน ชันคำ (๑), นางปรี

เค้าผู้ปู้ยา	สมาชิกในสายตระกูล
นางบัวเขียว ก่องเงิน (๑)	นางคำปัน ดงรักษ์ (๔), นางมอย เกตุบุญเรือง (๕), นางปิมปา จันท์แก้ว (๒), นางหนู นันปาริยอง (๔)
นางอัมพร แก้วฟอง (๑)	นางแก้ว ขุนน้ำ, นางอรุณ (๑), นางหล้า (๒), นางนา (๓), นางเบอะ (๓), นางเดียม (๑), นางไหล, นางศรี ศรีโชค (๒), นางวัน, นางดา (๑), นางสัน (๑), นางปัน (๑), นางแสงคำ ผ่องแผ้ว (๔), นางบัว (๑), นางอุ๊ด ศรีปัญญา (๒), นางขัน (๑), นางเอ๋ย ชันธชัย, นางผ่องศรี นามภิชัย (๒), นางแสง (๓), นางนา (๒), นางวันดา เกตุบุญเรือง, นางอิน (๓), นางนาง, นางน้ำผึ้งจันทร์ สมบูรณ์ (๑๐)
นางเอ๋ย ขุนทอง	นางผ่องศรี อินใจ (๓), นางหม่วย, นางสม (๔), นางเพือ
นางแก้ว ผ่องแผ้ว (๓)	นางทา สมบูรณ์ (๓), นางจำเรียง เก่งกล้า (๑)
นางมูล กุลีแก้ว (๔)	นางเพลินจันทร์ การะหงษ์ (๔)
นางแก้ว กองสถาน (๒)	นางศรีพรรณ บุญเรือง (๒), นางบุผา การะหงษ์ (๑), นางเรือน เตโช (๑), นางดา กองสถาน (๒)
นางลอย โพธิ์ (๒)	นางจันทร์ กองเมือง (๔)
นางโกฏี แก้วไหลมา (๕)	นางพิน ผ่องแผ้ว
นางศรีลา เสาร์แก้ว (๑)	นางดี ศรีจอมแปง (๕), นางปัน กองเมือง (๗), นางจันทร์ กองสถาน, นางเขียว กันทะวงศ์ (๑)
นางปัน ผาสุก (๔)	นางทรง กองเมือง (๕), นางแดง แซ่ว่อง (๑), นางหล้า พรหมวัน, นางคำ
นางคำเกี้ยว เดชคุณมาก (๔)	นางดวงมณี เกตุบุญเรือง (๔)
นางจันทร์ทรา ชันธชัย (๕)	นางสม สิงห์เล็ก (๕)
นางยอดเรือน ทองใจ (๑)	นางบานเย็น ดาเกียน, นางคำเอ๋ย แสงทองใจ
นางสุ แยมมาก	นางมาลี ค้อยเขีย (๑), นางตีบ แสงสว่าง (๓)
บ้านเลขที่ ๒๓๓	นางผ่องศรี ดงรักษ์
นางดา เก่งกล้า	
นางสมจิตร ชันทะเทิง	
นางคำเอ๋ย ชันคำ (๓)	
นางบัวซอน กีกก้อง	
นางบุญ ฟองคำ (๓)	
นางจันทร์ทรา แก้วฟอง (๒)	
นางสุน สิงห์คำ (๓)	
นางขจร ดงรักษ์ (๔)	

หมายเหตุ ในวงเล็บเป็นจำนวนลูกหลานที่เป็นผู้หญิง

ระบบเคำผีในชุมชนลุ่มน้ำฝาง บ้านสันทรายคองน้อย – สันตันหม้อ

ชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำฝางส่วนใหญ่ เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ เคำผีส่วนมากจึงสืบเคำมาจากอำเภอต่าง ๆ ทางเชียงใหม่ ตัวอย่างเช่น เคำผีในชุมชนบ้านใหม่คองน้อย หมู่ที่ ๑๗ ต.เวียง อ.ฝาง มีครัวเรือน ๑๕๐ ครัวเรือน ส่วนใหญ่จะเลี้ยงผีปู่ย่าในเคือน ๙ แรม ๙ คำเหนือ จากการสำรวจเคำผี จำนวน ๑๘ เคำผี พบจำนวนสายผี และแหล่งที่อพยพโยกย้ายมา ดังนี้

เคำผี	จำนวนสมาชิกสายผี	เคำผีย้ายมาจาก
๑. ยายต๊ับ ไชยเทพ	๕ ครอบครัว	บ้านหนองและ อ.สันกำแพง
๒. แม่ฮุยจัน ไชยยา	๕ ครอบครัว	บ้านเหมืองฝ้า อ.แมริม
๓. แม่ฮุยนาง บังเงิน	๕ ครอบครัว	บ้านสันทรายคองน้อย อ.ฝาง
๔. แม่ฮุยอิน ยานุดนะ	๔ ครอบครัว	บ้านแม่ผาแหน อ.สันกำแพง
๕. แม่ฮุยก่อ่ง	๔ ครอบครัว	บ้านสันตันม่วง อ.ฝาง
๖. แม่ฮุยตา แม่ฮุยเขียว	๕ ครอบครัว	บ้านหัวยงนอก อ.ฝาง
๗. แม่ฮุยสุบ แม่ฮุยคำ	๔ ครอบครัว	บ้านในเวียง อ.ฝาง
๘. แม่ฮุยปิ่น	๕ ครอบครัว	บ้านสะเมิงใต้ อ.สะเมิง
๙. แม่ฮุยจันท์	๕ ครอบครัว	บ้านโหล่งขอด อ.พร้าว
๑๐. แม่ป้า	๔ ครอบครัว	บ้านแม่ทะลบ อ.ไชยปราการ
๑๑. แม่ฮุยคำ	๖ ครอบครัว	บ้านสันทรายคองน้อย อ.ฝาง
๑๒. แม่ฮุยจัน	๗ ครอบครัว	บ้านป่าบง อ.คอยสะเกิด
๑๓. แม่ฮุยताल ไชยเลิศ	๑๒ ครอบครัว	บ้านสันมะเกี๋ยง อ.คอยสะเกิด
๑๔. แม่ฮุยฟอง	๕ ครอบครัว	บ้านหัวยงใน อ.ฝาง
๑๕. แม่อร พ้อฮุยกุย	๔ ครอบครัว	บ้านป่าบง อ.คอยสะเกิด
๑๖. แม่ฮุยเอ้ย	๑๑ ครอบครัว	บ้านสันมะเกี๋ยง อ.คอยสะเกิด
๑๗. แม่ฮุยเขียว	๑ ครอบครัว	บ้านสองแคว อ.ฝาง
๑๘. แม่ฮุยใจ	๙ ครอบครัว	บ้านแม่คือ อ.คอยสะเกิด

นอกจากนี้ ในชุมชนบ้านสันตันหม้อ ต.เวียง อ.ฝาง ยังมีเคำผีมด และผีเม็ง เหลืออีกประมาณ ๕ ตระกูลเคำผี บางเคำผี เช่นเคำผีแม่ฮุยตา ย้ายมาจากบ้านสันกาวาน อ.สันป่าตอง มีสายตระกูลเคำผีกว่า ๑๐๐ สาย เคำผีแม่ร่อน ย้ายมาจากบ้านพระบาทยังหวัด อ.สันป่าตอง มีสายตระกูลเคำผี ๓ สาย เคำผีแม่ฮุยนาง ย้ายมาจากบ้านป่าบงหนองช้าง อ.หางดง มีสายตระกูลเคำผี ๖ สาย

ระบบเคำบ้าน เคำผีในชุมชนประห่องบ้านคุ่ม ขอบด้ง และบ้านนอแล

ชุมชนบ้านคุ่ม ขอบด้ง และบ้านนอแล เป็นกลุ่มชุมชน ๓ กลุ่มบ้าน ที่อพยพมาจากพม่าในรอบ ๕๐ ปี ที่ผ่านมา ปัจจุบันสังกัดอยู่ในเขตปกครองหมู่ที่ ๑๔ ตำบลม่อนปิ่น ในเขตชายแดน ไทย – พม่า บริเวณรอบ ๆ โครงการหลวงคอดอยอ่างขาง ของอำเภอฝาง บนระดับความสูงประมาณ ๑,๕๐๐ – ๑,๘๐๐ เมตร เหนือระดับน้ำทะเล

ชุมชนบ้านคุ้ม เป็นชุมชนที่อยู่ผสมผสานกันของ ๔ กลุ่มชาติพันธุ์ ได้แก่ ลahu (มุเซอ) ไทใหญ่ และจีนฮ่อ ชุมชนบ้านขอบด้ง เป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ลาหู่ และชุมชนบ้านนอแล เป็นชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ดาระอั้ง หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า ปะหรง

บ้านคุ้ม นอแล และบ้านขอบด้ง มีระยะห่างกันราว ๒ - ๓ กิโลเมตร แต่ถือเป็นหมู่บ้านเดียวกัน และมีผู้ใหญ่บ้านชาวมุเซอบ้านขอบด้ง ชื่อ นายจะก่า ส่วนบ้านนอแลเป็นลูกบ้านหรือบ้านบริวารของบ้านขอบด้งอีกทีหนึ่ง

แม้ว่าบ้านนอแล มีจำนวนประชากร ๑๖๗ หลังคาเรือน (ราว ๘๗๐ คน) มากกว่าบ้านขอบด้ง ที่มีจำนวนประชากร ๓๖ ครัวเรือน (ราว ๓๐๐ คน) เหตุที่บ้านขอบด้งได้เป็นหมู่บ้าน เนื่องจากบ้านชาวมุเซอขอบด้งอพยพเข้ามาอยู่อาศัยในประเทศไทยเมื่อ ๖๐ ปีมาแล้ว ชาวมุเซอจึงได้บัตรประชาชน

ชาวปะหรงและชาวมุเซอมีภาษาและวัฒนธรรมที่แตกต่างกันออกไป ชาวปะหรงใช้ภาษาปะหรง และนับถือศาสนาพุทธ ส่วนชาวมุเซอใช้ภาษามุเซอและนับถือศาสนาคริสต์นิกายโรมันคาทอลิก โดยมีปู่จ้องเป็นผู้นำพิธีกรรม แต่ทั้งชาวปะหรงบ้านนอแลและชาวมุเซอบ้านขอบด้ง ยังคงมีการเดินทางติดต่อสัมพันธ์กันเสมอ โดยใช้ภาษาไทยเป็นภาษากลางในการติดต่อสื่อสาร และเชิญชวนกันเข้าร่วมในงานประเพณีสำคัญเสมอ เช่น เมื่อถึงประเพณีกินวอ ชาวมุเซอจะเชิญชาวปะหรงไปร่วมงานด้วยเสมอ

กลุ่มผู้นำชุมชนบ้านนอแล ของชาวดาระอั้งเล่าว่า อพยพมาจากเมืองเชียงตุง ประเทศพม่า เข้ามาอาศัยอยู่ในตะเข็บชายแดนไทยบริเวณดอยหลวง อำเภอฝางระหว่างช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๒ - ๒๕๒๕ โดยค่อย ๆ หายยอกกันเข้ามาที่ละหมู่บ้าน ๆ ละประมาณ ๑๐๐ - ๒๐๐ คน เพราะหนีภัยจากการรุกรานของพม่า แล้วค่อย ๆ เคลื่อนเข้ามาจนถึงที่อยู่ในปัจจุบัน และบางส่วนก็ลงไปตั้งถิ่นฐานที่เขตติดต่อระหว่างเชียงดาว - พร้าว และแม่แตง เช่น กลุ่มบ้านปางแดง แม่จอน และห้วยโป่ง ในเขตพื้นที่อำเภอเชียงดาว เป็นต้น ส่วนใหญ่ยังไม่ได้สัญชาติไทย เป็นเพียงใบอนุญาตคนต่างด้าว จึงมักมีปัญหาเรื่องการบุกรุกทำลายป่า เพราะไม่สามารถลงไปรับจ้างนอกพื้นที่ได้

ราวปีพุทธศักราช ๒๕๒๒ ชาวปะหรงบ้านนอแลค่อย ๆ อพยพจาก ดอยหลวง เมืองเชียงตุง ประเทศพม่า โดยใช้เส้นทางหนองป่าแคม (ใกล้บ้านอรุโณทัย อ.เชียงดาว) ในปีพ.ศ. ๒๕๒๔ นายจะรัง ธรรมมอน (หัวหน้าหมู่บ้านนอแลคนปัจจุบัน) เดินทางมายังประเทศไทย มีผู้อพยพมาด้วยราว ๑๒๐ คน การอพยพมาจากพม่ามีสาเหตุมาจากการสู้รบระหว่างกองกำลังกู้ชาติไทใหญ่กับกองกำลังทหารพม่า ที่รบกันอย่างรุนแรง ทั้งยังทำร้ายและเบียดเบียนทรัพย์สินชาวปะหรง เช่น ข้าว อาหาร เป็นต้น

ในประเทศไทยชาวปะหรงบ้านนอแลมีอาชีพปลูกข้าวและข้าวโพด ใช้เวลาเดินทางไปไร่นาของตน ราว ๒ ชั่วโมง เมื่อย้ายมาประเทศไทยชาวปะหรงประกอบอาชีพรับจ้างปลูกพืชในโครงการหลวง เช่น กะหล่ำหัวใจ กะหล่ำแบน ผักกาดหวาน คื่นห่อจีน ฮ่อเต้ ผักปวยเล้ง ซาโยเต้ สตรอเบอรี่ ไม้ดอก เป็นต้น

นายจะรัง ธรรมมอน ปลูกชาและผัก ได้รายได้ราว ๕๐,๐๐๐ บาท / ปี นอกจากนั้นยังรับจ้างโครงการหลวง ขึ้นแปลง ปรับร่องสวน ในอัตราค่าแรงวันละ ๘๐ - ๑๐๐ บาท

ในอดีตบ้านนอแลเป็นป่าทึบ และรัฐบาลอนุญาตให้ชาวปะหรงได้อยู่อาศัย โดยให้อยู่อาศัยในลักษณะของชาวต่างด้าว ยังไม่ได้บัตรประชาชน

ชาวบ้านนอแลนับถือศาสนาพุทธและไปร่วมพิธีกรรมทางศาสนาที่วัดอื่น ๆ เช่น วัดในโครงการหลวง วัดบ้านเด่น ต.อินทขิล เป็นต้น

ภายหลังชาวบ้านนอแลบางกลุ่มได้อพยพโยกย้ายออกจากบ้านนอแล อ.ฝาง ไปยังหมู่บ้านปางแดงและหมู่บ้านแม่จอน อ.เชียงดาวเนื่องจากหนีภัยสงครามจากกองกำลังขุนสา (ว้าแดง) บางส่วนต้องการหาเสาะแสวงหาที่ดินทำกินเพิ่มเติม

การสร้างบ้านและการจัดสรรพื้นที่ของชาวบ้านนอแลเดิม แบ่งเป็น ๒ ส่วน คือ บริเวณภูเขาสูงและพื้นที่ริมห้วย บริเวณภูเขาสูงชาวบ้านใช้ปลูกสร้างบ้านเรือน และใช้พื้นที่ริมห้วยซึ่งมีอยู่ไม่มากสำหรับเพาะปลูก ภายหลังได้พัฒนาการใช้ที่ดินเชิงเขาในการปลูกพืชแบบขั้นบันไดของโครงการหลวง นอกจากนั้นนายจะริงเล่าว่า สาเหตุที่ชาวปะหรงเลือกพื้นที่สูงในการอยู่อาศัยเนื่องจาก ผู้อาวุโสของชาวปะหรงเล่าว่าหากย้ายไปอยู่บนพื้นราบ ชาวบ้านจะเกิดอาการหนาวสั่น ไม่สบาย อยู่ไม่เป็นสุข

สำหรับสาเหตุชื่อ “บ้านนอแล” นายจะริง สันนิษฐานว่าน่าจะเพี้ยนมาจากคำว่า “หนองแดง” ที่ชาวมุเซอเรียกขาน

สมัยที่ชาวปะหรงยังไม่อพยพเข้ามาในประเทศไทย นิยมสร้างบ้านเรือนขนาดใหญ่ ขนาดหลายเตาในบ้านเดียว บางบ้านมีมากถึง ๑๐ เตาใน ๑ หลังคาเรือน^๙ และแบ่งห้องนอนเป็นสัดส่วนของแต่ละครอบครัว ภายในบ้าน ๑ หลัง ไม่จำเป็นต้องเป็นสายตระกูลเดียวกัน หากครอบครัวใดมีลูก ๆ จะต้องขยายไปสร้างบ้านหลังใหม่เมื่อต้องการมีครอบครัวของตนเอง (ปัจจุบันบ้านนอแลมีมากที่สุดเพียง ๒ เตาเท่านั้น)

แม้ว่าชาวบ้านนอแลจะมีจำนวนประชากรมากถึง ๘๗๐ คน ในจำนวน ๑๖๗ ครอบครัว แต่สายตระกูลในบ้านนอแลมีเพียง ๖ เค้าผี (สายตระกูล) ได้แก่

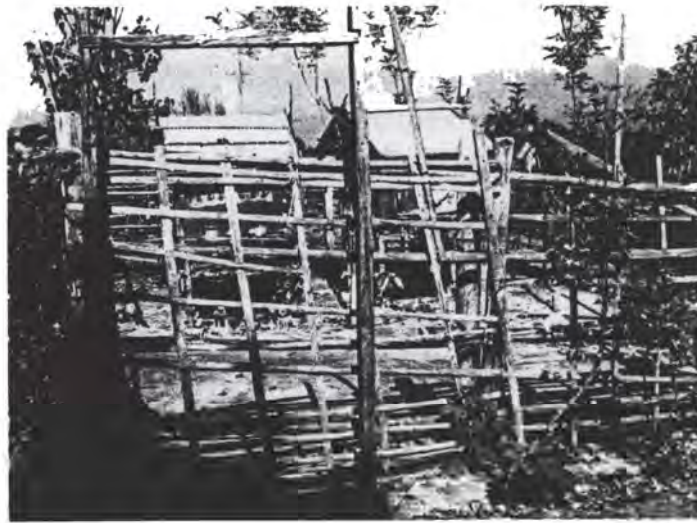
๑. เเคอป้าน เป็นตระกูลของผู้นำหมู่บ้าน
๒. กว๊าน เป็นตระกูลผู้ช่วยผู้นำ
๓. รหาย้อย เป็นตระกูลหมอเมืองหรือหมอผีประจำหมู่บ้าน
๔. บากหน้อย
๕. เสียมร่าย
๖. จิมเม็ง ปัจจุบันมีจำนวนน้อยที่สุด

ตระกูลเเคอป้านและกว๊าน เป็นตระกูลที่ใหญ่และมีจำนวนมากที่สุดในหมู่บ้าน (นายจะริง ธรรมมอน อยู่ในตระกูลเเคอป้าน) ในพิธีเลี้ยงเจ้าเมืองจะกล่าวขึ้นโยง “ขุนป้าน กว๊านนา” ซึ่งเป็นต้นตระกูล แต่ละสายมีหน้าที่บทบาทประจำหมู่บ้านและแสดงถึงการจัดระเบียบของสายตระกูล ความเป็นเครือข่ายและความเป็นเครือญาติอยู่สูงมาก

สมัยก่อนไม่มีการแต่งงานในสายตระกูลเดียวกัน เพราะถือว่าเป็นพี่น้องกัน แต่ภายหลังเริ่มมีการแต่งงานในสายตระกูลของตนเอง

ชาวบ้านนอแลมีพิธีกรรมเลี้ยงผีเมืองราวเดือนพฤศจิกายนของทุกปี และเปิดประตูเจ้าเมืองเพื่อให้ชาวบ้านนอแลสามารถจัดพิธีแต่งงานได้ (ถ้าประตูปิด ชาวบ้านไม่สามารถแต่งงานได้) ในบางครั้งจะมีการสวดทำพิธีกรรมที่ไจบ้าน โดยนิมนต์พระภิกษุจำนวน ๔ รูปมาจากหมู่บ้านอื่น ๆ เช่น บ้านคุ่ม และบ้านใกล้เคียงมาสวดทำพิธีกรรมต่าง ๆ

^๙ ๑ เตา หมายถึง ๑ ครอบครัว (จำนวนประมาณครอบครัวละ ๕ คน)

หอเสื่อบ้านเสื่อเมือง บ้านนอแล ต.ม่อนปิ่น อ.ฝาง

หมอเมืองหรือหมอผี เป็นผู้ทำหน้าที่ดูแลรักษาหอเจ้าเมืองหรือหอเจ้าที่ป่า โดยหอเมืองจะต้องปิด - เปิดหอเจ้าเมือง ถ้าหอปิดจะไม่สามารถแต่งงานได้ แต่ถ้าหอเปิดสามารถแต่งงานได้ ถ้าจะแต่งงานเมื่อถึงเวลา ต้องขอต่อเจ้าเมือง เดือนที่แต่งงานได้มี ๘ เดือน ส่วนเดือนที่ห้ามแต่งงาน (ประตูหอเจ้าเมืองปิด) มี ๔ เดือน โดยยึดถือตามการนับเดือนของชาวปะหรั่ง โดยเดือนแรกเริ่มจากเดือนเกียง (ธันวาคม) เดือนก่ำ (มกราคม) เดือนสาม (กุมภาพันธ์) นับไปถึงเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน)

ชาวปะหรั่งสามารถแต่งงานได้ตั้งแต่เดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) จนถึงเดือนเจ็ด (มิถุนายน) จากนั้น เดือนแปด (กรกฎาคม) ถึงเดือนสิบเอ็ด (ตุลาคม) จะปิดประตูหอเจ้าเมืองไม่สามารถแต่งงานได้ เพราะช่วง เข้าพรรษาประเพณีของชาวปะหรั่งจะไม่แต่งงาน และเปิดต่อราวเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน)

ประตูหอเจ้าเมืองที่เปิดอยู่ใน “เดือนก่ำ” (เดือนมกราคม)
บ่งบอกถึงการเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวชาวปะหรั่งสามารถมีคู่ครองได้

ในพิธีแต่งงานจะต้องทำพิธีที่บ้านโดยต้องมี ซา เนื้อหมู เนื้อปลา กะลือ ไข่ กระบอกไม้ไผ่ เป็นต้น และต้องไปอัญเชิญผีบ้าน ผีพ่อแม่ ผีพ่อบ้าน บรรพบุรุษ ปู่ ย่า ตา ยาย มาร่วมกินเลี้ยงในงานพิธีด้วย ส่วนผีเมืองจะไหว้แยกคนละส่วนกับผีในบ้าน

พิธีเลี้ยงผีเจ้าเมืองจะเลี้ยง ๒ ครั้ง ครั้งแรกในเดือนสิบสอง (พฤศจิกายน) และเดือนเจ็ด (มิถุนายน) เลี้ยงทุกวันออกพรรษาและเข้าพรรษา นอกจากนั้นยังมีการเลี้ยงเสาโงบ้าน ซึ่งชาวปะหรงเรียกว่า “สะตือบ้าน” เลี้ยงโดยอาจารย์ซึ่งเป็นพระสงฆ์ในหมู่บ้าน และเทศน์ธรรมบนโงบ้าน ในการเลี้ยงสะตือบ้าน ชาวบ้านสามารถนำของไหว้ตามศรัทธาของตนมาไหว้

นอกจากนั้น หมอเมืองยังทำหน้าที่เป็นผู้รักษาเมื่อชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วย จะทำการยี่นโยงกับเจ้าเมืองโงบ้าน หรือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้านแล้วแต่กรณีต่าง ๆ กันไป

บทสรุป

บ้าน คือหน่วยชุมชนพื้นฐานของสังคม ที่ประกอบส่วนขึ้นเป็นรัฐชาติในภายหลัง ก่อรูปขึ้นจากระบบพลังการผลิตแบบสังคมกสิกรรม บนฐานความสัมพันธ์ทางการผลิตในระดับสังคมกลุ่มเครือญาติทางสายเลือดและการแต่งงาน

ชุมชนหมู่บ้านใช้พิธีกรรมทั้งทางลัทธิความเชื่อแบบผีสาร (Animism) แบบดั้งเดิม กับพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่สถาปนาตนเองขึ้นในภายหลัง ในการกำหนดเขตแดนในการครอบครองก่อนที่จะขยายตัวออกเป็นเครือข่ายชุมชนที่กว้างใหญ่ขึ้นเป็นเขตความสัมพันธ์ที่เรียกว่า “โหล่ง” จนกระทั่งเป็นเขตแดนระดับเมืองในที่สุด โดยการผสมผสานกับวิธีการบริหารจัดการทรัพยากรในระบบการผลิต อันเชื่อมโยงไปถึงการจัดความสัมพันธ์ในด้านที่เป็นพลังสมานฉันท์ทางสังคม กับเป้าหมายคุณภาพชีวิตที่มุ่งไปสู่ความสงบร่มเย็นและความราบรื่นในการปกครองของสังคมได้ในที่สุด

ระบบคติความเชื่อเกี่ยวกับผีบรรพบุรุษ แสดงนัยความหมายทางสังคม และระบบความสัมพันธ์ระดับครอบครัวและชุมชนหมู่บ้าน อย่างน้อย ๔ ประการ ได้แก่

ประการแรก การเลี้ยงผีปู่ย่า นับเป็นการตอกย้ำความสัมพันธ์ในระบบสายเครือญาติที่มีความผูกพันกันอย่างแนบแน่น และมีความเอื้ออาทรต่อกัน ให้ได้มาพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยนได้ตามสารทุกข์สุขดิบซึ่งกันและกัน

ผีปู่ย่า เป็นจารีตที่ผูกพันคนในตระกูลให้ประพฤติดูอยู่บรรทัดฐานเดียวกัน ก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น ไม่ทะเลาะเบาะแว้งกัน ทั้งยังเป็นระบบที่ควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมมิให้ทำผิดจากจารีต มิเช่นนั้นอาจเกิดภัยอันตรายต่อตนเอง หรือผู้เป็นเจ้าผู้ได้ การผิดจารีตในสังคม แสดงออกมาในรูปแบบของการถูกผีปู่ย่าทัก การผิดผี เช่น การลักลอบมีเพศสัมพันธ์กันระหว่างชาย - หญิง สิ่งเหล่านี้ถือว่าผิดผี และอาจทำให้คนที่กระทำผิดหรือเจ้าผู้ได้รับอันตราย หรือเจ็บไข้ได้ป่วย

ประการที่สอง การสืบผี เลี้ยงผีต้องยึดหยุ่นและปรับเปลี่ยนให้คงอยู่และพยายามดำรงตัวเองเสมอ เช่น ถ้าลูกสาวคนแรกไม่เอาผีปู่ย่าก็ให้ลูกสาวคนถัดไปได้ หรือถ้าสมาชิกบางคนไม่มีก็ก็สามารถนำแคบหมูมาเลี้ยงได้ แม้การเลี้ยงผีปู่ย่าในปัจจุบันจะทำได้เฉพาะในสายตระกูลที่เล็กลง แต่ก็ยังไม่หมดไป เนื่องจากครอบครัวที่แยกออกไปจะเลี้ยงผีปู่ย่ากันเองอย่างเจียม ญ อยู่ภายใน

กำหนดการเลี้ยงผีปู่ย่า สามารถปรับเปลี่ยนเลื่อนไหลตามสถานการณ์ เพื่อดำรงตัวตนและพิธีกรรมให้คงอยู่ ยกตัวอย่างในกรณีของการเลี้ยงผีปู่ย่าของแม่อุยเบ้า ทาติ บ้านปง ต.อินทขิล ซึ่งโดยปกติผีปู่ย่าของแม่อุยเบ้าจะเลี้ยงในเดือน ๖ (ราวเดือนมีนาคม) แต่ในปี ๒๕๔๔ ได้กล่าวขอกับผีปู่ย่าเป็นกรณีพิเศษ เนื่องจากลูกหลานและญาติพี่น้องที่ทำงานอยู่ต่างจังหวัดสามารถร่วมงานได้ในเดือน ๗ (เดือนเมษายน) กำหนดการในการ

เลี้ยงผีปู่ย่า (รวมถึงผีเจ้าศรีสุวรรณ-ผีเจ้านาย) จึงเปลี่ยนเป็นเดือน ๗ แสดงให้เห็นถึงการเลื่อนไหลและการปรับตัวของความเชื่อเรื่องผีปู่ย่า ที่สามารถปรับเปลี่ยนเคลื่อนย้ายเพื่อความอยู่รอดได้ตลอดเวลา โดยยึดแบบพิธีกรรมเดิมอย่างเหนียวแน่น

ประการที่สาม พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ย่า จะมีพิธีเสี่ยงทายไขไก่ ที่จะบ่งบอกถึงความบริสุทธิ์หรือไม่ของลูกสาว หากไขแดงแตกระหว่างตีไขดิบลงในถ้วย แสดงว่าหญิงสาวมีราศีแล้วในระดับใดระดับหนึ่ง ต้องมีการสอบสวน และถ้าความจริงปรากฏขึ้น ต้องได้รับการลงโทษโดยการเขียนติจากแม่ สิ่งนี้แสดงถึงบทบาทของระบบผีปู่ย่า ในการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมของสมาชิกในตระกูลที่มีจำนวนมากได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ประการที่สี่ ระบบเคাঁผี แสดงถึงลักษณะทางสังคมแบบเครือญาติ และความมั่นคง (Stable) ของชุมชน ในการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานมาอย่างยาวนานและมั่นคง การขยายตัวของสมาชิก จะเกิดขึ้นภายในของระบบเครือญาติ เช่น บ้านแม่เลิมหลวง มีจำนวน ๒๐๐ หลังคาเรือน มีผีปู่ย้าราว ๒๐ สายตระกูล แต่ละสายเป็นสายที่ใหญ่ สายละประมาณ ๑๐ ครัวเรือนขึ้นไป ในกรณีเช่นนี้แสดงถึงความสัมพันธ์ภายในชุมชน ที่มีความมั่นคง มีการอพยพเคลื่อนย้ายน้อยหรือไม่เคลื่อนย้ายเท่าใดนัก และยังสามารถยืนยันความเป็นชุมชนดั้งเดิม (ชุมชนลัวะแต่โบราณ) ได้อย่างดี กลุ่มเคাঁผีเหล่านี้ได้กระจายออกไปยังพื้นที่ใกล้เคียง เป็นชุมชนในพื้นที่สามเหลี่ยมแอ่งแม่แตง พร้าว เชียงดาว ที่ล้วนมีความสัมพันธ์กันในระบบเครือญาติกันอย่างใกล้ชิด การพัฒนา หรือการสร้างสรรค์กระบวนการทางสังคมใหม่ ๆ บนความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น และความไว้วางใจต่อกันนี้ ย่อมเป็นไปได้ง่ายกว่าสังคมที่มีแต่คนแปลกหน้าต่อกัน เช่นสังคมสมัยใหม่ในเมือง

เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนบ้านปางหลวง ที่เป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในเขตแอ่งพันทนาเมืองแกน ประกอบด้วยชุมชนกว่า ๗๐๐ ครัวเรือน ส่วนใหญ่เป็นชุมชนที่อพยพมาจากทางเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ - ๒๓ ชุมชนบ้านปางหลวง จึงมีเคাঁผีอยู่ ประมาณถึงเกือบ ๕๐๐ เคাঁผี เพราะมีผีปู่ย่ากันแทบทุกหลังคา โดยส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นสายเล็ก จำนวนไม่มากนัก (ราว ๒ - ๑๕ ครอบครัวต่อ ๑ สายตระกูล) อันแสดงถึงการเป็นชุมชนใหม่ที่มีการเคลื่อนย้ายอพยพเข้ามา และมาจากหลากหลายครอบครัว หลายกลุ่มเครือญาติ และสะท้อนลักษณะการเป็นชุมชนใหม่ที่ไม่ได้สืบทอดกลุ่มตระกูลกันอยู่ภายในอย่างแคบ ๆ และยาวนาน อย่างเช่นที่ชุมชนบ้านแม่เลิมหลวง

บนโครงสร้างความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันอย่างนี้ ย่อมส่งผลถึงระบบจริยธรรมและการควบคุมจริยธรรมทางสังคมในระดับชุมชนที่แตกต่างกันไปด้วย ระบบจริยธรรมนั้นอาจไม่ได้แสดงออกอย่างตรงไปตรงมา แต่อาจซ่อนอยู่ใต้แนวคิดจิตสำนึกภายใน แล้วแสดงออกผ่านระบบต่าง ๆ เช่น ระบบอาวุโสในชุมชน ระบบพลังอำนาจเหนือธรรมชาติในการรักษาพยาบาล ระบบการตัดสินปัญหาความขัดแย้งภายในครอบครัวและชุมชน ตลอดจนถึงระบบการระดมแรงงานในการทำงานหรือการทำบุญผ่านแรงศรัทธาทางศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้

สิ่งเหล่านี้ยืนยันถึงระบบคุณค่าของสังคมเครือญาติ ที่ยังคงเป็นพื้นฐานอันสำคัญของชุมชนระดับหมู่บ้านที่ยังคงดำรงสืบมาจนแม้ปัจจุบันอย่างมีบทบาทหน้าที่ในสังคมท้องถิ่นอย่างมีความหมายยิ่ง

บทที่ ๒

ภูมินาม ตำนาน เรื่องเล่า สำนึก และความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของชุมชน

ชุมชนหมู่บ้าน มีเรื่องราวประวัติความเป็นมาที่แตกต่างหลากหลายน่าสนใจ อันเกิดจากพื้นฐานการแสวงหาแหล่งที่อยู่อาศัยหรือการบุกเบิกหาแหล่งที่ทำกิน เป็นทั้งเรื่องราวของความสนุกสนาน ตื่นเต้น และภาคภูมิใจจากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในลักษณะที่เป็นอุดมคติ จินตนาการและความใฝ่ฝันถึงอัตลักษณ์และความยิ่งใหญ่ของกลุ่มตัวเอง หรือความเจ็บปวดชื่นชม ที่เกิดจากการต่อสู้ฝ่าฟันกับอุปสรรคทั้งภัยจากธรรมชาติ ทั้งที่ประสบกับชัยชนะหรือการพ่ายแพ้จากการถูกไล่ล่ารุกรานจากชนเผ่าอื่น ๆ

อย่างไรก็ตามจะเห็นได้ว่า เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นนั้น ถูกสร้างขึ้นจากฐานความคิดและปรากฏการณ์ใน ๓ ระดับด้วยกัน ได้แก่

ระดับที่ ๑ เป็นเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของชนชั้นผู้ปกครอง หรือสร้างจากประวัติของเจ้าผู้ครองนคร ที่มีประชาชนเป็นเพียงตัวประกอบ

ระดับที่ ๒ เป็นเรื่องราวที่อิงอยู่กับพุทธศาสนา บนฐานศรัทธาความยึดมั่นในองค์คุณความดี ความบริสุทธิ์ขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ระดับที่ ๓ เป็นเรื่องราว เหตุการณ์ที่ขึ้นอย่างเป็นจริงของคนในชุมชน รวมเข้ากับระบบความคิด ความเชื่อ และจินตนาการเกี่ยวกับโลกและจักรวาลแบบดั้งเดิมของชาวบ้าน ที่อาจไม่เป็นจริงในทางวิทยาศาสตร์ แต่ก็ไม่สำคัญเท่ากับความจริงในทางสังคมและวัฒนธรรม ที่คนในชุมชนนั้นยึดถืออยู่

เรื่องราวทางประวัติศาสตร์และสังคมของท้องถิ่นที่ถูกสร้างขึ้นใน ๓ ระดับนั้น นับว่ามีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก แต่ในระบบการศึกษาสมัยใหม่โดยอำนาจของรัฐส่วนกลาง มักเสนอแต่เรื่องราวของกลุ่มชนชั้นผู้ปกครอง บนแนวคิดของความเป็นรัฐชาติแต่ด้านเดียว ซึ่งทำให้เกิดการปิดบัง เบียดขับและกดทับเรื่องราวและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หรือถูกสร้างขึ้นโดยตัวของชาวบ้านในชุมชนท้องถิ่นเองนั้น

ประวัติศาสตร์หรือเรื่องราวที่เป็นจริงของท้องถิ่น เป็นเรื่องราวที่เกิดจากสำนึกและความทรงจำทางประวัติศาสตร์ของชาวบ้าน ที่ได้ใช้ชีวิตเผชิญชะตากรรมร่วมกันมา ตั้งแต่ยุคแรกเริ่มที่ได้เข้ามาบุกเบิก หักร้างถางพง เพื่อสร้างป่าให้เป็นบ้านเป็นเมือง สถาปนาจากชุมชนเล็ก ๆ แล้วค่อย ๆ พัฒนาเป็นชุมชนที่ใหญ่ขึ้น เรียกชื่อตามสภาพหรือเรื่องราวที่กำหนด เป็นชื่อบ้านนามเมืองต่างๆ จนพัฒนามาเป็นบ้านเมืองในภายหลัง

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จึงเป็นเรื่องราวของคนธรรมดาสามัญตัวเล็ก ๆ ที่ช่วยกันประกอบสร้างทุกสิ่งทุกอย่างขึ้นมาจากสองแขนสองขาของตนเอง ท่ามกลางความทุกข์ยากและการเผชิญกับชะตากรรมด้วยตนเอง ตลอดจนมา มากกว่าที่จะเป็นเรื่องของวีรบุรุษประจำชาติแต่เพียงด้านเดียว

รูปการดังกล่าว จึงทำให้หน้าตาของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นบางครั้งจึงดูเหมือนพรมัว สั้นโหล บางครั้งก็ตกหล่นและขาดตอน ไร้ระเบียบ จนถึงขั้นที่ดูเหมือนว่างมลายไร้สาระ ทั้งนี้ก็เพราะว่าเรื่องราวเหล่านั้นขาด "ความเป็นจริงทางวิทยาศาสตร์" ตามข้อกำหนดจากอำนาจภายนอกทั้งหลายนั่นเอง

ต่อมาเมื่อศาสนาแพร่เข้ามาแทนลัทธิผีสาธเทวดาแบบดั้งเดิม บทบาทของพุทธศาสนาก็ได้เข้ามาแทนที่ สวมทับ หรือทับซ้อนลงไปบนความจริงที่ผสมผสานกับระบบคิด ระบบอุดมการณ์ความเชื่อแบบดั้งเดิม จึงก่อให้เกิดการเล่าขาน และพัฒนาไปสู่ระบบการบันทึกด้วยลายลักษณ์อักษรในรูปของวรรณกรรม ซึ่งโดยมากก็มักจะอิงอยู่กับเรื่องราวของพุทธศาสนาที่ก้าวเข้ามาแทนที่ และส่วนใหญ่เขียนขึ้นโดยพระสงฆ์ การเขียนตำนานเกิดขึ้นใน ๓ รูปแบบ คือ

๑. ตำนานที่เกิดจากการรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ ที่ครั้งหนึ่งเคยเล่ากันต่อ ๆ มา ในรูปมุขปาฐะ แล้วนำมาบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในภายหลัง เนื้อหาของตำนานจึงปรากฏอยู่บนแกนเวลาพิเศษที่ไม่ปรากฏอยู่ในระบบปฏิทิน แต่จะผสมผสานความจริงเข้ากับนิทานพื้นบ้าน คติอุดมการณ์ ความคิดความเชื่อในเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ รวมถึงระบบสัญลักษณ์ที่สื่อถึงความหมายอื่น เช่น การเกิดในรอยเท้าสัตว์ เกิดในดอกบัว การกินน้ำปัสสาวะของพระระสี แล้วมีลูก การแปลงกายเป็นยักษ์ นาค หรือสัตว์อื่น ๆ เหล่านี้เป็นต้น

๒. ตำนานที่เกี่ยวข้องกับเวลาในทางพุทธศาสนาที่นับย้อนกลับไปถึงสมัยพุทธกาล ที่ใช้ประวัติพุทธศาสนาเป็นแกนกลางในการเขียน ทั้งนี้เกิดขึ้นตั้งแต่การเดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาที่ลังกาของกลุ่มพระสงฆ์จากล้านนา จึงรับจารีตในการเขียนเข้ามาด้วย และอาจรวมทั้งการเดินทางไปยังสถานที่ชุมชนต่างๆ ของพระสงฆ์ผู้แต่ง แล้วสร้างตำนานขึ้นรองรับตัวตน และการมีอยู่ของสถานที่เหล่านั้น

๓. การเพิ่มเติมเสริมแต่งเรื่องราวของท้องถิ่นตนเองเข้าไปในเรื่องราว ที่มีมาก่อน ทั้งนี้เพื่อสร้างหรือยืนยันถึงความมีอยู่ของตัวตนของตนเอง ให้ปรากฏอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์นั้น ๆ ด้วย เช่น เรื่องราวของพระเจ้าเลียบโลก แม้ไม่มีในเนื้อหาจริง แต่ก็ปรากฏในการอ้างอิงระหว่างการเดินทาง หรือการจารลงไปในพื้นที่ส่วนตัวในพิภพ หรือในใบลานที่มีเพิ่มขึ้นเฉพาะในท้องถิ่นของตนเองเท่านั้น ไม่มีปรากฏในฉบับที่อื่น ๆ

การศึกษาแนวประวัติศาสตร์ ภายใต้เขตความสัมพันธ์ทางการผลิตและวัฒนธรรมของชุมชน เป็นการศึกษาที่ตั้งอยู่บนแกนของเวลาทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน และเวลาในทางประวัติศาสตร์สังคม โดยพยายามให้ความสำคัญ และชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างและความเชื่อมโยงกันของประวัติศาสตร์ทั้ง ๓ ระดับ สิ่งนี้ยืนยันถึงความพยายามในการที่จะต่อยอด หรือผลิตซ้ำการดำรงอยู่ หรือความมีตัวตนของชุมชน ว่ามีที่มา มีตำแหน่งแห่งที่ หรือมีที่ยืนอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี

๑. เรื่องเล่า ภูมินาม และตำนานของชุมชนในแอ่งเมืองพร้าว

ประวัติศาสตร์ และความเป็นมาของชุมชนในพื้นที่แอ่งพร้าว ปรากฏอยู่ทั้งในรูปของเรื่องเล่าที่เป็นจริงจากประสบการณ์ของชาวบ้าน และประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในรูปของตำนาน นิทาน ปรัมปราของท้องถิ่น ที่ถูกสวมทับด้วยคติทางพุทธศาสนา

ความอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่แอ่งกว้างของที่ราบพร้าว ทำให้เหมาะแก่การก่อตั้งชุมชน ผ่านมาตั้งแต่ครั้งยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคชุมชนรัฐอิสระในสมัยโบราณ ยุคเวียงและเมืองในสมัยพญามังราย มาถึงยุครัฐสยาม และพัฒนาต่อมาจนถึงยุคปัจจุบัน จากหลักฐานเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องใช้ต่างๆ เท้าที่รวบรวมไว้ในพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดหนองปลามัน เช่น กล้องสุบยา ขวานหิน เครื่องถ้วยชาม ต่าง ๆ แสดงถึงความเป็นชุมชนโบราณ รวมทั้งกลุ่มคนลัวะ ที่ตั้งถิ่นฐานกระจายอยู่ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนมาก่อนหน้านี้แล้ว

ขวานหิน กล้องยาสูบดินเผา และของใช้อื่น ๆ ที่ขุดได้ในชุมชนหนองปลามัน ต.น้ำแพร่ (จากพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านวัดหนองปลามัน รวบรวมโดยพระอธิการประเสริฐ ปวโร เจ้าอาวาสวัดหนองปลามันคนปัจจุบัน)

เรื่องราวทางตำนานประวัติศาสตร์ ของชุมชนในแอ่งพ้าว ปรากฏขึ้นในยุคของพระยามังรายเป็นต้นมา ปรากฏเรื่องราวจากตำนานหลายเรื่อง เช่น ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ และพงศาวดารโยนก กล่าวถึงประวัติศาสตร์ในยุคสมัยของพระยามังราย ตามหลักฐานเวียงโบราณ และกุเจดีย์ที่ยังปรากฏให้เห็นในปัจจุบันว่า พระยามังรายมีพระราชบุตร ๓ พระองค์ คือขุนเครื่อง ขุนคราม และขุนเครือ พระองค์ครองราชย์อยู่ที่เมืองฝาง และได้ส่งให้ขุนเครื่องไปครองราชย์สมบัติที่เมืองเชียงรายได้ สมบูรณ์พร้อมคิดกับอำมาตย์ชื่อขุนใสเรียง เพื่อจะก่อกบฏชิงบัลลังก์พระราชบิดา เมื่อพระยามังรายทรงทราบจึงคิดจะกำจัดพระโอรส โดยได้ออกอุบายให้อำมาตย์ชื่อขุนอ่องไปทูลให้เข้าเฝ้า แล้วให้ขุนพลแมนธนูชื่ออ้ายฝ้ายฉ้วนดักยิงด้วยหน้าไม้อาบยาพิษ จนขุนเครื่องถึงแก่ความตาย ในระหว่างทางจากเชียงรายได้มาเมืองฝาง สถานที่ที่ขุนเครื่องถูกยิงตายนั้นให้สถาปนาเป็นอารามชื่อว่า วัดเวียงยั้ง ปัจจุบันเหลือเป็นกุหลาบไตรมอยุ่ทางด้านเหนือของตัวอำเภอพ้าว ชื่อว่า "กุเวียงยั้ง"

ต่อมาเมื่อพระยามังราย จะเข้ายึดเมืองหริภุญไชย พระองค์ยกทัพผ่านมาถึงชุมชนหมู่บ้านแห่งหนึ่งชื่อว่า "บ้านแซ่สัก" เห็นว่าเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมเพราะล้อมรอบด้วยเนินเขา มีอาหารอุดมสมบูรณ์ จึงหยุดพักเพื่อสะสมไพร่พลและเสบียงอาหารเพื่อให้กองทัพมีความเข้มแข็งมากขึ้น โดยตั้งค่ายคูประตูหอรบอย่างมั่นคง แล้วให้สร้างเป็นเมืองขึ้น ในปี จุลศักราชที่ ๖๔๒ ตรงกับ พ.ศ. ๑๘๒๓ ให้ชื่อว่า "เวียงแซ่สัก" ต่อมาเรียกว่า "เวียงป่า" เนื่องจากมีการป่าล้อมรอบผลในการศึก แล้วเรียกเพี้ยนต่อมาเป็น "เวียงป่า" ตามระบบการออกเสียงแบบล้านนาและเขียนเป็น "พ้าว" มาจนถึงปัจจุบัน แต่คนโบราณเรียกว่า "เวียงหวาย" เนื่องจากมีหวายมาก และประวัติศาสตร์บางส่วนกล่าวว่าเนื่องจากลักษณะคล้ายผลมะพร้าว จึงได้ชื่อว่า เมืองพ้าว เมื่อพระยามังรายยึดหริภุญไชยได้ ก็ได้ให้ขุนเครือไปครองเมืองพ้าว และให้ขุนครามครองเมืองเชียงดาว หลังจากรบชนะเมืองลำปาง และได้พระนามว่า พระยาไชยสงคราม เวียงที่อยู่เรียกว่าเวียงไชย หรือเวียงไชยสงคราม เป็นที่ตั้งของวัดใจ หรือวัดไชยสงคราม ในอำเภอเชียงดาวปัจจุบัน

นอกจากเรื่องราวที่ปรากฏในรูปของเอกสารลายลักษณ์อักษร อันเป็นเรื่องของกลุ่มผู้นำ ผู้ปกครอง บ้านเมืองภายหลังที่เกิดเป็นชุมชนกลุ่มต่าง ๆ แล้ว เรื่องเล่าในชุมชนยังผูกโยงและซ้อนทับเข้ากับเรื่องราวทาง พุทธศาสนา เกี่ยวกับการเดินทางมาโปรดเวไนยสัตว์ของพระพุทธเจ้า โดยตั้งอยู่บนแกน “เวลา” ของโลก ตักคัลลิตี ที่อาจไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นจริงของ “เวลา” หรือยุคสมัยในโลกทางวิทยาศาสตร์ ทั้งนี้โดยอาศัยการ อ้างอิงจากตำนานพระเจ้าเลียบโลก ซึ่งถึงแม้ในเอกสารเรื่องตำนานพระเจ้าเลียบโลกจะไม่ปรากฏเรื่องของ สถานที่เหล่านี้ แต่ชาวบ้านในชุมชนก็ได้สร้างเรื่องราวขึ้นโดยอ้างอิงว่ามีอยู่ในตำนานพระเจ้าเลียบโลก ทั้งนี้เพื่ อรองรับคุณค่า สถานะความมีอยู่ของตำแหน่งแห่งที่ และยืนยันถึงความมีตัวตนของชุมชนให้มั่นคงยิ่งขึ้น

แนวคิดเรื่องเวลา (Time) กับระบบจักรวาลทัศน์ (Cosmology) ของชาวบ้าน

เวลาของชาวบ้านบางครั้งไม่ใช่เวลาที่ตรงกับความเป็นจริง เช่น คอยหลวงเชียงดาว คอยตักคัลลิตีของ ชาวเชียงดาวมีตำนานเจ้าหลวงคำแดง และมีพื้นที่เวลาที่เหลื่อมซ้อนกันอยู่ดังตารางการเชื่อมระหว่างเวลาจริง กับเวลาในตักคัลลิตี (Real world and Projected world) ดังนี้

Real world	Human	Projected world
เป็นเวลาจริง (Real time) เวลาในระบบทุนนิยม		เป็นเวลาที่เป้นไปได้ ดังเช่น เรื่องราวของเจ้าหลวงคำแดงบน คอยหลวงตักคัลลิตี นั้น ใน ความคิดและความเชื่อของ ชาวบ้าน เจ้าพ่อหลวงคำแดง ยังคงดำรงอยู่ (to live) และ ดำเนินชีวิต (จิตวิญญาณ) ภายใน คอยหลวงเชียงดาวและถ้า ตักคัลลิตีคอยเชียงดาวนั่นเอง และนั่นจึงเป็นสาเหตุที่เมื่อเกิด เหตุต่าง ๆ เช่น เจ็บป่วย ขอพร ชาวบ้านมักไปขอพรกับเจ้าพ่อ หลวงคำแดงเสมอ

สำนวนพื้นบ้านจากเรื่องเล่าของชาวบ้านสำนวนหนึ่ง ผู้เฒ่าได้เล่าสืบต่อกันมาถึงตำนานเดิม ที่มาของ คำว่า เมืองพร้าว แม่ปิ้ง โหล่งขอด ม่วงเนิ้ง ตามตำนานที่เล่าสืบกันมาหลายชั่วอายุคนมาแล้วว่า ในสมัย พระพุทธเจ้า “เดินเทศสันติ” (เสด็จไปโปรดเวไนยสัตว์) ที่เรียกกันว่า “พระเจ้าเลียบโลก” เข้ามาสู่แคว้นสุวรรณ ภูมิเขตล้านนาไทย ได้เสด็จบิณฑบาตโปรดสัตว์มาถึงหมู่บ้านในตำบลนี้ เห็นเป็นที่อันอุดมสมบูรณ์ ดินค่าน้ำชุ่ม ข้าวกล้าเจริญงอกงามมีผู้คนโอบอุ้มเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา甚มาก จนข้าวล้านนาตรหนักอึ้ง จนต้อง “ปาว” (พยุ) ไว้ จึงเป็นที่มาของคำว่า “เมืองปาว” ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็นเมืองปาว และกลายเป็น “เมืองพร้าว” ใน ปัจจุบัน

เมื่อพระพุทธองค์ “ปาว” บาตรมายัง (หยุด) ที่ปางแห่งหนึ่ง ที่นั่นจึงได้ชื่อว่า แม่ปาง ต่อมาเรียกเป็น “แม่ป้าง” มาจนถึงปัจจุบัน อีกสำนวนหนึ่งเล่าว่า สายบาตรของพระพุทธองค์มีสีคล้ายเหมือนสีผักป้าง จึงเรียกว่า แม่ป้าง ตามลักษณะสีของสายบาตรพระพุทธองค์

ต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาบิณฑบาตไปถึงบริเวณหมู่บ้านเชิงดอยแห่งหนึ่ง พระองค์ได้นำบาตรไปแขวนไว้ที่ต้นมะม่วงต้นหนึ่งขณะที่ต้นมะม่วงนั้นยังเล็กอยู่ จึงทำให้กิ่งของมะม่วง “เนิง” หรือโน้มลง และได้ประทานเกศาไว้เพื่อบรรจุเป็นพระธาตุ ต่อมาสถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่าพระธาตุม่วงเนิง และเมื่อพระพุทธองค์ได้เสด็จไปบิณฑบาตอีกหมู่บ้านหนึ่ง ก็ได้ทำสายสะพายบาตรขาด พระองค์จึงเอาสายบาตรมาขอต่อกันบ้านนั้นจึงได้ชื่อว่า “บ้านโหล่งขอต” จนปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีกระดับหนึ่ง เป็นประวัติศาสตร์จากความทรงจำทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้านในชุมชน เป็นเรื่องราวของเหตุการณ์ในช่วงเวลาต่าง ๆ ที่ได้เล่าสืบกันต่อ ๆ มา ปรากฏอยู่ทั้ง เรื่องเล่าแบบมุขปาฐะ และที่มีบันทึกประวัติศาสตร์จากเรื่องเล่าของชาวบ้านเป็นลายลักษณ์อักษรในเอกสารโบราณของผู้รู้ในชุมชน

ประวัติศาสตร์ชุมชนต้นรุง – ป่าดุ่ม – สันตะมอก

ชุมชนโหล่งต้นรุง – ป่าดุ่ม – สันตะมอก ประกอบด้วย ชุมชนน้อยใหญ่กว่า ๑๐ ชุมชน ได้แก่ ชุมชนบ้านสันตะมอก บ้านทุ่งกู่ ต้นกกอก ทุ่งห้า สันถนน ห้วยกู่ ป่าดุ่มโห่ง ป่าดุ่มดอน ปางฟาน บ้านสหกรณ์แปลง ๕ และบ้านดอยใต้

ชาวบ้านได้ช่วยกันเล่าถึงประวัติความเป็นมาของตัวเองว่า หมู่บ้านต้นรุงมีประชากร ๒๐๐ ครัวเรือน จำนวน ๖๐๐ คน แต่เดิมมีต้นรุงขนาดใหญ่คาดว่ามีอายุไม่ต่ำกว่า ๕๐๐ กว่าปี วัดรอบได้ ๑๖ เมตร อยู่ใจกลางหมู่บ้านทางทิศใต้ของวัด เลยตั้งชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านต้นรุง” ตามชื่อของต้นไม้ประจำหมู่บ้าน คาดว่า ตั้งบ้านเมืองมานานตั้งแต่ยุคเวียงพ้าว เพราะมีวัดเก่าแก่อยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้านเรียกว่าวัดคงอาทิตย์ เป็นวัดที่มีขนาดใหญ่มีพระพุทธรูปเก่าๆเป็นพัน-สองพันรูปอยู่ที่บ้านคงอาทิตย์ ซึ่งเป็นวัดเก่าแก่ประมาณ ๑,๐๐๐ กว่าปีมาแล้ว แต่เดิมมีอยู่ ๗๐ หลังเมื่อ ๖๐ -๗๐ ปีที่ผ่านมา

หมู่บ้านต้นรุงมีประชากรส่วนใหญ่เป็นคนเมือง นามสกุลดอนอมบุญ ติริปัญญา ฟองรัตน์เป็นนามสกุลที่มีมากที่สุดเป็นนามสกุลเก่าเดิมของหมู่บ้าน แต่เดิมหมู่บ้านเป็นป่าไม้ขนาดใหญ่ เป็นป่ามะม่วงและขนุนสภาพเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรป่าไม้ ต้นรุงใหญ่อยู่หน้าวัดตรงต้นโพธิ์ปัจจุบัน

ชาวบ้านเล่าว่าเมื่อประมาณ ๙๐ ปีก่อน ได้มีทหารชาวพม่าชื่อ นายคำผายและพวกอีก ๖ -๗ คน ได้อพยพหลบหนีเข้าศึกมาพักอาศัยอยู่ในป่าดงบริเวณนั้น และได้ตั้งหลักปักฐานอยู่ที่นั่นเพราะเห็นว่าเป็นถิ่นที่อุดมสมบูรณ์ได้ด้วยทรัพยากรธรรมชาติจึงได้สร้างกระท่อมเพื่อปักหลักทำไร่ ทำสวน และเลี้ยงสัตว์ ต่อมานายคำผายและพวกต่างก็มีครอบครัวรวมเป็น ๗ - ๘ ครอบครัว ต่อมาทางการเขาให้มีการตั้งชื่อหมู่บ้านและตั้งผู้นำหมู่บ้านตอนนั้น รองอำมาตย์โทขุนจงรักษ์ ราชกิจ เป็นนายอำเภอ ในระยะแรกนั้นจะมีต้นไม้สูงซึ่งเป็นไม้เก่าแก่มีลำต้นใหญ่มากมีอายุประมาณ ๑๐๐ ปีเห็นจะได้ จนไม่มีใครกล้าตัดหรือโค่น นายคำผายและพวกจึงยกเอาชื่อไม้ต้นนั้นเป็นนามบ้านว่า บ้านต้นสูง สูงตัวนี้มีความหมายว่าเป็นร่มโพธิ์ร่มไทรให้ความร่มเย็นเป็นสุขแก่ลูกหลานและทางอำเภอได้แต่งตั้งให้ นายสาม เป็นกำนันคนแรกของบ้านต้นรุง ต่อมาทางราชการก็เลยเปลี่ยนชื่อ บ้านต้นสูง เป็น บ้านต้นรุง จนถึงปัจจุบัน เมื่อเป็นหมู่บ้านก็มีคนมาอยู่เรื่อยๆแต่ไม่มีโรงเรียนไม่มีวัดใครอยากรู้หนังสือก็ไปเรียนที่วัดสันถนนหมู่ ๖ ในปัจจุบัน และวัดพระก็ต้องไปทำบุญที่วัดทุ่งห้าหมู่ ๕ ในปัจจุบัน

ต่อมาชาวบ้านโดยการนำของนายซัง ศิริปัญญา ก็ได้ช่วยกันสร้างวัดชื่อว่า วัดตันรูง ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๗๔ ขุนวิชัย นรคุปต์ เป็นนายอำเภอพร้าวได้ร่วมกับผู้ใหญ่บ้านและราษฎรทั้ง ๕ หมู่บ้าน จัดหาที่ดิน ทางทิศตะวันออกของวัดตันรูง โดยทางวัดได้มอบที่ดินให้ส่วนหนึ่งแล้วย้ายโรงเรียนจากวัดสันถนนมาเป็น โรงเรียนบ้านตันรูงในปัจจุบัน

ส่วนต้นไม้นามบ้านนั้นในคืนวันที่ ๒๔ ตุลาคม ๒๕๐๔ เป็นคืนที่มีฝนฟ้าคะนองและพายุแรงมากจน ต้นไม้ลุ้งที่มีอายุนับร้อยปีไม่สามารถต้านแรงลมได้ จึงได้โค่นหักพังล้มระเนระนาด ก่อนการหักโค่นมีชาวบ้าน เห็นลampionสีเขียวคล้ายเป็นแก้วลอยเข้ามาในตันรูง แล้วก็ไหลไปตามกิ่งไม้สุดท้ายก็ไหลลงสู่รากไม้ บางคนก็ ฝันว่ามีของอยู่ตรงพื้น(เป็นแก้วแหวนเงินทองรวมทั้งพระต่างๆ) เชื่อว่าแต่เดิมชาวบ้านเอาทรัพย์สินเงินทองของ มีค่าและศักดิ์สิทธิ์ เอามากองรวมกันจากนั้นจึงฝังแล้วปลูกตันรูงขึ้นตาม

นอกจากนี้ ในหมู่บ้านยังมีถ้ำอยู่ถ้ำหนึ่ง ชื่อว่าถ้ำหลากล้าน เป็นถ้ำที่มีตำนานเก่าแก่เล่าสืบต่อกันมา ว่ามีข้าวของเงินทองอยู่จำนวนมาก แต่เดิมมีคนเข้ามาขโมยของในถ้ำเป็นเครื่องทองที่เก่าแก่แล้วเปลี่ยนเอาทอง แห่ไป ตอนหลังถ้ำปิดไปเจ้าของถ้ำรู้ว่าของถูกเปลี่ยนไปจึงทำการปิดถ้ำ โดยทำให้หินถล่มมาปิดปากถ้ำ คนที่ เอาทองมาก็เกิดการเจ็บป่วยล้มตายลงไป แต่ถ้ำยังคงเหลือน้ำบ่อทิพย์ไว้ ๓ บ่อ เป็นน้ำบ่อนบยอดเขามี แห่งเดียวในจังหวัดเชียงใหม่ ชาวบ้านเชื่อว่าคนที่เอาน้ำบ่อมาทาที่บริเวณที่เจ็บหรือปวดของร่างกายตลอดจน ตีหมึกจะหายอย่างน่าอัศจรรย์ เป็นน้ำบ่อนขนาดเล็กผุดขึ้นมาเองในธรรมชาติประมาณ ๒๐๐ เมตรได้ ชาวบ้าน เห็นพระลงมาอาบน้ำ (ลงมาจากถ้ำ) ในคืนแรม ๑๕ ค่ำเดือนแปดของทุกปี ชาวบ้านจะได้ยินเสียงกลองโบราณ ตีดังเป็นจังหวะซำๆ ชาวบ้านเคยได้ชมและฉาบบริเวณวัดคงอาทิตย์ ปัจจุบันได้นำไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานจังหวัด เชียงใหม่แล้ว

ชาวบ้านป่าตุมโห่งได้ร่วมกันเล่าถึงความเป็นมาของหมู่บ้านว่า ประมาณปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ชาวไทยใหญ่ จากเมืองตง เมืองหาง ประเทศพม่าอพยพหนีสงครามแล้วเข้ามาหาพื้นที่ทำกินในพื้นที่แถบนี้ ชื่อบ้านป่าตุม โห่งมาจาก ชื่อต้นตุม เป็นไม้ยืนต้นเนื้อแข็ง ต้นใหญ่มาก ขึ้นอยู่กลางหมู่บ้าน จึงตั้งชื่อหมู่บ้านตามต้นไม้ต้น นี้ แต่ได้ถูกตัดเมื่อประมาณ ๗๐ ปีที่ผ่านมาแล้ว แต่เดิมนั้นหมู่ ๔ และหมู่ ๕ ถือว่าเป็นบ้านเดียวกัน แต่หมู่ ๕ มี สภาพพื้นที่เป็นที่ดอนจึงได้เรียกชื่อว่า บ้านป่าตุมดอน ส่วนหมู่ ๔ เป็นพื้นที่ลุ่มจึงเรียกว่าบ้านป่าตุมโห่ง ที่ แปลว่าที่ราบลุ่มน้ำ โดยมีลำห้วยกั้นเขตหมู่บ้าน ชื่อว่าห้วยทราย

การตั้งบ้านเรือนในอดีตบ้านจะถูกสร้างจากไม้รอบ ๆ หมู่บ้านเป็นป่าที่อุดมสมบูรณ์ มีสัตว์ป่า เช่น เสือ เก้ง ฟาน กระต่ายอยู่กันเป็นฝูง ทางสัญจรเป็นทางเกวียน ถ้าเดินทางไปเชียงใหม่จะใช้เวลาทั้งหมด ๓ วัน จึง ต้องเอาข้าวสารและอุปกรณ์ทำกับข้าวไปด้วย ความเป็นอยู่ของชาวบ้านในอดีตมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกันและมี การเอามื้อเอารันกัน การไถนาจะใช้ควายไถนาและมีการทำข้าว หาน้ำจากบ่อน้ำไปข้างบนบ้าน

“สภาพหมู่บ้านสมัยก่อนเป็นป่า มีสัตว์ป่าอยู่มากมาย เช่น กระรอก อีเห็น กระต่าย เป็นต้น มีคนเอา ควายเอารันมาเลี้ยงกันก่อน แล้วจึงอพยพกันเข้ามาอยู่ประมาณ ๗๔ ครัวเรือน สมัยก่อนเรียกกันว่ามา “แอม ควาย” คือ การเอารันควายมาเลี้ยงและ คนที่มาอยู่ก่อนก็เป็นคนพื้นเมืองบ้านเรานี่เอง และต่อมาก็มีคนอพยพ ย้ายเข้ามาอยู่มากมาย เช่น มาจากเมืองฝาง เมืองออน สันกำแพง จนถึงปัจจุบันได้มีพวกอีเก้อ ชาวไทยภูเขาเข้า อยู่ด้วย

ชาวบ้านในโห่งนี้ จะไปไหว้พระธาตุคอกยหินกอง(คอกยหินกอง) ที่มีเรื่องเล่าว่าสมัยก่อนเมื่อ พระพุทธเจ้าได้มาแะนั่งทำสมาธิกรรมฐานที่คอกยหินกองนี้ ขณะนั้นมีเทวดาคองค์หนึ่ง หมายถึงนำก้อนหินมา กองไว้เป็นเหมือนคอกยเหมือนภูเขาเพื่อที่จะเอาไปไว้ข้างล่างพระพุทธเจ้า แต่ในขณะที่เทวดากำลังจะขว้างพอดี พระพุทธเจ้ารู้ตัว ทำให้เทวดาคองค์นั้นหนีไป ต่อมามีคนมาพบรอยเท้าสุนัข ๑ รอย ปรากฏอยู่บนหินก้อนหนึ่ง ซึ่ง

จนถึงปัจจุบันก็ยังพบรอยเท้าบนก้อนหินก้อนนั้นอยู่ และได้มีการสร้างพระธาตุขึ้นในบริเวณนั้นได้ประมาณ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว”

พระอธิการเสาร์ โชติบุญโญ อายุ ๖๘ ปี เจ้าอาวาสวัดสันตะมอก ต.ป่าต๋ม อ.พร้าว เล่าถึงชุมชนโบราณที่ตั้งอยู่ในบริเวณเมืองพร้าวจากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในหมู่บ้านว่า ตัวท่านเป็นคนบ้านสันตะมอก โดยกำเนิด ปัจจุบันบ้านสันตะมอกมีประชากร ๑๒๗ หลังคาเรือน

“วัดสันตะมอกปัจจุบันย้ายมาจากดงที่ตั้งวัดเดิม เมื่อพ.ศ. ๒๔๕๑ เหตุที่ได้ชื่อว่าบ้าน สันตะมอก นั้นเนื่องจาก สมัยก่อนมีต้นไม้นิคหนึ่ง มีดอกหอมมากเรียกว่า ดอกตะมอก ชาวบ้านมาทำ “ผามควาย” สำหรับเลี้ยงควายบริเวณนี้ ภายหลังจึงตั้งบ้านเรือนขึ้นประมาณ ๗-๘ หลังคาเรือน

เดิมมีชาวลัวะอยู่ทางทิศใต้ (บ้านสันป่าแดง) ชาวลัวะสมัยนั้นยังไม่มีวัด จึงเสาะหาพื้นที่สำหรับสร้างวัด และพบบริเวณที่ตั้งวัดสันตะมอกเก่า (ปัจจุบันเป็นดงไม้) จึงนำข้าว ๑ กำนามายืนโยงและอธิษฐานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ว่า “อยากได้วัดบริเวณนี้ ถ้าให้เป็นวัด ขอให้ข้าวนี้กองไว้เป็นก้อนดังเดิม ถ้าไม่ให้เป็นวัด ขอให้ข้าวนี้แตกเสีย” ชาวลัวะจึงได้นำข้าวกองไว้แล้วกลับบ้านไป จากนั้นคนเลี้ยงควายบริเวณสันตะมอกได้มาทำลายให้ข้าวแตกกระจาย ชาวลัวะจึงไม่ได้สร้างวัดบริเวณนั้น และได้เดินทางย้ายจากไปยังถิ่นอื่น การกลั่นแกล้งชาวลัวะตั้งแต่สมัยนั้นมา เป็นเหตุให้ชาวบ้าน สันตะมอกในปัจจุบันมักแตกแยกกันเอง ทะเลาะเบาะแว้งกัน พระภิกษุจากถิ่นอื่นมาจำพรรษาที่วัดได้ไม่นานก็จำต้องม้วนจากไป

ต่อมาเรื่องเล่าเกี่ยวกับชาวลัวะ เหลือเพียงเรื่องผี ชาวบ้านเชื่อกันว่าสมัยก่อนมีผีลัวะมากมาย เป็นผีร้าย ถ้าทำไร่ ทำสวน คัดต้นไม้ มักได้รับภัยอันตรายจากผีลัวะในดง ปัจจุบันดงเหล่านั้นได้กลายเป็นทุ่งนาไปหมดแล้ว ปัจจุบันชาวบ้านสันตะมอกไหว้พระธาตุสันตะมอกที่ได้สร้างมานานแล้ว และมีประเพณีขึ้นพระธาตุเดือน ๘ คับของทุกปี

ส่วนอีกป้อมบ้านหนึ่งชื่อว่า บ้านหลวง ที่เป็นชาวมูเซอและลีซอย้ายมาจากบนดอยอยู่บริเวณใกล้เคียง มีประชากร ๒๐๐ กว่าหลังคาเรือน ปัจจุบันนี้ร่วมประเพณีและไปมาหาสู่ แต่งงานกันกับคนเมืองบ้าง”

ชุมชนบ้านโป่ง - ดงหลวง

บ้านดงหลวงเริ่มก่อตั้งเมื่อราวปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พญาแสนใจผู้ใหญ่บ้านคนแรก เป็นคนสันป่าตองท่านเป็นคนมาก่อตั้งหมู่บ้าน โดยคำว่าพญานี้ได้มาจาก แต่เดิมไม่มีผู้ใหญ่บ้าน แต่มีพ่อแสนใจเป็นผู้นำ ชาวบ้านได้ตั้งสมญานามให้ว่าพญาเพื่อให้เกิดการสมกับเป็นผู้นำ มาก่อตั้งใหม่ประมาณ ๑๐ กว่าหลังคาเรือน สภาพหมู่บ้านเดิมเป็นป่าไม้มีความอุดมสมบูรณ์มาก จึงตั้งชื่อหมู่บ้านว่า บ้านดงหลวง เพราะเป็นป่าที่มีต้นไม้ใหญ่ที่สำคัญเช่น ต้นตะเคียน ต้นสัก เป็นต้น

บ้านดงหลวงเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ จากหลักฐานตำนานเมืองพร้าว ซึ่งรวบรวมโดยพระอธิการปัญญา วะโร เจ้าอาวาสวัดป่าตอง ซึ่งตำนานตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่าในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ บ้านดงยังเป็นป่าเขาลำเนาไพรและปี พ.ศ. ๒๔๔๗ เดือน ๗ เหนือขึ้น ๗ ค่ำ ชาวบ้านดงหลวงได้สร้างวิหารหลังแรกขึ้น จากปรากฏการณ์ดังกล่าวพอจะสันนิษฐานได้ว่า บ้านดงหลวงมีการจัดตั้งรวมกันเป็นแหล่งชุมชนที่มั่นคงมาไม่น้อยกว่า ๑๒๗ ปี สาเหตุที่ได้ชื่อว่า บ้านดงหลวง สืบเนื่องมาจากอดีตมีต้นไม้สัก ไม้ตะเคียน ฯลฯ เป็นป่าใหญ่อยู่ห่างหมู่บ้านประมาณ ๒๐๐ เมตร ชาวบ้านจึงตั้งชื่อว่า บ้านดงหลวง

ชาวบ้านพบลำแสงสีเขียวลอยขึ้นที่คอยเหี้ย ลอยผ่านไปทางทิศเหนืออยู่ห่างไปทางดอยนางแล ซึ่งเป็นสำนักธรรมนางแล เชื่อว่าเป็นที่ ๆ มีพระธาตุเดิมอยู่พบเห็นบ่อยในช่วงเดือน มีนาคม ส่วนใหญ่เป็นข้างแรม ๘ ค่ำ แต่ปัจจุบันไม่ค่อยได้เห็น

ถ้ามีการบวชนาคแล้วไม่ได้ไปบอกกล่าวจะมีปรากฏการณ์ คือ เสียงไม้หักเหมือนกับช่างหักหรือโค่นให้ไต่ยืนในช่วงกลางคืน พอรุ่งเช้าไปดูก็ไม่พบเห็นอะไรจึงทำการเช่นสรวงบอกกล่าวขึ้นจึงจะทำการบวชได้ หากไม่ทำ จะทำให้คนบวชมืดมัวหรือมีอันเป็นไปหรือมีการทะเลาะวิวาทขึ้นทำให้ไม่เป็นสิริมงคลต่องานที่จัดขึ้น

ช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ มีชาวบ้านพบเห็นเครื่องบินของญี่ปุ่นตกลงที่หนองบัว ซึ่งเป็นหนองอยู่ทางทิศเหนือของหมู่บ้าน มีทหารญี่ปุ่นเข้ามาขอข้าวปลาอาหารชาวบ้านรับประทาน แต่ไม่ได้ทำร้ายชาวบ้านแต่อย่างใด (เป็นทหารสอดแนมประมาณ ๖ - ๗ คน) ไม่มีการยิงกันในพื้นที่

ชุมชนแม่แหวน - แม่แวนหลวง

บ้านแม่แวนเดิม เป็นบ้านเดียวกับบ้านหนองหล่ม ต.เขื่อนผาก โดยใช้วัดร่วมกันคือ วัดแม่แวน ภายหลังมีการแบ่งเขตการปกครองออกเป็นระดับตำบลทำให้บ้านหนองหล่ม ถูกแยกไปอยู่ตำบลเขื่อนผาก

บ้านแม่แวน เดิมชื่อบ้านแม่แวนหลวง หมายถึง เป็นบ้านใหญ่ บ้านเจ้าเดิมก่อนเพื่อน รวมกับบ้านหนองหล่มแล้ว จึงเป็นโฮงบ้านขนาดใหญ่ เรียกว่า โฮงแม่แวน ชื่อแม่แวนเพี้ยนมาจากคำว่า “แม่แหวน” มีเรื่องเล่าถึงตำนานบ้านหนองหล่มสมัยก่อน ว่า

สมัยก่อนชาวบ้านได้ปลาไหลเผือก ตัวขนาดใหญ่เท่าเสือ จึงนำมาแบ่งให้ชาวบ้านทุกคนกิน แต่ไม่ได้แบ่งให้แม่หม้ายคนหนึ่ง ชาวบ้านนั้นก็จึงนำหางปลาไหลเผือกตัวนั้นไปให้แม่หม้าย แต่แม่หม้ายไม่ได้กิน จึงนำไปถวายวัด หลังจากกินแล้วพอถึงเวลากลางคืน แผ่นดินได้ยุบตัวลงไป พอตีมีเจ้าคนหนึ่งเป็นชายขี้มาหาคนรักที่หมู่บ้านนี้พอดี พบหมู่บ้านและคนรักกำลังยุบตัวลงไป ไม่สามารถช่วยเหลือได้ คนรักรู้ตัวว่าคงไม่รอดแน่จึงถอดแหวนมอบให้ชายคนนั้น จากนั้นชายคนนั้นได้ขี่ม้าออกมา พร้อมทั้งแผ่นดินได้ยุบตัวลงตามหลังตนเองมาเรื่อย ๆ มาถึงบริเวณทิศเหนือของบ้านแม่แวนปัจจุบัน สมัยก่อนเรียกว่า “โล๊ะป่าแกค” จึงนึกได้ว่าที่แผ่นดินยุบตามตนเองมาเนื่องจากตนได้นำแหวนของนางคนรักมาด้วย จึงได้ถอดแหวนออกและขว้างไปด้านหลังจึงทำให้แผ่นดินหยุดยุบตัว และบริเวณนั้นจึงถูกเรียกขานว่า “แม่แหวน” และเพี้ยนมาเป็น “แม่แวน” ในที่สุด เรียกชื่อลำน้ำที่ชาวบ้านใช้ว่า น้ำแม่แวนและเรียกชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านแม่แวนหลวง” จนถึงปัจจุบัน

บ้านแม่แวนหลวง เป็นบ้านเจ้าดั้งเดิม (อ่านออกเสียงแบบล้านนาว่า “บ้านเก๊า”) บ้านที่แยกจากบ้านแม่แวนหลวง ได้แก่ บ้านหนองหล่ม แยกออกไปก่อน บ้านแม่เหิยะ บ้านป่าแหม บ้านหนองบัว แยกตามมาทีหลัง เมื่อแยกออกแล้วยังคงเป็นศรัทธาวัดแม่แวน แต่ปัจจุบันมีวัดของตนเองหมดแล้ว

สมัยก่อนประมาณ ปีพ.ศ. ๒๔๘๓ มีลมพายุแรง เรียกว่า ลมหลวง พัดไม้มะม่วงหลวงหักล้มลง พ่อหลวงมา เป็นผู้ใหญ่บ้าน(แก่บ้าน) บ้านหนองหล่ม ซึ่งเป็นแก่บ้านไม่หวงเขตแดน (คนสมัยก่อนไม่หวงเขตแดน) จึงบอกให้พ่อหลวงพรหม มาเก็บกวาดและจะยกเขตให้เป็นเขตของพ่อหลวงพรหม เมื่อแก่พรหมและลูกน้องเก็บกวาดเรียบร้อยแล้วจึงเป็นเขตแดนของแก่พรหม เพื่งทำการโอนให้กันอย่างแท้จริงเมื่อ ๕ ปีที่ผ่านมา

บ้านแม่แวนหลวง ยังถูกขนานนามว่าอีกชื่อหนึ่งว่า “บ้านแม่แวนฟ้ามิด” เนื่องจาก มีคนมากเมื่อมีงานปอย มีคนมาร่วมงานมาก ชาวบ้านจะทำพลากครัวทานไปถึงบ้านสันยาว ชาวบ้านเล่าว่า ถ้าคนแม่แวนได้เข้าไปงานปอยแล้ว เป็นบ่ใคร่เลี้ยงข้าว มันคนหลายลำ มากันที่เหมือนมิดฟ้ามัวดิน จึงเรียกคนบ้านนั้นว่าบ้านฟ้ามิด

คนที่อยู่แม่แวนส่วนใหญ่เป็นคนที่เกิดที่นี่ แต่ปัจจุบันได้แยกออกไปอยู่บ้านอื่นบ้าง เช่น บ้านสหกรณ์ เป็นต้น ถนนสายในของบ้านแม่แวนอยู่ด้านใน สมัยก่อนเป็นถนนหล่ม เดินทางยากลำบาก มีหมู่บ้านตั้งเป็นหย่อม ๆ ตามเส้นทางสายใน อยู่กันเป็นปึก ๆ แต่ได้เข้ามารวมเป็นบ้านแม่แวนหมู่เดียวกัน

“ชาวบ้านแม่แวนจะไปไหว้พระธาตุที่วัดแม่แวนหลวง หรือวัดคอนแก้ว เล่ากันว่ามิของมีค่า และประตูวัดมี ๔ ประตู มีเหตุอาถรรพณ์ ทำให้การสร้างกำแพงไม่สำเร็จจนมีคำเล่าว่า “วัดคอนแก้ว กำแพงบ่แล้ว มีเผือกวันตก” (ฝั่งตะวันตก) เพราะเหตุว่า สมัยเมื่อพ่อหนานตา อายุน้อยกว่าพ่ออ้าย ๓-๕ ปี บวชเป็นพระ ได้ก่ออิฐสร้างกำแพงรอบวัด ปรากฏว่าก่อตอนกลางวัน รุ่งเช้าอีกวันหนึ่งอิฐได้ถูกทำลายลง เนื่องจากมีถ้าศักดิ์สิทธิ์ มีผิอยู่ ผีได้ทำลายกำแพงลง เหตุที่ทราบว่ามีถ้าศักดิ์สิทธิ์เนื่องจาก สมัยพ่อของพ่ออ้ายบวชเป็นพระ พ่อน้อยเมืองใจ ผู้เป็นพ่อได้ลักขุดปลาไหลที่ปากถ้ำ และพบโองเงินกลิ้งออกมาหา พ่อน้อยเมืองใจ จึงทุบโองและพบเงินมากมาย และจึงทำพิธีสวดและนำโองเล็กมาใส่ได้ ๔ โองเพื่อแบ่งให้พวกที่ไปร่วมชุด ๔ คน เย็นวันนั้นมีการคานก่วยสลาก พ่อน้อยเมืองใจได้นำเงินนั้นมาทำเงินสวญ จากนั้นได้เป็นใช้ล้มป่วยลง กลับไม่ยอมนอนที่บ้าน จะไปนอนที่โบสถ์ ชาวบ้านรู้สึกสงสัยจึงสอบถามพบว่า พ่อน้อยเมืองใจได้ขุดปลาไหลที่ปากถ้ำในตอนเช้า ได้เงินมาและเก็บไว้ในใต้เตียง ชาวบ้านจึงให้นำไปคืนยังที่เดิมและทำพิธีเรียกขวัญ โดยเชิญหมอขวัญจากทั่วทั้งตำบล แม่แวนมาเรียกขวัญ หมอบอกว่าขวัญมาแล้วแต่ยังไม่เข้ามา จึงได้ทำการเรียกขวัญโดยใช้หินห่อกับผ้าและนำมาขยักห้อยกับไม้ เมื่อขวัญเข้ามาหินในห่อผ้าจะยกขึ้นลงและนำหนักเทลงไปยังตัวของพ่อน้อยเมืองใจ หมอขวัญจึงตัดเชือกให้ห่อผ้าลงไปยังพ่อของพ่ออ้าย ขวัญจึงกลับมาดังเดิม และรอดชีวิตในที่สุด ถ้าสมัยก่อนมีถ้วย ชามมากมาย ถ้วย ชาม ช้อน ของวัดจะถูกเก็บไว้ในถ้ำ เมื่อมีงานชาวบ้านต้องยืมมาใช้ในงานต่าง ๆ บางคนส่งคืน บางคนไม่ส่งคืน ทำให้ถ้ำใต้ปีดลง ปัจจุบันบริเวณถ้ำหลังวัดมีความศักดิ์สิทธิ์มากถ้าใครทำไม่ดีจะต้องมีอันเป็นไป ถ้าจะทำสิ่งใดให้ขอกับเสี้ยววัด ซึ่งตั้งอยู่บริเวณหลังถ้ำเสียก่อน และยังมีเรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ว่า บวก (หนองแห่) อยู่บริเวณต้นโชคหลวง ชาวบ้าน ชื่อเอื้องคำ ไปตกปลา ได้ปลาหมอ ๓ ตัว ต่อมากบหลวงลอยขึ้นมาและคาใหญ่เท่ามะเขือ เอื้องคำจึงไหว้และนำปลาคืนกลับไปยังแม่น้ำ และชาวบ้านมักพบกบตัวเล็ก ถ้านำไปกินชาวบ้านจะเสียชีวิต แต่ปัจจุบันปากถ้ำและหนองแห่ไม่มีหลงเหลือแล้ว”

ชาวบ้านเล่าถึงตำนานคอยจอมหด คอยสูงทางทิศตะวันตก สัญลักษณ์และสถานที่หมาย ของเมืองพร้าว ว่า ตามตำนานเล่าต่อกันมาว่า คอยจอมหดสูงกว่าอ่างสลุงเชียงดาว พระพุทธเจ้าได้กาย “รินคำ” จากอ่างสลุลงมารคคอยจอมหดทำให้คอยจอมหดต่ำลงไป บนยอดคอยจอมหดจะเป็นหล่มโคลน รินคำถูกเก็บไว้ในคอยจอมหดหลวง เป็นถ้ำใต้คอยจอมหดอยู่จนถึงปัจจุบันซึ่งไม่มีใครพบเห็นอีก

ชุมชนเคี่ยนผาก – เชื่อนผาก

เรื่องเล่าจากความทรงจำทางประวัติศาสตร์และความเชื่อของชาวบ้าน เล่ากันต่อ ๆ มาว่า เชื่อนผากในสมัยก่อน เป็นบ้านเชื่อนผาก มีฟานตัวหนึ่งเป็นฟานเผือกเข้ามาในหมู่บ้านและชาวบ้านจึงฆ่ากิน หลังจากชาวบ้านทั้งหลายได้กินฟานเผือกตัวนั้นแล้วแล้ว ก็พากันล้มตายไปเป็นจำนวนมาก โดยตายไปกว่าครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน ดังนั้นในสมัยก่อนหมู่บ้านนี้จึงถูกขนานนามว่า “บ้านเคี่ยนผาก” (แปลว่า ตายไปผากหนึ่งหรือครึ่งหนึ่ง) และปัจจุบันทางการได้เปลี่ยนชื่อให้ใหม่ว่า “บ้านเชื่อนผาก”

บ้านเชื่อนผากเดิมมี ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๑ บ้านแพะ หมู่ ๒ บ้านเชื่อนผาก หมู่ ๓ บ้านห้วยบง หมู่ ๔ บ้านห้วยบงใต้ หมู่ ๕ บ้านทรายมูล (เดิมเรียกบ้านป่าติ้ว เพราะมีไม้ขี้ติ้วมาก) และหมู่บ้านที่ตั้งใหม่อีก ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ หมู่ ๖ บ้านสหกรณ์แปลง ๒ หมู่ ๗ บ้านทรายทอง หมู่ ๘ บ้านขวัญประชา หมู่ ๙ บ้านไชยมงคล (หมู่ ๖ – ๙ แต่ก่อนเป็นหมู่บ้านเดียวกันคือบ้านสหกรณ์) และหมู่ ๑๐ บ้านม่วงหลวง (แยกจากบ้านหมู่ ๒ บ้านเชื่อนผาก) ตั้งชื่อ ม่วงหลวง เนื่องจากในหมู่บ้านมีต้นมะม่วงใหญ่อยู่

สมัยก่อนบ้านห้วยบงทั้งเหนือ – ใต้เป็นหมู่บ้านเดียวกัน แยกออก เนื่องจากคนมาก บ้านอยู่ห่างกัน การติดต่อสื่อสารไม่ทั่วถึง ไม่รวมกันเพราะต้องการงบประมาณของแต่ละหมู่บ้าน

ส่วนบ้านแพะนั้น แยกออกมาจากบ้านเขื่อนผาก สมัยก่อนเป็นแพะ เป็นป่าไม้ใหญ่คงหา บ้านแพะเป็นบ้านเก่าแก่ แต่ยังไม่เท่ากับบ้านเขื่อนผาก บ้านเขื่อนผากแท้จริงแล้วอยู่อีกฝั่งหนึ่งของน้ำแม่จัด

คนบ้านเขื่อนผากมาจากหลายพื้นที่ เช่นมาจากเมืองฮอด เมืองละกอน(ลำปาง) สันทราย สันป่าตอง ย้ายมาอยู่ที่เขื่อนผากเนื่องจากที่อยู่เก่านั้นแห้งแล้ง ไม่มีที่ทำกิน โดยส่วนใหญ่จะย้ายมาตั้งแต่วัยรุ่นพอในช่วง ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา

บ้านเขื่อนผากมีคนเชื้อสายลัวะอยู่บ้าง แต่ก็มีไม่มากแล้ว เชื้อสายชาวลัวะที่หลงเหลืออยู่ ได้แก่ ตระกูล แก้วมาทิ และสิงห์ใส

เขื่อนผาก กับโฮ่งฮอด ถือเป็นคนละโฮ่งกัน เนื่องจากมีสันคอยกั้นอยู่ และห่างกัน ราว ๓๐ กิโลเมตร สมัยก่อนใช้น้ำแม่จัดเป็นเขตแบ่งแดน ฝั่งตะวันตกแม่น้ำจัดถือเป็นโฮ่งน้ำแพร์ และฝั่งตะวันออกแม่น้ำจัดถือเป็นเขตของโฮ่งแม่แวน เขื่อนผากมาตั้งเป็นตำบลในสมัยพ่อแคว้นแก้ว เมื่อก่อนไม่ได้เป็นเขตตำบล แต่เรียกกันว่า เป็นโฮ่ง คือ คนโฮ่งนั้น โฮ่งนี้ เช่น หมูโฮ่งฮอด โฮ่งแม่แวน โฮ่งน้ำแพร์ เป็นต้น ส่วนเมืองพร้าว่นั้นถือเป็นเขตรวมของทุกโฮ่ง เป็นเมือง เรียกว่า ชาวเมืองพร้าว เป็นคำเรียกคนในแถบนี้โดยรวม ๆ สมัยก่อนมีสะพานข้ามน้ำระหว่างบ้านโละกับบ้านทรายมูล สมัยก่อนเรียก ขั้วพญาไชย (พญาไชยสร้างสะพานรุ่นหม่อน-ทวด) หรือขั้วใจ ปัจจุบันเรียกขั้วฮอด ปี พ.ศ. ๒๔๙๕ น้ำท่วมใหญ่ ท่วมทั้งตำบลเขื่อนผาก ชาวบ้านจึงย้ายจากหมู่บ้านเขื่อนผาก (บ้านโละ – บ้านหล่ม) กระจายไปยังบ้านอื่น สมัยก่อนนั้นก็มีย่านน้ำท่วมอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มากเท่าใดนัก ชาวบ้านเขื่อนผากอาศัยความอุดมสมบูรณ์ของดินและธาตุอาหารในดิน ทำไร่ทำสวน ที่ริมแม่น้ำแม่จัดนั่นเอง

ตำนานถ้ำดอกคำ และชุมชนน้ำแพร์ – หนองปลาหมัน

เรื่องราวของถ้ำดอกคำนี้ปรากฏอยู่ในตำนานพระพุทธเจ้าเลียบโลก หรือตำนานพระบาท พระธาตุฉบับพิสดาร จารึกด้วยตัวอักษรไทยยวน มีข้อความว่า

“พระพุทธเจ้าของเราพร้อมด้วย พระยาอินทร์ พระยาโศก พระอานนท์ พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ ได้เดินเทศสนธิ คือ การเสด็จไปเทศนาโปรดสัตว์ในนิมมราชธานีน้อยใหญ่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาในเขตเมืองหริภุญชัย เมืองลี้ เมืองท่าหัวเตียน เมืองอุคำ

ยังมีในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าของเราเสด็จไปด้วยพระองค์เพียงองค์เดียว ก็ได้มานั่งในถ้ำนี้ ขณะนั้นยังมียักษ์ ๒ ตน ผัวเมีย อาศัยอยู่ในถ้ำหลวงเชียงดาวมาเป็นเวลานาน วันหนึ่งมันก็ออกมาหาอาหารในบริเวณแถวถ้ำดอกคำนี้ (ความจริงพระองค์ทรงรู้ไว้ก่อนแล้วว่ายักษ์จะมาทางนี้และทรงคิดว่าจะทรมาณยักษ์ผู้หยาบช้ำตนนี้ให้ทั้งมันดำรงอยู่ในศีลในธรรมพระองค์จึงเสด็จมาทรมาณ) ยักษ์ผู้สามีมันก็เล็งเห็นชายผู้หนึ่งรูปร่างมั่งคั่งอยู่ในถ้ำมันก็เข้าไปหาเพื่อจะจับกินเป็นอาหาร พอเข้าไปใกล้พระพุทธเจ้าก็เหาะหนีไป มันจึงหยิบเอาก้อนผา (ก้อนหิน) ขว้างตามหลังไปหลายก้อน โดยไปตกริมปากถ้ำ ๒ ก้อน แต่ก็ไม่ถูกพระพุทธเจ้า ยักษ์ตนนั้นจึงมีความเจ็บใจมาก จึงคิดหาอุบายโดยการแปลงร่างเป็นอิกาบินไล่กวาดพระพุทธองค์ไป พระพุทธองค์ก็แปลงร่างเป็นตัวหมัดจับอยู่ที่หัวของอิกา อิกาไม่รู้ว่าพระพุทธเจ้าไปอยู่ที่ไหน บินวนเวียนหาอยู่นานจนหลงเข้าไปในป่าทึบแห่งหนึ่ง ต่อมาที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า “บ้านดงกาหลง” จนทุกวันนี้ ในที่สุดมันก็ลดทิฐิมานะ ยอมแพ้ยักษ์มือไหว้พระพุทธเจ้าแล้วเหาะกลับไปถ้ำเชียงดาว บอกเรื่องที่เกิดขึ้นแก่ภรรยาตน ยักษ์ผู้เป็นภรรยาจึงได้ชวนผู้เป็นสามีแต่ด่าขานขำขอกดอกไม้อึ่งเป็นดอกบัวคำมาสักการะพระพุทธองค์ ถ้ำนี้จึงได้ชื่อว่า “ถ้ำดอกคำ” ตั้งแต่นั้นมา

ส่วนยักษ์สองผัวเมีย หลังจากนั้นก็ตั้งอยู่ในศีลธรรม หากินแต่ผลไม้ไม่กินเนื้อปลาอีกต่อไป อยู่มาวันหนึ่งได้เดินพลัดที่หน้าผาแห่งหนึ่งด้วยความซรา ต่อมาที่นั่นจึงได้ชื่อว่า ห้วยผาลาดมาจนทุกวันนี้

ต่อจากนั้น ก็เดินทางต่อไปด้วยอาการเจ็บป่วย ได้พักนอนตะแคง “งอหลังหงอง” (ภาษาล้านนา) อยู่ที่บ้านแห่งหนึ่ง ต่อมาได้ชื่อว่า “บ้านแม่ละงอง” มาจนทุกวันนี้

บ้านน้ำแพร่มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๔๙ ครอบครัว อยู่ในเขตปกครองตำบลน้ำแพร่ อำเภอพร้าว หมู่บ้านในตำบลมีทั้งหมด ๘ ชุมชน ได้แก่ ชุมชนหนองปลาหมึก ป่าจิว สันขวาง น้ำแพร่ โล๊ะป่าตอง แม่ละงอง บ้านถ้ำ และบ้านป่าอ้อ

พออุ๊ยก่อน พ่ออุ๊ยดวงตีบ ผู้อาวุโสประจำหมู่บ้าน เล่าว่า เมื่อประมาณ ๒๐๐ กว่าปี สมัยก่อนพื้นที่แถบนี้เป็นป่าไม้ดงหนาทึบ ต่อมามีคนจากทางดง บ้านถวายย้ายมาอยู่แล้วตั้งชื่อตามบ้านเดิมของตัวเองว่า บ้านน้ำแพร่ เติบโตมาด้วยกันประมาณ ๒๐ หลังคาเรือน แล้วต่อจากนั้นก็อพยพเข้ามาอีก มีลูกหลานก็ขยายกันออกไป การที่มาอยู่ที่นี้เนื่องจากว่ามีความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ และมีการแต่งงานอพยพเข้ามาอยู่อีกหลายเผ่า เช่น พวกไทใหญ่ พวกเขมร

แต่ก่อนน้ำแม่ลาดไหลผ่านหมู่บ้าน จากทางทิศตะวันตกมา ไหลเข้าหมู่บ้านกระจายแพร่ไปตามพื้นที่ของหมู่บ้าน แล้วต้องทำให้ชาวบ้านขุดคูน้ำกันไม่ให้น้ำไหลเข้าหมู่บ้านอีก ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อบ้านว่าบ้านน้ำแพร่ และน้ำแม่ลาดก็จะไหลลงน้ำแม่จัดต่อไป

วัดน้ำแพร่ เดิมชื่อ วัดบัวนาศ เหตุที่ชื่อเช่นนี้ เนื่องจากเอานามของต้นดอกบัวนาศมาตั้ง ซึ่งแต่ก่อนจะเกิดวัดต้นดอกบัวนาศเกิดขึ้นมาก่อนวัด ส่วนสถานที่ตั้งวัดปัจจุบันถูกปล่อยให้เป็นวัดร้างนานเท่าไรแล้วไม่ทราบอายุแน่ชัด ทางวัดบัวนาศก็มีเจ้าอาวาสสืบต่อกันมาหลายช่วงจนมาถึงเจ้าอาวาสครูบาอุตต อุตตโม ก็ได้มีความคิดขึ้นมาว่าควรจะมีการย้ายที่ตั้งวัดเสียใหม่ สาเหตุเพราะคาดการณ์ล่วงหน้าว่าสถานที่นี้จะไม่เป็นที่สงบแก่การบำเพ็ญและศึกษาพระธรรมของภิกษุสามเณร เพราะติดกับถนนสาธารณะมากเกินไป จึงได้ปรึกษาหารือกับพระยาบารุง สุรินทร์รังษี และคณะกรรมการ ศรัทธาชาวบ้านก็เห็นด้วยกับครูบาฯ จึงได้ร่วมกันสร้างที่ตั้งวัดใหม่ เห็นควรว่า ควรสร้างวัดอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดเก่า ตามคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ใช้เวลาสร้างประมาณ ๑๑ ปี โดยได้สร้างกุฏิก่อน ต่อจากนั้นก็ได้สร้างวิหาร หอกลอง หอธรรม โดยสร้างจากไม้เนื้อแข็งทั้งหมดพร้อมกับได้สร้างพระพุทธรูป (พระประธาน) ขึ้นมาจำนวน ๑ องค์ โดยมีมือของช่างพ่อหนานปัญญา (ผู้ใหญ่นานคนเดิม) ทำด้วยไม้สักทอง ประดิษฐานไว้ในวิหารวัดน้ำแพร่มีหลักฐานการแกะสลักเขียนด้วยตัวอักษรล้านนาจารึกไว้ ณ ที่ฐานพระว่า “ข้าพเจ้าครูบาอุตต อุตตโม พร้อมด้วยพี่น้องปาและบุตรหลานเป็นเจ้าภาพศรัทธาสร้างถวาย เมื่อปีดับสงว จ.ศ.๑๒๕๖ ตรงกับเดือน ๗ เหนือขึ้น ๑๕ ค่ำ วันศุกร์ พ.ศ.๒๔๓๗” ตามหลักฐานที่ได้จารึกไว้ได้ฐานพระพุทธรูปพร้อมกับได้เปลี่ยนชื่อจากวัดเดิมที่มีชื่อวัดบัวนาศ ตำบลแจ้จุก เปลี่ยนชื่อมาเป็น วัดน้ำแพร่ และขึ้นเป็นตำบลน้ำแพร่ ตั้งแต่นั้นจนถึงวันนี้

พระครูปิยกิจจาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดน้ำแพร่องค์ปัจจุบันอายุ ๔๖ ปี เล่าเพิ่มเติมถึงประวัติความเป็นมาและชื่อหมู่บ้านและวัดว่า น้ำแพร่ ตั้งตามความหมายของความอุดมสมบูรณ์ของพืชไร่นาสวนการเกษตร ให้ฟ้าฝนตกต้องตามฤดูกาล ประชาชนภูมิจึงมีความสามัคคีเป็นปึกแผ่นแน่นหนา และเพื่อให้เป็นความหมายที่ดีและเป็นนิมิตหมายอันดีของชาวบ้านพร้อมทั้งวัด จึงได้นามว่า วัดน้ำแพร่

บ้านน้ำแพร่เกิดก่อนบ้านอื่นในตำบล สาเหตุที่มีการมาตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นบ้านแรกก็เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่ เดิมมี ๗ หมู่บ้านในตำบลแล้วมีการตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้นมาอีก ๑ หมู่บ้าน คือ บ้านป่าอ้อ ซึ่งเป็นชาวเขาเผ่าลีซอที่ย้ายลงมาจากเขา แล้วต่อมาก็มีเผ่าอื่นย้ายลงมาอยู่ด้วย สาเหตุที่เผ่าลีซอมาตั้งหมู่บ้านอยู่ เนื่องจากมีการเกรงว่าพวกลีซอจะไปทำลายป่า เผาป่า จึงได้ให้ลงมาตั้งหมู่บ้านที่ลุ่มแต่ก็ยังอยู่ใกล้เขา

พระพุทธรูปสำคัญของชาวบ้านน้ำแพร่คือ พระเจ้าล้านทอง เรียกอีกนามว่า พระเจ้าหลวง เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย เนื้อทองสัมฤทธิ์มีศิลปะแบบสุโขทัย หน้าตักกว้าง ๑๘๐ ซม. สูงรวมฐาน ๒๗๔ ซม.

สร้างในปีพ.ศ. ๒๐๖๙ สร้างขึ้นโดยพระเมืองเกษเกล้า เจ้าผู้ครองเมืองเชียงใหม่ ได้ทรงสร้างพระพุทธรูปไว้ที่เมืองพร้าววังหิน หล่อด้วยทองปัญจะโลหะ เป็นนามที่เรียกขานตามวัตถุที่สร้างขึ้นว่า พระเจ้าล้านทอง

พ.ศ. ๒๑๐๑ ได้เกิดภัยสงครามจากพระเจ้ากรุงหงสาวดี ผู้คนชาวเมืองพร้าววังหินหนีออกจากเมืองไปหมดคงปล่อยให้พระเจ้าล้านทองอยู่ในเมืองร้างนานถึง ๓๔๙ ปี จนมาถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีคาบสมุทรชาวคนหนึ่งเป็นคนเชื้อชาติลาว ชาวบ้านเรียกว่า “ปู่กาเลยังยั้ง” เดินทางมาพักที่วัดสันขวาง ได้เดินเที่ยวชมทิวทัศน์บริเวณวัดพระเจ้าล้านทอง ในขณะที่ได้เดินชมสถานที่บริเวณวัดพระเจ้าล้านทอง ได้พบกับพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่ องค์พระพุทธรูปถูกควันทไฟที่เกิดจากไฟป่ารมจนดำสนิมไปทั้งองค์ ตั้งอยู่บนอิฐฐานเก่าและทรุดโทรมมาก คาบสกาเลยังยั้ง ได้ทำการซ่อมแซมฐานพระพุทธรูปด้วยอิฐเก่าที่หาได้ในบริเวณนั้นนำมาชุบด้วยน้ำยางเหนียว เมื่อซ่อมแซมฐานพระพุทธรูปจนเป็นที่มั่นคงแล้ว ได้สร้างเพิงไม้ด้วยเสาไม้สี่ต้นมุงด้วยหญ้าคา เพื่อกันแดดกันฝนให้พระพุทธรูป เนื่องจากขาดคนดูแลเพิงไม้จึงถูกไฟป่าเผาไปจนหมด จนถึงปีพ.ศ. ๒๔๖๐ - ๒๔๗๒ ครอบอินตา สาทร เจ้าอาวาสวัดหนองปลามันรองเจ้าคณะแขวงอำเภอพร้าวในสมัยนั้นได้สร้างวิหารขึ้นมา เพื่อเป็นที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูปให้เป็นที่มั่นคง แล้วนำศรัทธาประชาชนบ้านหนองปลามันและศรัทธาใกล้เคียง ร่วมกันทำพิธีสงฆ์นำองค์พระเจ้าล้านทองเป็นพิธียึดถือกันสืบมา

พ.ศ. ๒๕๑๒ พระครูพุทธชามหาศนาภิบาล หรือครูบาอินตา วัดพุทธสันติปัจกร อ.สันป่าตอง จ.เชียงใหม่ ได้มาเป็นประธานก่อสร้างวิหารจัตุรมุขทางทิศตะวันตกของวิหารหลังเดิม การก่อสร้างวิหารเสร็จได้ประมาณ ๘๐ เปอร์เซ็นต์ ครูบาอินตาและศรัทธาประชาชนได้ทำพิธีย้ายองค์พระเจ้าล้านทองจากวิหารหลังเดิมซึ่งเก่าและทรุดโทรม มาประดิษฐานในวิหารจัตุรมุขหลังปัจจุบัน เมื่อวันเสาร์ที่ ๑๒ เดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๑๕ ตรงกับเดือน ๕ เหนือแรม ๑๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๓๓๓ และได้จัดประเพณีสงฆ์นำพระเจ้าล้านทองขึ้นมาอีกครั้ง หลังจากนั้นเจ้าอาวาสวัดหนองปลามันได้จัดพระภิกษุให้เป็นผู้ดูแลวัดพระเจ้าล้านทองตลอดมา

ส่วนบ้านหนองปลามัน เป็นบ้านหมู่ที่ ๑ ของตำบลน้ำแพร่ หมู่บ้านนี้ตั้งขึ้นประมาณ พ.ศ. ๒๔๐๐ ชาวบ้านส่วนมากสืบเชื้อสายมาจากชาวไทลื้อที่อพยพมาจากบ้านหนองปลามัน ตำบลห้วยทราย อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่ ในการอพยพมาครั้งแรกนั้นคงไม่มีมากเพียงสองหรือสามครอบครัวก่อนเพื่อมาดูแลสถานที่เมื่อได้มาเห็นสภาพโดยทั่วไปแล้วรู้สึกพอใจ เพราะมีที่รกร้างว่างเปล่ามากมายยังไม่มีใครมาจับจองเป็นเจ้าของ จึงส่งข่าวไปบอกแก่ญาติพี่น้องที่บ้านเดิม แล้วพากันอพยพกันมาหลายครอบครัว โดยเฉพาะคนที่ยังไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง

ชาวบ้านเล่าว่า บ้านหนองปลามัน เดิมชื่อหมู่บ้าน หนองปลามาน เนื่องจากผู้ที่มาหาปลาที่หนองมีทั้งชายหญิงเมื่อมาหาปลาอยู่กันทำให้มีความสัมพันธ์กันทำให้ตั้งทอง(มาน) ต่อมาชื่อหมู่บ้านเปลี่ยนมาเป็นหนองปลามัน ซึ่งตัวหมู่บ้านในอดีตตั้งอยู่ที่อำเภอแมริมประมาณ ๑๕๐ ปี บรรพบุรุษจึงได้ย้ายจากแมริมมาตั้งรกรากที่นี่ครั้งแรกมี ๔๐ - ๕๐ หลังคาเรือน สภาพหมู่บ้านในสมัยก่อนเมื่อความเจริญยังเข้ามาไม่ถึงบริเวณของหมู่บ้านยังเป็นป่าอุดมสมบูรณ์มีสัตว์ป่าหลายชนิด เช่น เก้ง เสือ หมี การไถนาสมัยนั้นยังมีการใช้ควาย มีการใช้แรงงานทำไร่ทำนามีการเอามือเอารันกัน ชาวบ้านมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บ้านเรือนทำจากไม้ไผ่เสาคือไม้เนื้อแข็งทางที่ใช้ในการสัญจรเป็นทางเกวียน เมื่อประมาณ ๕๐ ปีที่ผ่านมา รพช.ได้สร้างเป็นถนนลูกรังในปัจจุบันน้ำมีน้อยและคุณภาพไม่ดีทำให้ต้องซื้อน้ำบริโภค อาชีพหลักในอดีตทำการเกษตรและเลี้ยงวัวควาย แต่ในปัจจุบันอาชีพหลักคือมีการรับจ้างทั่วไปและทำการเกษตร บ้านหนองปลามันมีผู้ใหญ่บ้านผ่านมาทั้งหมด ๘ คน และเริ่มมีไฟฟ้าใช้ในปี พ.ศ. ๒๕๑๕

ตำนานชุมชนบ้านดินธาตุ - ป่าไหนด

ชุมชนบ้านดินธาตุสมัยก่อน เป็นที่อยู่ของชาวลัวะ อยู่บริเวณห้วยธาตุ ชาวบ้านชื่อพ่ออุยนา ที่บุกเบิกพื้นที่นาในบริเวณดังกล่าว ได้พบต้นมะม่วงใหญ่ และได้ขุดพบโอ่งกระตุกคน อุยนาบอกว่าพื้นที่บริเวณนั้นเป็นป่าช้าของชาวลัวะ และนำกระตุกนั้นไปลอยน้ำ ต่อมาอุยมาจึงฝันเห็นผู้ชายลักษณะตัวดำเหมือนคนลัวะ มาทวงกระตุก จึงได้ทำบุญไปให้ นอกจากนี้ยังพบหลักฐานวัดทาง(ร้าง) ซึ่งปัจจุบันยังคงพบซากปรักหักพัง กระจายอยู่ตามเส้นทางห้วยแม่โกนันับสิบวัด ได้แก่ บ้านห้วยม่วง คงป่าตะ คงป่าเกียะ คงป่าลัน เป็นต้น

ชาวบ้านดินธาตุ ส่วนหนึ่งอพยพมาจากเมืองป็น สิบสองปันนา แต่เดิมบ้านดินธาตุ เป็นบ้านคอกช้าง มีพ่อเลี้ยงหนานถา มาตั้งปางไว้และคล้องช้างในป่าบริเวณรอบพระธาตุขุนโกน และทำที่ฝึกช้างอยู่ที่บ้านท่ามะเกี๋ยง ต่อมาพ่ออุยน้อยวงศ์ สวกิต ชาวไทใหญ่มาอาศัยอยู่บ้านดินธาตุ เป็นรุ่นที่สอง บ้านดินธาตุ จึงมีคนนามสกุล "สวกิต" มากที่สุด

ชุมชนดั้งเดิมของเมืองพร้าวคือ เวียงหาว (บริเวณสถานที่ประดิษฐานพระเจ้าล้านทอง) เวียงพร้าว ปัจจุบันสร้างสมัยพญาเชือน แต่เดิมชื่อหนานเรือน หนึ่งเหนียว ที่ปราบชาวเงี้ยวที่ปล้นฆ่าชาวบ้านได้สำเร็จ จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นพญาเชือนตั้งแต่นั้นมา

พื้นที่ทำการเกษตรของบ้านดินธาตุมีน้อยกว่าทางเวียงพร้าว แต่มีการเพาะปลูกที่ดี ในอดีตชาวบ้านจะทอผ้าใช้เองภายในหมู่บ้าน มีการแลกเปลี่ยนเนื้อสัตว์และข้าวกันเองในหมู่บ้าน เช่น ถ้าชาวบ้านจะฆ่าหมู ก็จะบอกกล่าวแก่ชาวบ้านคนอื่นในหมู่บ้านให้ทราบ จากนั้นชาวบ้านจะนำข้าวมาแลกกับเนื้อหมู ปัจจุบันมีระบบเหมืองฝายและการชลประทานอ่างเก็บน้ำแม่โกนันที่ดี ทำให้มีข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ ผู้ที่มีที่ดิน ๑๐ ไร่ ก็เรียกได้ว่าเป็นผู้มีอันจะกินแล้วเพราะได้ทำตลอดทั้งปี ในรอบการทำการเกษตรนั้น เกษตรกรบ้านดินธาตุจะปลูกข้าว - ถั่วเหลือง - ถั่วแระ สลับกันไป บางรายยังปลูกถั่วแขกเพิ่มอีกด้วย แตกต่างจากสมัยก่อนที่ชาวบ้านดินธาตุปลูกเพียงอย่างเดียว

การเลี้ยงผีเสื้อบ้านจะเลี้ยงในเดือน ๙ กำหนดวันกันเองเป็นปีๆไป บางปีจะเลี้ยงไก่ บางปีจะเลี้ยงหมู ส่วนผีขุนน้ำจะไม่เลี้ยงแต่จะมีการทำบุญวัดในเดือน ๔ เป็ง ปีใหม่ เข้าพรรษา ออกพรรษาแทน สมัยก่อนทำการเลี้ยงผีฝายที่ฝายน้ำล้นของหมู่บ้าน แต่ปัจจุบันกลายเป็นการเลี้ยงผีเชือนแล้ว (อ่างเก็บน้ำแม่โกนัน)

บ้านสันกลาง บ้านท่ามะเกี๋ยง บ้านเหล่า มีมาก่อนบ้านดินธาตุ บ้านเหล่าเดิมชื่อ "บ้านเหล่าหลวง" คำว่า เหล่า แปลว่า ป่าละเมาะ ส่วนบ้านหลวงคือบ้านเก่าที่มาตั้งก่อน เป็นบ้านกลางหรือบ้านใหญ่ ต่อมาพ่ออุยหนานถา มาตั้งบ้านอีกบริเวณใกล้เคียงกัน เริ่มตั้งประมาณ ๒๐ หลังคาเรือน เรียกกันว่า "บ้านเหล่าน้อย" "บ้านใหม่" เมื่อมีบ้านเพิ่มขึ้นถึง ๔๐ หลังคาเรือน จึงตั้งผู้ใหญ่บ้านขึ้นมาปกครอง ผู้ใหญ่บ้านคนแรกคือ "นายคำสวกิต" เป็นลูกภรรยาของพ่ออุยวงศ์ สวกิต ต่อมาสมันนายคำ เลาค่า เป็นผู้นำหมู่บ้าน กฎของกระทรวงของรัฐให้ตั้งชื่อหมู่บ้านเป็นทางการ ดังนั้นนายคำ เลาค่า จึงได้ปรึกษาหารือของชาวบ้านว่า จะตั้งชื่อใดระหว่างบ้านดินธาตุ บ้านเหล่าน้อย บ้านใหม่ หรือบ้านศรีบุญเรือง เนื่องจากมีไม้สะหลีหรือไม้โพธิ์ออกบริเวณหมู่บ้านนี้ ความเลื่อมใสศรัทธาในพระธาตุของชาวบ้านมีมาก ชาวบ้านจึงตกลงพร้อมใจกันว่า บ้านดินธาตุ

๒. ชุมชนในแอ่งเวียงแหง

ในแง่ประวัติศาสตร์ หลักฐานตามตำนานกล่าวว่า ชุมชนเวียงแหงก่อรูปเป็นเมืองเล็ก ๆ มีพระยาเจตบุตรเป็นเจ้าปกครององค์แรก จากหลักฐานซากเมืองโบราณที่ยังเหลืออยู่ที่หมู่ ๔ บ้านเวียงแหงในตำบลเมืองแหง มีลักษณะเป็นขอบเขตของเมืองที่มีคันดินเป็นกำแพงเมือง มีคูน้ำล้อมรอบ โดยมีคันดินกั้นคูน้ำในบริเวณทิศใต้และตะวันตก ทำให้สามารถเก็บรักษาน้ำไว้ไม่ให้ไหลลงสู่พื้นที่ราบด้านล่างได้ สันฐานของ

เมืองคล้ายเม็ดถั่ว เนื้อที่ภายในประมาณ ๑๒๖ ไร่ การสร้างเมืองมีความสัมพันธ์กับลำน้ำแม่แตง โดยมีการขุดคูจากลำน้ำแตงซึ่งอยู่ห่างออกไปเพียง ๕๐ เมตรเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในเขตเมือง

พระยาเจตบุตรได้สร้างองค์พระธาตุแสนไหไว้เป็นพระธาตุคู่บ้านคู่เมืองขึ้น รวมทั้งวัดต่าง ๆ อีกมาก ปัจจุบันพบวัดต่าง ๆ ทั้งที่ร้างไปแล้ว ซึ่งยังคงมีซากร่องรอยของอาคารก่ออิฐ เศษกระเบื้องหลังคา ใบเสมา หินแกรนิต และซากเจดีย์โบราณให้เห็นอยู่จนถึงปัจจุบัน รวมทั้งวัดที่ได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ ทั้งนี้จากการสำรวจของโครงการศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์ทางโบราณคดีของแหล่งโบราณสถาน ของอำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่ พบทั้งหมดเกือบ ๕๐ วัด ในเขตปกครอง ๓ ตำบลของอำเภอเวียงแหง ได้แก่

ตำบลเวียงแหง ๒๘ วัด เช่น วัดศาลเจ้าเมือง ตั้งอยู่ติดกับคูน้ำของเวียงโบราณ บริเวณหมู่ที่ ๔ บ้านเวียงแหง วัดหลังป่าช้า วัดพระธาตุห้วยหก วัดห้วยหกบน และวัดห้วยล่าง บริเวณหมู่ ๕ บ้านห้วยหก วัดป่าสัก หมู่ ๓ บ้านป่าไผ่ วัดกำแพงงาม หมู่ ๒ บ้านกองลม วัดดอนแก้ว วัดห้วยช้างเผือ วัดต้นแพน วัดทุ่งป่าเกี๊ยะ และวัดห้วยป่าสัก หมู่ ๗ บ้านนามน เป็นต้น^{๑๑}

ตำบลแสนไห ๖ วัด เช่น วัดพระธาตุแสนไห หมู่ ๔ บ้านมหาธาตุ วัดเวียงผกฮี้ หมู่ ๓ บ้านม่วงปือก วัดดงสาบเสือ หมู่ ๕ บ้านปางปือ เป็นต้น

ตำบลเปียงหลวง ๑๕ วัด เช่น วัดสันขวาง วัดกลางทุ่ง หมู่ ๒ บ้านจอง วัดมะกายอน วัดป่าแปก วัดดงไม้ลั่น หมู่ ๓ บ้านใหม่มะกายอน วัดต้นลุง หมู่ ๑ บ้านเปียงหลวง วัดห้วยมะไฟ วัดพระธาตุหนองบัว หมู่ ๕ บ้านห้วยไคร้ เป็นต้น

เมื่อสิ้นยุคของพระยาเจตบุตร ผู้ครองเวียงแหงต่อมาคือพระลือ ซึ่งไม่ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรม ทำให้เกิดความเดือดร้อน เกิดโจรภัยต่าง ๆ ออกจี้ปล้นอยู่ทั่วไป จึงทำให้ราษฎรอพยพหนีจากเมืองไปหมด วัดวาอารามต่าง ๆ จึงถูกทิ้งร้างไว้ บางส่วนก็ถูกน้ำท่วมจนมีชาวบ้านไปพบพระพุทธรูปล้ำค่าศิลปะสกุลเชียงแสนถูกฝังไว้ในลำห้วย ปัจจุบันนำมาประดิษฐานไว้ที่วัดเวียงแหง ต่อมามีนายเหง ชาววา ชาวไทยใหญ่ซึ่งมีบ้านเดิมอยู่ที่เมืองบัน ไกลกับรัฐฉาน ประเทศพม่า ได้เดินทางมานมัสการพระธาตุแสนไห จึงได้รวบรวมราษฎรเหล่านั้นปราบกลุ่มโจรต่าง ๆ ลงจนหมด ราษฎรทั้งหลายจึงแต่งตั้งให้นายเหง ชาววา เป็นเจ้าเมืองแห่ง และเป็นเจ้าเมืองคนสุดท้าย จนถึงแก่กรรมในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ปัจจุบันยังคงมีสถูปบรรจุอัฐิอยู่ทางทิศใต้ของบ้านเวียงแหงที่ใกล้ๆ กับคูเมืองโบราณทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของเวียงแหง

พ่อนัน ใจคำ อายุ ๗๐ ปีผู้อาวุโส บ้านเมืองแหง ต.เมืองแหง

^{๑๑} ขาดิชาข ร่มสนธิ์ และคณะ. การศึกษาสภาพทางภูมิศาสตร์ทางโบราณคดีของแหล่งโบราณสถานในอำเภอเวียงแหง จังหวัดเชียงใหม่, เอกสารอัดสำเนา, ๒๕๔๖

พ่อสนั่น เป็นคนเมืองและมีเชื้อสายไทยใหญ่ เนื่องจากพ่อเป็นคนไทยบ้านอยู่สะลง อำเภอมะริม ส่วนแม่เป็นชาวไทใหญ่ (เงี้ยว) จากเมืองโย่(หยาย) ประเทศพม่า พ่อสนั่นเกิดที่พม่าและได้อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเมื่ออายุได้ ๓ ขวบ พ่อสนั่นได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับเมืองแห่งในอดีตว่า

"เวียงแห่งสมัยก่อนเป็นเพียงกิ่งอำเภอและมีเพียงตำบลเดียว คือ ตำบลเมืองแห่ง ประกอบด้วย ๔ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านเวียงหลวง บ้านจอง(เต่าร้าง) บ้านห้วยไคร้ บ้านม่วงปือก บ้านปางปือ บ้านแม่หาด บ้านกองลม บ้านเมืองแห่ง บ้านห้วยทก ต่อมาได้ขยายออกเป็นอำเภอและแบ่งออกเป็น ๓ ตำบล ดังนี้

ตำบลเวียงหลวงประกอบด้วย ๖ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านเวียงหลวง บ้านจอง บ้านใหม่มะกะยอน บ้านห้วยไคร้ บ้านม่วงเครือ บ้านแปกแซม

ตำบลแสนไหประกอบด้วย ๕ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านสันดวงดี บ้านม่วงปือก บ้านสามปู บ้านมหาธาตุ บ้านปางปือ

ตำบลเมืองแห่งประกอบด้วย ๑๒ หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านแม่หาด บ้านนามน บ้านกองลมเก่า บ้านกองลมใหม่ บ้านแม่แพม บ้านป่าไผ่ บ้านเวียงแห่ง บ้านปางควาย บ้านแม่ตะ บ้านเลา บ้านห้วยทก บ้านสามหมื่น คนเมืองแห่งส่วนมากมิได้เป็นชาวเมืองแห่งดั้งเดิม แต่ได้อพยพมาจากพื้นที่ต่าง ๆ ได้แก่ บ้าน สะลง บ้านกาดฮาว แม่แดง เมืองกิด แม่ตะมาน สะเมิง มาตั้งถิ่นฐานและสร้างตัวที่นี่

คนม่วงปือกนั้น เดิมเป็นชาวลื้อที่อพยพมาจากสะเมิง คนบ้านปางปือเดิมอพยพมาจากกาดฮาว คนห้วยทกเดิมอพยพมาจากบ้านกาดฮาว บ้านสะลง บ้านจอมแจ้ง เป็นต้น"

ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่า ชาวเมืองแห่งจะมีความสัมพันธ์กับเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงอีกมากมาย ซึ่งสำหรับเมืองคอง และเมืองกิดนั้น ชาวเมืองแห่งมีความสัมพันธ์ลักษณะเป็นบ้านพี่เมืองน้อง เนื่องจากชาวเมืองแห่งนั้นมีญาติพี่น้องและครอบครัวอยู่เมืองคองมากมาย ทำให้เกิดการค้าขายและไปมาหาสู่กันอย่างกว้างขวาง ในอดีต (ราวปีพ.ศ. ๒๔๒๔ - ๒๔๒๕) พ่อสนั่น ได้เดินทางไปมาหาสู่กับเมืองคองเพื่อไปเที่ยวเยี่ยมเยือนเพื่อนฝูงและค้าขายวัวควาย โดยในสมัยนั้นต้องเดินทางด้วยการเดิน จะใช้เส้นทางผ่านบ้านและภูเขาที่สำคัญ ได้แก่ เมืองแห่ง(บริเวณบ้านห้วยทก) - คอยอิน (เล็กกว่าคอยปางมะลัก) - ห้วยตันทอง - ห้วยบ้านช้าง - คอยปางมะลัก (หลักแบ่งเขตแดนเมืองแห่ง - เมืองคอง เสาทำด้วยไม้ไผ่ค้ำ) - ปางดง - ปางซาง - ห้วยขี้เหล็ก - เลียบฝั่งน้ำแดง - เมืองคอง โดยใช้ระยะเวลาเพียงวันเดียว คือ ออกเดินทางตั้งแต่เวลา ๖ โมงเช้า จะถึงเมืองคองเวลาบ่ายโมงเท่านั้น

พ่อสนั่นได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของชาวเมืองแห่งและคองว่า เป็นความสัมพันธ์แบบพี่น้องกันดังคำกล่าว

"บ้านเมืองแห่งนี้ เติงกับเมืองคอง เมื่อตอนมีปอยหลวงก็ไปแอ่วหาพี่หาน้องและไปร่วมงานปอย"

พ่อชาย ชาววา อายุ ๙๔ ปี ผู้อาวุโส บ้านเมืองแหง ต.เมืองแหง อ.เวียงแหง

พ่อชาย ชาววา เป็นชาวไทยเชื้อสายไทยใหญ่ พ่อเหง ชาววา ได้นำพ่อชายมาเลี้ยงดู เป็นบุตรบุญธรรม เกิดที่เมืองต่วนในประเทศพม่า ในปี จ.ศ. ๑๒๗๙ พ่อชื่อ"แกน" แม่ชื่อ"พง" อพยพเข้ามาอยู่ในประเทศไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ หลังจากนั้นก็ยังคงเดินทางกลับไปบ้านเกิดอีกหลายครั้ง เพื่อเยี่ยมเยียนญาติพี่น้อง

พ่อชายได้ยึดอาชีพค้าขายเกลือจากเชียงดาว โดยเดินทางหาบสินค้าโดยใช้เส้นทางจากเมืองแหง – เมืองคอง – เชียงดาว (ไม่ไปทางเมืองก๊ิด) และในสมัยก่อนนั้น ชาวเมืองแหงมีความทุกข์ยากลำบากมาก คนทำไร่ ทำนา บางครั้งไม่พอกินจำต้องไปนำข้าวมาจากเมืองปาย อำเภอแม่ฮ่องสอน เนื่องจากไม่มีคนทำนา

สำหรับประวัติของพ่อเหง ชาววา วีรบุรุษแห่งเมืองแหงนั้น พ่อชายได้เล่าว่า

"แต่เดิมนั้น เมืองแหงมีเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวปกครอง โดยสมัยนั้นบุตรของเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวนั้นประพฤตินเป็นโจรอยู่ในเขตเมืองแหง พ่อเหง ในขณะนั้น อยู่เมือง(บ้าน)ชาววา ประเทศพม่า (ใกล้เมืองป๋น) เป็นคนนิสัยขี้เล่น ครั้งหนึ่งพ่อเหงได้นำเงินหลวงที่เก็บได้จากชาวบ้าน ไปเล่นการพนันหมด พ่อเหงจึงหลบหนีเข้ามาประเทศไทย ทางอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน เมื่อทราบข่าวว่าบุตรเจ้าฟ้าน้อยก๊ิวเมืองแหงตั้งตนเป็นโจร พ่อเหงจึงอาสาเข้ามาปราบโจร และทำการปราบปรามสำเร็จ และได้รับการแต่งตั้งเป็นพ่อเมือง "เมืองแหง" ตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณเวียงผกัฮี ทำการบูรณะธาตุแสนไห จากนั้นคนมากขึ้นจึงย้ายไปอยู่บริเวณโรงเรียนปัจจุบัน เมื่อพ่อเหงสิ้นชีวิตแล้ว ชาวเมืองแหงได้ทำการเผาศพที่ศาลพ่อเหง ชาววา (ที่ตั้งศาลในปัจจุบัน) และหลังจากทำการเผาศพพ่อเหงแล้วได้เกิดต้นโพธิ์ขึ้น ๒ ต้น ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดจากบารมีของพ่อเหง ชาววา จึงได้สร้างศาลและกุฏิของพ่อเหงและได้ทำการเคารพสักการะจนถึงบัดนี้

สมัยพ่อเหงมาอยู่เมืองแหงนั้น มี ๑๒ หลังคาเรือน ส่วนเมื่อพ่อชายมานั้นมี ๘๐ หลังคาเรือน และเมื่อมีคนเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ จนต้องทำการย้ายวัดเวียงแหงออกจากพระธาตุเวียงแหงในปีของพม่า คือ ปี ๑,๒๕๐ เนื่องจากคับแคบ"

สำหรับเรื่องของพระนเรศวรในเมืองแหงนั้น พ่อชายไม่เคยทราบมาก่อนว่า พระนเรศวรจะเสด็จเดินทางไปเส้นทางใด แต่ชาวไทยใหญ่นั้นมีความเชื่อและเคารพในความศักดิ์สิทธิ์ของสมเด็จพระนเรศวรเป็นอันมาก พ่อชายเล่าว่า

"ชาวไทยใหญ่นั้นไหว้เคารพผู้ที่เชื่อว่าเป็น กุ้อริของพระนเรศวรในเมืองนาย ประเทศพม่า เพื่อสักการะเดินทางให้ไปดีมาดี ตลอดจนชาวไทยใหญ่ที่ต้องการกุ้อริก็จะทำการขอพรให้ต่อสุันะพม่าจากกุ้อริ

พระนเรศวรนั้น ต่อมาพม่าทราบข่าวเรื่องกู่พระนเรศวรที่เมืองน่าย จึงมาทำลายกู่อิฐของพระนเรศวรทิ้งลงน้ำไป หลังจากนั้นมיתהารของหนุ่มศึกหาญ (กองกำลังกู้ชาติชาวไทยใหญ่) เก็บเศษอิฐจากกู่อิฐพระนเรศวรได้ ๓ ก้อน จึงนำมาก่อใหม่ที่ตำบลเมืองงาย อำเภอเชียงดาวในปัจจุบันนี้"

ส่วนความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ นั้น พ่อเหงและพ่อชาย ชาววา เชื่อในเรื่องของผีเจ้าเมือง ซึ่งพ่อเหงและพ่อชายได้ทำการไหว้สักการะผีเจ้าเมืองร่วมกับชาวเมืองแหง ที่หอเสือบ้าน เสือเมืองแหง และได้ทำการบูรณะหอผีเสือบ้านให้คงทนแข็งแรงมากขึ้น

พ่อกำนัน อ่อง จองเจน อายุ ๕๕ ปี กำนันตำบลเปียงหลวง

พ่อกำนันอ่อง จองเจน เป็นชาวไทยเชื้อสายไทใหญ่ แม่เป็นชาวไทยใหญ่จากตำบลนาหวาย อำเภอเชียงดาว ได้เล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวเมืองแหงและชาวเมืองคองว่า ในสมัยนั้นคนเมืองคองและเมืองแหงเดินทางไปมาหาสู่กันเพื่อค้าขาย ข้าว ปลา และเกลือ เป็นหลัก นอกจากนั้นยังมีการไปมาหาสู่กันระหว่างพี่น้อง

บ้านเขากับเมืองคองเดินทางปอยอยู่ตลอด น้องของพ่อกำนันก็ยังอยู่ที่เมืองคอง ชาวเมืองแหงโดยเฉพาะชาวไทยใหญ่ มีการเล่าเรื่องราวและเคารพสักการะสมเด็จพระนเรศวรมหาราชอยู่เสมอ ซึ่งสำหรับชาวไทยใหญ่แล้ว มีความศรัทธาในสมเด็จพระนเรศวรเป็นมาก และมักจะมีพระรูปหรือเหรียญพระนเรศวรติดตัวหรือบูชาอยู่ในบ้านของตนเอง และยังมีการนับถือผีเสือบ้าน ผีเสือเมือง อีกด้วย โดยตำบลเปียงหลวงนั้นนับถือ "ผีเจ้าหน่อคำแดง" ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นลูก หลานของ "เจ้าหลวงคำแดง" ที่เป็นผิอารักษ์ในหลาย ๆ เมือง

นอกจากนั้นชาวเมืองแหง โดยเฉพาะชาวไทยใหญ่ มีความเชื่อและศรัทธาในพระพุทธศาสนาอีกด้วย ซึ่งแต่ละวัดมีการช่วยเหลือกัน รวมถึงการเดินหัววัดระหว่างเมืองแหงกับเมืองคองอีกด้วย ดังคำกล่าวที่ว่า "มีกินมีदान ขึ้นบ้านใหม่ บ้านศพ ก็เดินกัน" มีการช่วยเหลือกันภายในหมู่บ้านของตนเองตามหมวดวัด ซึ่งบ้านจอมมีวัดมะกะยอน (มะกะยอน แปลว่า "หมาเหียง" หรือ "หมาขี้") เป็นศูนย์รวมใจของชาวบ้าน โดยชาวบ้านจะแบ่งหมวดวัดออกเป็น ๘ หัวหมวด หัวหมวดละ ๒๕-๒๗ หลังคาเรือน ทำการแบ่งไว้เพื่อทำการช่วยเหลือกันและกัน เช่นในกรณีเมื่อมีคนตาย จะให้แต่ละหมวดวัดเปลี่ยนกันเผ้า หรือเปลี่ยนกันเป็นเจ้าภาพ

วันละ ๑ หมวด แบ่งจัดเวรกันเป็นหมวด เพื่อทำอาหาร ทาพิน ดูแลเรื่องการทำงานพิธีต่าง ๆ คำบล้ออื่น ๆ ก็จะแบ่งเป็นหมวดตามนี้เช่นกัน”

พ่อสิงห์ ปัญญาปือ อายุ ๗๒ ปี อดีตกำนันตำบลแสนไห บ้านม่วงปือก ต.แสนไห อ.เวียงแหง

พ่อสิงห์ อดีตกำนันตำบลแสนไห และเป็นชาวเมืองแหงโดยกำเนิด ได้เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชาวเมืองแหงว่า

คนเมืองแหงบ้านม่วงปือก มาตั้งถิ่นฐานอยู่มาแล้ว โดยเริ่มจากชาวไทยลื้ออำเภอสะเมิง และแม่สาบ ได้อพยพย้ายเข้ามาเพื่อหาพื้นที่ทำกิน เนื่องจากโฮงแม่สาบและสะเมิงนั้นกีด (คับแคบ) ไม่เพียงพอต่อการทำมาหากิน ซึ่งพ่อและแม่ของพ่อสิงห์ก็ได้อพยพเข้ามาตั้งแต่นั้น

ในสมัยนั้นบ้านม่วงปือกเป็นบ้านชาวไต (ไทใหญ่) จะมีบ้านคนเมืองอยู่เพียง ๗ หลังคาเรือน นอกนั้นเป็นชาวไทยใหญ่ทั้งสิ้น ภายหลังเมืองคนเมืองอพยพเข้ามายังบ้านม่วงปือกเพิ่มขึ้น ชาวไตจึงย้ายถิ่นฐานไปอยู่บริเวณบ้านมหาธาตุ

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองแหงกับเมืองคองนั้น พ่อสิงห์เล่าว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง และการค้าขายซึ่ง พ่อสิงห์มีเพื่อนและญาติพี่น้องอยู่เมืองคอง เนื่องจากแม่ของพ่อสิงห์เป็นชาวเมืองคองที่ย้ายมาอยู่บ้านกองลม ทำให้มีพี่น้องที่เมืองคองไปด้วย นอกจากนั้น การเดินทางติดต่อค้าขายระหว่างเมืองแหงและเมืองคองในสมัยนั้นก็กล่าวได้ว่า รวดเร็วกว่าเดินทางไปพื้นที่อื่นๆ โดยการเดินทางจากเมืองแหงไปเมืองคองนั้น หากเดินด้วยเท้าเพื่อไล่วัวต่าง และนำข้าวไปขายยังเมืองคอง จะใช้ระยะเวลาเพียง ๑ วัน และอาจเดินทางค้าขายไกลถึงบ้านสบกาย เมืองกิด ซึ่งถือเป็นการเดินทางค้าขายที่คุ้มค่า เนื่องจากข้าวเป็นสินค้าที่ชาวเมืองกิดต้องการและมีราคาสูงในขณะนั้น และเมื่อทำการค้าข้าวแล้วก็นำเกลือจากเมืองกิดเดินทางมาค้าขายต่อยังเมืองคองและเมืองแหง

สำหรับสาเหตุที่เรียก “เมืองแหง” ถูกเรียกขานกันว่า “เมือง” นั้น พ่อสิงห์เล่าว่า “อาจเนื่องมาจากเมืองแหง มีพ่อเมืองปกครองมาแต่เดิมก่อนแล้ว ซึ่งพ่อกำนันสิงห์ยังไม่ทันได้รู้จัก แต่อาจปรากฏหลักฐานความเป็นพ่อเมืองได้ที่ “ฝ่ายพ่อเมือง” บ้านกองลม

ผู้มาก่อตั้งบ้านกองลม มาจากอำเภอสะเมิง แม่แตง แม่ริม ซึ่งมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอาศัย และต่อมาได้มีคนมาอยู่ต่างอำเภอก่อเริ่มมาอยู่ที่ละน้อย

ชาวบ้านเล่าถึงความหมายของ “บ้านกงลม” ว่าหมู่บ้านที่เริ่มก่อตั้งเป็นบ้านแรกในตำบลเวียงแหง คือ บ้านกงลม หมู่บ้านเป็นป่าอุดมสมบูรณ์ ดินดี เป็นร่องของแนวภูเขาจะมีลมพัดผ่านมาแรงมาก จึงเรียกกันต่อ ๆ มาว่า บ้านกงลม หน้าหนาวอากาศจะหนาวมาก มีลมพัดแรงตลอดเวลา

หลวงพ่อบุญครูกันตศีลายุทธ เจ้าอาวาสวัดกงลม ได้เล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของพระธาตุแสนไหว่า “ตำนานพระธาตุแสนไห ชาวบ้านเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าได้เดินธุดงค์ผ่านมาในพื้นที่และได้พักในพื้นที่ที่เป็นหมู่บ้านในปัจจุบัน และได้มีชาวบ้านกะเหรี่ยงได้นำแตงโมมาถวาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฉันท์แล้วให้พระทณปิน ชาวบ้านได้เก็บพระทณปินนั้นบรรจุใส่ในพระธาตุพร้อมทั้งข้าวของเงินทองที่มีค่าบรรจุอยู่ในไหแล้วใส่ไว้ใต้พระธาตุ แล้วจึงได้ตั้งชื่อว่าพระธาตุแสนไห”

ชุมชนบ้านกงลม

บ้านกงลม มีประชากรในหมู่บ้าน ๔๕๐ ครัวเรือน จำนวน ๑,๗๐๐ คน ชาวบ้านเล่าว่าผู้มาก่อตั้งบ้านกงลมมาจากบุคคลที่อาศัยอยู่แถวอำเภอสะเมิง แม่แตง แม่ริม ซึ่งมาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินอาศัย และต่อมามีคนจากต่างอำเภอค่อยเริ่มทยอยเข้ามาเพิ่มเรื่อย ๆ สภาพหมู่บ้านเป็นป่าเป็นร่องของแนวภูเขาจะมีลมพัดผ่านมาแรงมาก จึงเรียกกันว่า “บ้านกงลม”

ตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้าน ได้แก่ เรื่องตำนานพระธาตุแสนไห ชาวบ้านเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าได้เดินธุดงค์ผ่านมาในพื้นที่และได้พักในพื้นที่ที่เป็นหมู่บ้านในปัจจุบัน และได้มีชาวบ้านกะเหรี่ยงได้นำแตงโมมาถวาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ฉันท์แล้วให้พระทณปิน ชาวบ้านได้เก็บพระทณปินนั้นบรรจุใส่ในพระธาตุพร้อมทั้งข้าวของเงินทองที่มีค่าบรรจุอยู่ในไหแล้วใส่ไว้ใต้พระธาตุและได้ตั้งชื่อว่าพระธาตุแสนไห

หมู่บ้านที่เริ่มก่อตั้งเป็นบ้านแรกในตำบลเวียงแหงคือบ้านกงลมหมู่ ๒ เพราะมีความเหมาะสมทางสภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศมากกว่าสถานที่อื่นเหมาะแก่การประกอบอาชีพ

หมู่บ้านต่อมา ได้แก่บ้านแม่หาด ประชาชนย้ายมาจากหลายหมู่บ้านมารวมกัน เช่นย้ายมาจากหมู่บ้านห้วยเมียง บ้านเด่นฟูที่มายุเป็นครอบครัวแรกคือ พ่ออ้าย เทลเกและญาติเมื่อ ๑๑๕ ปีก่อน หมู่บ้านแม่หาดในอดีตอยู่ในการปกครองของหมู่ ๖ ต.เมืองแหง อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่ หมู่บ้านแม่หาดชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือลัทธิผีบรรพบุรุษ และมาเปลี่ยนเป็นนับถือศาสนาพุทธ และคริสต์ ชื่อของหมู่บ้านตั้งตามชื่อลำน้ำแม่หาด

ตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้าน ได้แก่ เรื่องพระธาตุป่าซาง ที่จะมีแสงที่ลอยไป “อ้าวหา” พระธาตุแสนไห ซึ่งจะลอยไปช่วงเวลากลางคืนของวันพระ ซึ่งผู้มีบุญเท่านั้นที่จะพบเห็น ข้างในธาตุมีของโบราณ เคยมีคนมาขโมยขุดจึงทำให้ผู้กระทำผิดนั้นเป็นไป

นอกจากนั้นยังมีนิทาน เรื่องเล่าประจำท้องถิ่นเกี่ยวกับ ถ้ำและนกกระจอกว่า มีครอบครัวของเศรษฐีผู้หนึ่งมีลูกสาว ๑ คน เป็นคนขี้เกียจ วันหนึ่งเกิดขี้เกียจหุงข้าวจึงบ่นว่าให้ข้าวต่าง ๆ นานา ข้าวจึงป่วย ใจไปอยู่ในถ้ำ ต่อมาลูกสาวหิวข้าว พ่อจึงนำเงินไปชื้อน้ำให้ลูกกิน แต่ลูกกินก็ไม่หยุดร้องจึงไปดูที่หม้อข้าวมีข้าวแห้งติดกันหม้อจึงได้เอาข้าวนั้นไปชื้อน้ำให้ลูกกินลูกจึงหยุดร้องให้ จากนั้นก็ไปจ้างนกกระจอกให้ไปขโมยข้าวที่อยู่ถ้ำในถ้ำ ซึ่งหน้าถ้ำมีหินที่สามารถเลื่อนปิด-เปิดตัวเองได้ ตลอดเวลาที่เห็นหินถ้ำเปิดนกกระจอกก็จะบินเข้าไปเอาข้าว ขณะที่บินออกมาหินก็เลื่อนปิดปากถ้ำทำให้หินหนีบบริเวณคอนนกกระจอก แล้วข้าวที่ไปเอาก็กินติดอยู่ที่คอนนกกระจอกซึ่งความเชื่อของชาวบ้านว่า นกกระจอกเก็บข้าวไว้ที่เหนียง

ชุมชนบ้านแม่หาด

ชื่อบ้านแม่หาด ตั้งตามชื่อลำน้ำแม่หาด มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๓๔ ครัวเรือน ชาวบ้านของหมู่บ้านแม่หาดส่วนใหญ่ย้ายมาจากหลายหมู่บ้านมารวมกัน เช่นบ้านห้วยเมียง บ้านเด่นพู่

ที่มาอยู่เป็นครอบครัวแรกคือ พ่ออ้าย เตะเก และญาติเมื่อ ๑๑๕ ปีก่อน ในอดีตอยู่ในการปกครองของอำเภอ เชียงดาว ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันมีผู้ใหญ่บ้านปกครองแล้ว ๙ คน ปัจจุบันขอบเขตการปกครองทิศเหนือติดกับบ้านนามน หมู่ ๗ ตำบลเมืองแหง ทิศใต้ติดกับบ้านกองลม หมู่ ๑๐ ตำบลเมืองแหง ทิศตะวันออกติดกับบ้านปางป๋อ หมู่ ๕ ตำบลแสนไห ทิศตะวันตกติดกับเขตอำเภอปาย แม่ฮ่องสอนในอดีตชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือบรรพบุรุษและมาเปลี่ยนเป็นนับถือศาสนาพุทธถึงร้อยละ ๙๐ ศาสนาคริสต์อีกเพียง ร้อยละ ๑๐

ชาวบ้านได้เล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุที่นับถือกันในชุมชน และนิทานท้องถิ่นว่าพระธาตุป่าซางจะมีแสงที่ลอยไปพระธาตุแสนไหลอยไปช่วงเวลากลางคืนของวันพระ ผู้มีบุญเท่านั้นที่จะพบเห็นข้างในธาตุมีของโบราณเคยมีคนมาขโมยชุด จึงทำให้ผู้กระทำความผิดนั้นไป นานมาแล้ว มีครอบครัวของเศรษฐีผู้หนึ่งมีลูกสาว ๑ คน เป็นคนขี้เกียจวันหนึ่งเกิดขี้เกียจจนขำจึงบ่นว่าให้ข้าวต่าง ๆ นานาข้าวจึงป่วยใจไปอยู่ในถ้ำ ต่อมาลูกสาวหิวข้าว พ่อจึงนำเงินไปเช่าน้ำให้ลูกกิน แต่ลูกกินแล้วก็ไม่หยุดร้อง จึงไปดูที่หม้อข้าวก็พบว่ามีข้าวแห้งติดกันหม้อจึงได้เอาข้าวนั้นไปแช่น้ำให้ลูกกิน ลูกจึงหยุดร้องให้ จากนั้นก็ไปจ้างนกกระจอกให้ไปขโมยข้าวที่อยู่ในถ้ำ ซึ่งหน้าถ้ำมีหินที่สามารถเลื่อนปิด-เปิดตัวเองได้ตลอดเวลา เมื่อเห็นหินถ้ำเปิดนกกระจอกก็จะบินเข้าไปเอาข้าว ขณะที่บินออกมา หินก็เลื่อนปิดปากถ้ำทำให้หินหนีบริเวณคอนนกกระจอก แล้วข้าวที่ไปเอาก็ยังติดอยู่ที่คอนนกกระจอก ตั้งแต่นั้นมานกกระจอกจึงเก็บข้าวไว้ที่เหนียง

๓. ชุมชนในแอ่งเมืองฝาง

ชุมชนหมู่บ้านแม่ข่า

ชุมชนบ้านแม่ข่า เป็นชุมชนแรก ๆ ที่มาตั้งอยู่ก่อน ส่วนใหญ่ย้ายมาจากอำเภอสันทราย ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๖๑ เพื่อมาหาที่อยู่ตามสมบูรณ์ทำกินและได้สร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย รวมทั้งพวกพ่อค้าชาวไทใหญ่ ที่มาค้าขายและหาบเร่ตามหลังม้า แล้วก็มาปักหลักปักฐานตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่ บ้านแม่ข่าแต่ก่อนเป็นป่าที่รก ชาวบ้านชวนกันมาเรื่อย ๆ แล้วขยายออกไปก่อตั้งบ้านข้าง ๆ เช่นบ้านดงป่าสัน บ้านห้วยใจ ต่อมาก็แยกออกไปอีก เช่น บ้านใหม่หลายฝาง บ้านหนองอ้อม บ้านมิตรภาพ ห้วยใจใต้ เป็นต้น บางคนแต่งงานก็ย้ายไปอยู่กับสามี บางคนก็มาอยู่กับภรรยา

มีประชากรในหมู่บ้าน ๔๑๓ ครัวเรือน จำนวน ๑,๕๙๙ คน สมัยก่อนเรียกว่า บ้านป่าตึง เพราะมีไม้ตึงมากในบริเวณนี้

ต้นตระกูลของผู้ที่มาตั้งรกรากที่นี่คือสกุล “วุฒิลักษณ์” ซึ่งเป็นนามสกุลของท่านขุนหวน วุฒิลักษณ์ ขุนหวน มีภรรยาชื่อว่าแม่จันทร์ทิพย์ วุฒิลักษณ์ ย้ายมาจากอำเภอสันทราย เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๖๗ รวมทั้งคนในกลุ่มนามสกุล ปัญญา คำเหล็ก หรือข้าเหล็ก ก็มีมากเช่นกัน ส่วนใหญ่ย้ายมาจากอำเภอสันทรายทั้งสิ้น

ตอนนั้นฝางยังเป็นป่าและเป็นเส้นทางม้าหรือเกวียนบางคนก็เดินมา นอนในป่าระยะเวลา ๒ คืน เดินจากเชียงดาวมาที่บริเวณหมู่บ้าน เพราะเมืองฝางนี้เป็น“ข้าวหนาปลาเตา” คือมีที่ดินไว้ทำนามากและมีน้ำมีปลามาก แต่วัดแม่ข่านี่ ตั้งมาก่อนที่ท่านขุนจะมา แสดงว่ามีคนมาตั้งอยู่ก่อนแล้วพวกเงี้ยวค้ายาสูบ ขายน้ำมันก็ทำให้ชาวบ้านเอามาใส่ตะเกียง

พ่อฤทธิเป็นหลานของแม่จันทร์ทิบ (ภรรยาของพ่อขุนหวอ) เล่าว่าสมัยตอนอายุ ๕ - ๖ ปี พ่อขุนหวอได้นำมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม พ่อฤทธิเล่าความเป็นมาของชื่อหมู่บ้านแม่ข้าว่า มาจากชื่อลำห้วยน้ำแม่ข้า สมัยก่อนเคยมีต้นข้าขึ้นอยู่ริมแม่น้ำเป็นจำนวนมากและจะวนรอบๆแม่น้ำเต็มไปด้วยต้นข้าคนแก่คนแก่จึงให้ชื่อว่าลำน้ำแม่ข้า

ชุมชนหมู่บ้านหนองขวาง - แม่งอน - แม่สูน

ประวัติความเป็นมาของชุมชนในโฮ้งแม่งอน เมืองฝาง จากบันทึกข้อมูลประวัติวัด สุกันธวาริ หรือวัดหนองขวาง กล่าวว่า วัดนี้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ หลังจากตั้งหมู่บ้านได้ ๖ - ๗ ปี โดยการนำของพระภิกษุบุญยืนพร้อมชาวบ้านอีก ๑๒ ครอบครัว ซึ่งย้ายมาจากโป่ง หนองขวาง จังหวัดเชียงราย จึงตั้งชื่อว่าวัดหนองขวาง ตามชื่อหมู่บ้านเดิมที่ย้ายมา โดยตั้งอยู่บริเวณหลังหมู่บ้าน ปัจจุบันชุมชนหนองขวางมีบ้านเรือนรวมกัน ๑๘๐ - ๒๐๐ ครัวเรือน

ชาวบ้านปางสัก ได้เล่าถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนชาวบ้านปางสัก ในโฮ้งแม่สูน เมืองฝาง ว่าบ้านปางสักมีประชากรในหมู่บ้านรวมกว่า ๒๐๐ ครัวเรือน เมื่อก่อนบริเวณบ้านปางสักเต็มไปด้วยต้นสัก บ้านเรือนส่วนใหญ่จะทำด้วยไม้สัก และเอาใบของมันมาทำเป็นหลังคาและฝาบ้าน ชาวบ้านเลยตั้งชื่อว่าเป็นปางสัก เป็นชุมชนหมู่บ้านแรก ๆ ที่ตั้งขึ้นในโฮ้งนี้ รุ่นแม่อยู่เกิดที่นี่ แต่พ่อและแม่ย้ายมาจากบ้านแม่มิมหรืออำเภอแม่มิมปัจจุบัน

ปางสักเป็นบ้านเก่าดั้งเดิม ต่อมาคือบ้านแม่สูน สันมะเฟือง สวนใหญ่เป็นคนของย้ายมาจากลำพูน แต่ก่อนมีประมาณ ๕ - ๑๐ ครัวเรือน ตระกูลดั้งเดิมได้แก่นามสกุล "สักงาม" และ "ศรีคำมูล" ย้ายมาอยู่เป็นกลุ่มแรก เช่นตระกูลของพ่อหนานสุวรรณ ศรีคำมูล อดีตปุจจารย์วัด ปัจจุบันนี้เสียชีวิตแล้ว รวมทั้งตระกูลสักใหญ่ สักเร็ว สักอ่อน

ชาวบ้านปางสัก เล่าว่าย้ายเข้ามาเมื่อ ๔๐ ปีที่แล้วมาหลังสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ ย้ายมาจากบ้านมะขามหลวง สันป่าตอง มาช่วยเขาทำนา ตอนย้ายเข้ามาไม่บ้านป่าสักเริ่มหมดแล้ว เหลือแต่ตอซุงของไม้สักมีข้างมาลากไม้มาก จะลากลงมาไว้ในน้ำฝางแล้วล่องลงเชียงใหม่ และมีการสร้างปางช้างด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน สมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ บ้านป่าสักเป็นที่พักของทหารญี่ปุ่นพักอยู่รอบบริเวณบ้าน มีการยิงกันบ้างแต่ไม่มาก ทหารญี่ปุ่นก็ติดกับคนในหมู่บ้าน

แม่โงมา วงศ์เต้า เล่าว่า พ่ออยู่แม่อยู่พามาอยู่เป็นครอบครัวแรกในหมู่บ้าน เมื่อประมาณ ๑๒๐ ปีมาแล้ว คนบ้านแม่สูนส่วนมากเป็นคนเมืองพร้าว บ้านป่าสักส่วนมากเป็นคนมาจากแม่มิม สันป่าตอง ลำพูน เมื่อก่อนนั้นเป็นป่าไม้สักมาก จึงตั้งชื่อบ้านป่าสัก แต่ก่อนได้ทำเป็นที่เก็บไม้สัก สมัยที่มีการสัมปทานป่าไม้เมื่อมีผู้คนอยู่เพิ่มมากขึ้นจึงมีการแยกออกไปเป็นหมู่บ้านสันมะเฟือง (ที่เรียกว่าบ้านสันมะเฟืองเนื่องจากมีต้นมะเฟืองใหญ่มาก) ชาวบ้านส่วนหนึ่งเป็นคนของที่มาจากลำพูน และบ้านสันมะม่วงเมื่อประมาณ ๖๐ ปีที่แล้ว สมัยก่อนเล่ากันว่ามียักษ์ ๘ หมู่บ้านในโฮ้งนี้ คือหมู่บ้านแม่สูน ล้องอ้อ สันโป่ง สันป่าแดง สันมะเฟือง ปางสัก หนองยาว ต้นล้าน

หมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ภายในตำบล รอบ ๑๐ ปีที่ผ่านมา ได้แก่ บ้านสันโป่ง หมู่ ๑๓ แยกออกมาจาก หมู่ ๔ บ้านสันป่าแดง บ้านสันติสุข หมู่ ๑๔ แยกออกมาจากหมู่ ๕ ล้องอ้อ บ้านใหม่ชัยเกษม หมู่ ๑๕ แยกออกมาจากหมู่ ๖ ต้นล้าน บ้านหนองยาวเหนือ หมู่ ๑๖ และหนองยาวใต้ หมู่ ๑๗ แยกออกมาจากหมู่ ๗ หนองยาว บ้านใหม่โป่งผา แยกจาก บ้านสันป่าแดง หมู่ ๔

บ้านแม่สูนหลวง ถือเป็นหมู่บ้านที่เก่าแก่อีกบ้านหนึ่ง เป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีประชากรในหมู่บ้านถึง ๓๘๒ ครัวเรือน จึงเรียกว่าเป็น "บ้านหลวง" อยู่ต่อท้าย เป็นหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นมาก่อนหมู่บ้านอื่น มีอายุ ๑๐๐

กว่าปี สมัยเจ้าหลวงสุริโยมาอยู่เมืองฝาง พ.ศ. ๒๓๒๕ ตามบันทึกใบลานของเจ้าหลวงเมืองฝาง ซึ่งพ่อหลวงสุวรรณ มนูญหลวง ได้เก็บรักษาเอาไว้ และต่อมาเมื่อหลวงมหาวงศ์ บ้านห้วยน้ำรินแขวงสะลงง เดินทางมารับตำแหน่งเจ้าหลวงเมืองฝางแทนเจ้าหลวงสุริโย ก็ได้สร้างถนนสายแรกของเมืองฝางจากตัวเมืองฝางมาสิ้นสุดที่บ้านแม่สูน และมีการจัดพิธีบายศรีต้อนรับเจ้ามหาวงศ์ที่บ้านแม่สูน แล้วเคลื่อนขบวนไพร่พลบริวารและครอบครัวเข้าสู่เมืองฝาง ต่อมาเจ้าหลวงมหาวงศ์ จึงได้จัดยกฐานะหมู่บ้านชุมชนต่าง ๆ เป็นแคว้นรอบ ๆ เมืองฝาง คือ แคว้นในเวียง แคว้นแม่สาว แคว้นแม่สาวาง แคว้นแม่สูน แคว้นแม่ฮอน แคว้นแม่ทะลบ เราจึงรู้จักบ้านแม่สูนในฐานะแคว้น ต่อมาทางการได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบบริหารราชการแผ่นดินใหม่ แคว้นแม่สูนก็ยกฐานะเป็นตำบล พ่อแคว้น หรือ “พ่อแคว้น” ก็เปลี่ยนเป็นกำนัน ซึ่งขุนบริหารเทเวระราช เป็นผู้ดำรงตำแหน่งคนแรก ต่อมาตำบลแม่สูนได้แบ่งการปกครองเป็น ๒ ตำบล คือตำบลแม่สูน กับตำบลแม่คะ

ชุมชนบ้านม่อนปิ่น

ชาวบ้านในชุมชนม่อนปิ่น เล่าว่า บ้านม่อนปิ่นเป็นบ้านแรกที่มาตั้งในโหล่งนี้ เพราะเห็นว่าบ้านม่อนปิ่นเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ จึงทำให้องการาวานของพ่อค้าชาวจีน สร้างเป็นเพิงเล็ก ๆ พอที่จะอาศัยอยู่ได้และสาเหตุอีกประการหนึ่งก็ เพราะอยู่กับเขตชายแดนพม่าเหมาะสำหรับที่จะค้าขาย และเมื่ออยู่ไปได้ไม่นานก็มีชาวพม่าอพยพอยู่ตามและได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านม่อนปิ่นจนทุกวันนี้

ชุมชนม่อนปิ่น เป็นชุมชนใหญ่ มีประชากร ๓๕๒ ครัวเรือน จำนวน ๑,๕๘๑ คน สมัยก่อนเมื่อประมาณ ๑๐๐ ปีมาแล้ว มีพ่อค้าไทใหญ่กลุ่มหนึ่งได้ล่องเรือเพื่อที่จะนำสินค้ามาขายแถวฝั่งพม่า เมื่อกองการวานสินค้าผ่านมายังบริเวณบ้านม่อนปิ่นไต้นี้ ก็เห็นว่า พื้นที่บริเวณนี้อุดมสมบูรณ์เหมาะอย่างยิ่งที่จะตั้งถิ่นฐาน จึงได้ปักหลักอยู่ที่นี้ แล้วต่อมาก็มีชาวพม่าและคนไทยมาอาศัยอยู่ แบ่งออกเป็น ๒ ปีกอกบ้าน คือปีกอกม่อนปิ่นเหนือเป็นถิ่นของชาวไทยใหญ่ และปีกอกม่อนปิ่นไต้เป็นถิ่นของชาวไทยเดิม (คนเมือง) อาศัยอยู่

หมู่บ้านสมัยก่อน เป็นป่ารกทึบ มีสัตว์ป่าอาศัยอยู่มากมาย เช่น เลือ หมี หมูป่า เก้ง กวาง ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือผีเจ้าบ้าน ผีเจ้าบ้านนี้จะแบ่งออกเป็น ผีเจ้าบ้านชาย และผีเจ้าบ้านหญิง และนับถือผีปู่ย่าตามความเชื่อของคนสมัยก่อนว่า ให้มีความเคารพบรรพบุรุษของตนเอง

มีตำนานหรือเรื่องเล่าเกี่ยวกับที่มาของชื่อหมู่บ้าน เล่าต่อกันมาว่า สมัยก่อนนานมาแล้ว พระเจ้าฝางกับพระนางสามผิวได้เสด็จผ่านมายังบ้านม่อนปิ่น และเมื่อมาถึงบ้านม่อนปิ่นก็ได้เวลาพลบค่ำพอดี จึงสั่งให้ทหาร ตั้งค่ายเพื่อที่จะประทับอยู่บนเนิน ซึ่ง เนิน ภาษาเหนือเรียกว่า “ม่อน” พอถึงรุ่งเช้าได้เวลาเสด็จกลับก็สั่งให้ทหารเก็บค่ายพร้อมออกเดินทางกลับ แต่เสด็จไปได้สักระยะหนึ่ง พระนางสามผิวก็นึกขึ้นได้ว่า ทรงลืมปิ่นปักผมไว้ที่ประทับครั้งเมื่อกลางคืน จึงทรงตั้งชื่อแห่งนี้ว่า “ม่อนปิ่น”

เรื่องเล่าอีกสำนวนหนึ่ง เล่าต่อกันมาว่า มีคนเห็นคอยปิ่นนั้นเกิดการกลับด้าน คือ เปลี่ยนจากด้านบนเป็นด้านล่างจึงทำให้เรียกว่า “คอยปิ่น” หมายถึงกลับด้าน ต่อมาจึงทำให้ชาวบ้าน เรียกคอยนั้นว่า คอยปิ่น ต่อมาเรียกเพี้ยนเป็นคอย ม่อนปิ่น มาจนถึงทุกวันนี้

ต่อมา หมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ ได้แก่ บ้านเด่นชัยหมู่ที่ ๑๓ แยกออกมาจากบ้านม่อนปิ่น บ้านขอบด้งหมู่ ๑๔ ย้ายจากคอยอ่างขางเพราะบ้านขอบด้งเป็นชาวมูเซอ ชาวคอยอ่างขางเป็นชาวจีนฮ่อบ้านหนองไผ่หมู่ ๑๕ ย้ายออกจากบ้านหนองบัว เพราะชาวบ้านหนองไผ่เป็นชาวมูเซอ ส่วนชาวบ้านหนองบัวเป็นชาวไทยใหญ่

ชุมชนบ้านสันทราย

ชุมชนบ้านสันทราย เป็นบ้านเก่าที่มีมาก่อน เป็นชุมชนใหญ่ ประชากรในหมู่บ้าน ๒๕๐ ครัวเรือน จำนวน ๒,๓๐๐ คน

คนจากที่ต่าง ๆ ย้ายเข้ามาอยู่ในยุคแรก ๆ ได้แก่คนจาก หางดง สารภี บ้านท่าเมืองรัง (บ้านเด่น) มาเห็นความอุดมสมบูรณ์ สภาพพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีน้ำฝางไหลผ่านทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน และ ห้วยงูไหลผ่านทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน เป็นต้นน้ำสายหลักในการประกอบการเกษตร จึงได้จัดตั้งหมู่บ้าน ขึ้นจนถึงปัจจุบัน ภายหลังจึงแยกบ้านออกไป เช่น บ้านท่ากว้าง หมู่ ๑๕ แยกออกมาจาก ตำบล หมี ๖ บ้านสันหนองเขี้ยว หมู่ ๑๓ บ้านใหม่เหนือ หมู่ ๑๔ แยกออกมาจาก สองแคว หมู่ ๗ เป็นต้น

ประวัติของหมู่บ้านแต่เดิมนั้น เล่ากันว่า พ่อเจ้าอินทวิชัย เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้ตรวจพบเมืองร้าง คือเมืองฝาง เพื่อความแน่นอนจึงส่งเจ้าราชสัมพันธ์ และคณะล่าสัตว์ที่ค้นพบ เดินทางมาสำรวจอีกครั้ง พ่อเจ้าหลวงเห็นว่าเมืองฝางเป็นเมืองเก่าแก่โบราณมีคุณค่า และเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์กว้างขวางมากเหมาะสำหรับทำการเกษตร จึงให้เจ้าราชสัมพันธ์เกณฑ์ชาวบ้านหลายครัวเรือนขึ้นมาปรับปรุงซ่อมแซมตัวเมืองทั้งหมด บุกเบิกให้ดูดีขึ้นกว่าเดิมและปรับปรุงที่อยู่อาศัยให้เป็นระเบียบเรียบร้อย พอบุกเบิกแผ้วถางจนได้ที่พอใจแล้วก็ตั้งคนสนิท ๒ คน คือ พระยา สุริโยยศ แต่เรียกกันว่า "พระยาหลวง" และอีกคนหนึ่งตั้งให้เป็นผู้ช่วย ชื่อว่า คือ "พระยาน้อย" อยู่เมืองฝาง ส่วนเจ้าราชสัมพันธ์ นั้นกลับเมืองเชียงใหม่ ซึ่งมีบรรพบุรุษสันทรายร่วมกลับด้วย

ต่อมาเมื่อถึงการปกครองของ เจ้าหลวงมหาวงศ์ก็ได้ย้ายบ้านเรือนอพยพมาจัดที่ทำกินที่บ้านสันทราย ในปัจจุบัน ตระกูลหลักของหมู่บ้านที่สำคัญ ได้แก่ตระกูล น้อยสุวรรณ จันทรศิริ ปุคขัน และสุภาศรี

ชุมชนบ้านห้วยบอน

ชุมชนห้วยบอนเป็นชุมชนขนาดใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ต่อมาแบ่งออกเป็น ๒ ปีกอบ้าน ตามสภาพทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากมีสันเขาสองสันกั้นกลาง ได้แก่ กลุ่มบ้านสันป่ายาง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนเมือง กับกลุ่มบ้านห้วยบอนทางทิศเหนือ เป็นกลุ่มไทใหญ่

ความแตกต่างทางกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้ชุมชนห้วยบอนจัดระบบความสัมพันธ์ที่จัดวางระยะห่าง ของความแตกต่างทางประเพณีปฏิบัติบางประการ ด้วยการแบ่งพระธาตุประจำหมู่บ้านออกเป็น ๒ พระธาตุ ตั้งอยู่บนสันคอยแบ่งเขตทั้งสองสัน ซึ่งต่างก็พูดว่าพระธาตุของตนเป็นพระธาตุเก่าแก่ดั้งเดิมกว่า ซึ่งต่อมามีพระสงฆ์จากต่างถิ่น มาบูรณะฟื้นฟูพระธาตุห้วยบอนทางฝั่งบ้าน ห้วยบอนขึ้นใหม่ และใช้เป็นสถานฝึกวิปัสสนาแก่ชาวบ้าน จนมีการสร้างสิ่งปลูกสร้างที่ถาวรมากขึ้น

กลุ่มคนรุ่นแรก ๆ ของชุมชนห้วยบอน คือ กลุ่มของพ่ออู๋ปอง มาจากพม่า เมื่อประมาณ ๗๘ ปีที่แล้ว เพราะพม่าเกิดศึกสงคราม จึงย้ายมาอยู่บ้านเก่าก่อน แล้วย้ายมาอยู่ห้วยบอน สาเหตุการตั้งชื่อหมู่บ้าน เพราะมีบอนอยู่มากมาย โดยเริ่มแรกมาตั้งครอบครัว ๑๕ - ๑๖ ครอบครัว

ลุงปาย หยดเงิน อายุ ๖๗ ปี เดิมเป็นชาวพม่า เชื้อชาติไทยใหญ่มาอยู่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ สภาพหมู่บ้านตอนนั้นเป็นป่าไผ่ ทางเหนือเป็นลำน้ำห้วยบอน ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนไทยใหญ่

ลุงคำ ไต้เฟิน อายุ ๕๙ ปี เข้ามาอยู่ที่หมู่บ้านนี้ได้ ๔๖ ปีแล้ว เดิมเป็นคนสันป่ายาง อำเภอ แม่อาย ชาวบ้านกลุ่มแรกเป็นชาวไทยใหญ่มากตั้งหมู่บ้านเพียง ๓ ครอบครัว แต่เดิมเป็นหมู่บ้านเดี่ยวคือบ้านสันป่ายาง ชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นคนเมือง ส่วนบ้านห้วยบอนเป็นคนไทยใหญ่ ต่อมาได้แยกกันเพราะบ้านห่างไกลกัน มีดอยผ้าห่มปกอยู่ทิศเหนือของหมู่บ้าน แม่น้ำห้วยบอนไหลจากที่นั่นมาทางตะวันตกของหมู่บ้าน กลุ่มสกุลหลักของห้วยบอนคือ สกุล "แสงจันทร์"

หมู่บ้านห้วยบอน เริ่มแรกจะมีลำห้วย ไปถึงถ้ำบริเวณนั้นจะมีต้นบอนอยู่เป็นจำนวนมาก คนในอดีตจึงเรียกว่าห้วยบอน พ่อป่านและพ่อลูกนก พร้อมพวกอีก ๕ - ๖ คน มาตั้งหมู่บ้านบริเวณปากถ้ำห้วยบอน และมักจะมีพระเกจิอาจารย์ชื่อดังหลายท่าน เช่น หลวงปู่มั่น หลวงปู่แหวน ชูวงศ์มาวิปัสสนา และพ่อป่านได้ไปดูในถ้ำว่าทะเลไปถึงไหน ได้พบถ้ำเพิงกับถ้ำน้ำ ถ้ำน้ำจะมีลำธารในถ้ำ ซึ่งมีความเชื่อว่าลำน้ำนี้จะไหลไปถึงถ้ำเชียงดาวได้ เนื่องจากพ่อป่านได้นำข้าวตอกโรยน้ำไปและข้าวตอกได้ลอยไปโผล่ที่ถ้ำเชียงดาว จึงเป็นที่เล่าขานต่อกันมา

ชุมชนบ้านแม่มาว - ห้วยงู

ชุมชนแม่มาว ห้วยงู เป็นชุมชนใหญ่อีกชุมชนหนึ่ง ที่ก่อตัวขึ้นมาในเวลาใกล้เคียงกันกับชุมชนอื่น ๆ โดยรอบ โดยมีบ้านแม่มาว เป็นจุดศูนย์กลางของโฮง ชาวบ้านได้ร่วมกันเล่าถึงความเป็นมาของหมู่บ้านว่า ไม่ทราบแน่ชัดว่าหมู่บ้านนี้ก่อตั้งมาเมื่อไหร่ ทราบแต่ว่าได้ย้ายเข้ามาอยู่ที่นี่เมื่อสมัยรุ่นปู่ ย้ายมาจากบ้านน้ำตันแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เพราะหนีภัยแล้งมากลุ่มแรกๆที่ย้ายมาคือ กลุ่มตระกูล ปันตา และจุมเกิด นอกจากนั้นก็เป็นกลุ่มที่มาจากสารภี และลำพูนบางส่วน

ชุมชนบ้านห้วยงู

ชุมชนห้วยงู มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๗๔ ครัวเรือน จำนวน ๖๘๐ คน ชาวบ้านเล่าว่า คนที่นี้ส่วนใหญ่ย้ายเข้ามาอยู่เมื่อสมัยรุ่นปู่ ย้ายมาจากบ้านน้ำตัน อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เพราะหนีภัยแล้งมากลุ่มแรกๆที่ย้ายมาคือกลุ่มนามสกุล "ปันตา"

มีตำนานหรือเรื่องเล่าที่สำคัญของหมู่บ้านว่า ครั้งก่อนมีงูใหญ่เลื้อยมาจากเชียงราย แล้วมีผู้ชายตามมายิง โดยใช้ธนูยิงจนตายที่สันทราย งูที่ตายกลายเป็นทรายขึ้นมา รอยที่งูเลื้อยกลายมาเป็นห้วยงู เลยตั้งชื่อว่า ห้วยงู บ้านเก่าคือบ้านห้วยงูนอก เดิมเรียกห้วยงูป่าแดง และมีวัดร้างที่บ้านห้วยงูนอก ส่วนห้วยงูกลางก็มีแต่ปัจจุบันเป็นอู่ซ่อมรถปลูกทับไม่สามารถมองเห็นแล้ว

คนดั้งเดิมของเมืองฝาง เป็นคนที่มาจากทางเชียงใหม่ ที่ผสมกันจากหลายแห่ง เช่น บ้านสันตันตู่ มาจากอำเภอสารภี บ้านสองแคว มาจากบ้านสองแคว สันป่าตอง บ้านแม่नाव มาจากคนลำพูนที่หนีน้ำท่วมเป็นต้น ซึ่งในสมัยนั้นนามสกุลสามารถบอกถึงท้องถิ่นที่อยู่ได้เช่นกัน เช่น ถ้าคนที่อยู่บ้านห้วยงู นามสกุลจะมีคำว่า "งู" นำหน้า คนที่อยู่อำเภอแม่เมาะ นามสกุลจะมีคำว่า "มะลิ" นำหน้า คนที่อยู่บ้านแม่สุ่น นามสกุลจะมีคำว่า "วงศ์" นำหน้า คนที่อยู่บ้านปางสัก นามสกุลจะมีคำว่า "สัก" นำหน้า เป็นต้น

ชุมชนบ้านสันทรายคองน้อย

ชุมชนสันทรายคองน้อย เป็นชุมชนที่ใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในโฮงฝาง ในปี ๒๔๔๒ มีคนพื้นเมืองจากทางเชียงใหม่ อพยพมาอยู่ ๑๐ ครัวเรือน ทางด้านเหนือของวัด เรียกว่าบ้านหย่อม ปัจจุบันเรียกสันทราย กับอีกกลุ่มคือ ชาวไทยใหญ่ หัวหน้าชื่อ นายคองน้อย อพยพมาจากพม่ามาอยู่ทางตอนใต้ของวัด ทั้ง ๒ หมู่บ้านจึงรวมตัวกัน สร้างวัดทางตะวันออกของบ้านไทยใหญ่ ต่อมาพบวัดร้าง จึงย้ายวัดมาสร้างบริเวณที่ปัจจุบัน และรวมเป็นหมู่บ้านเดียวกัน ตั้งชื่อ สันทรายคองน้อย

จิตรกรรมฝาผนังที่วัดสันทรายคองน้อย โดยช่างพื้นบ้าน นายมณเฑียร สิทธิวงศ์ บ้านป่าแดด ต.บ้านหลวง มีข้อความอธิบายภาพว่า "ประมาณปี ๒๔๔๑ ชาวพื้นเมืองจากเมืองพร้าว เชียงใหม่ มาตั้งครอบครัวอยู่ทางตอนเหนือ"

"เมื่อปีพ.ศ. ๒๔๓ มีชาวไทยใหญ่ (เงี้ยว) ประมาณ ๔ - ๕ ครอบครัว อพยพจากเมืองปั่น ประเทศพม่า มาตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านใต้ของหมู่บ้าน"

"วัดมะม่วงสามต้น วัดแรกที่ชาวไทยใหญ่สร้างขึ้น และการบุกเบิกพัฒนาวัดร้างร่วมกับชาวพื้นเมืองที่อพยพจากเมืองพร้าวและเมืองเชียงใหม่ สร้างให้เป็นวัดปัจจุบัน"

ชุมชนชาวไทยใหญ่อพยพ บ้านสันทรายคองน้อย

ลุงนิ ชาวไทใหญ่ ผู้ซึ่งอพยพมาจากเมืองปั่น ประเทศพม่า เล่าถึงการเดินทางและประวัติของตนว่า แต่เดิมอยู่เมืองปั่น แล้วค่อยอพยพทั้งครอบครัว มาอยู่คองอย่างขางเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ในสมัยนั้นลุงนิได้เข้าทำงานกับป่าไม้มีตำแหน่งเป็นคนงาน เพราะรู้จักและสนิทสนมกับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในขณะนั้น ต่อมาได้เริ่มรับจ้างและทำอาชีพอื่น ๆ แล้วจึงประกอบอาชีพหมอยาสมุนไพรจนถึงปัจจุบัน ย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านร่องฮาง บ้านใหม่ทรายทอง สันทรายคองน้อยเมื่อประมาณปีพ.ศ. ๒๕๓๓ ซึ่งปัจจุบันนี้มีทั้งสิ้น ๕๖ ครัวเรือน เป็นชาวไทยใหญ่ ๑๖ หลังคาเรือนและเป็นคนเมือง ๔๐ หลังคาเรือน ชาวไทยใหญ่จะนับถือศาสนาพุทธ เป็นศรัทธาวัตรคลองคิลา เช่นเดียวกับคนเมือง แต่ไม่นับถือผี นับถือเพียงเจ้าที่เจ้าทาง เจ้าหอ เจ้าบ้าน พระแม่ธรณี

การอพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาประเทศไทยในสมัยก่อนยังสามารถเข้ามาได้ง่าย ไม่มีการตรวจอย่างเข้มงวดดังเช่นปัจจุบัน ครอบครัวของลุงนิมากันทั้งหมด มาอาศัยและรู้จักกับคนไทย เริ่มจากการเป็นคนงานป่าไม้อย่างขางก่อน สมัยนั้นยังไม่ได้บัตรประจำตัว ปัจจุบันได้สัญชาติไทยแล้วโดยถือบัตร สีฟ้า หมายถึงบัตรคนบนพื้นที่สูง และมีสิทธิสามารถเดินทางได้ภายในจังหวัดเชียงใหม่

แรงงานชาวไทยใหญ่ มีทั้งอาศัยอยู่ในสวนส้มและนอกสวนส้ม (ในหมู่บ้าน) ซึ่งถ้าอาศัยอยู่ในหมู่บ้านส่วนมากจะมีใบอนุญาตทำงานและมีบัตร สำหรับแรงงานชาวไทยใหญ่ที่ไม่มีบัตรประจำตัวหรือใบอนุญาตทำงานจะอยู่ในสวนส้ม ซึ่งสภาพที่อยู่มีลักษณะเป็นห้องแถวติดกัน โดยนายจ้างเป็นผู้สร้างไว้ให้ และระบุให้อาศัยอยู่ห้องละ ๑ ครอบครัว บางห้องไม่มีหน้าต่าง มีเพียงช่องลม หลังคามุงกระเบื้อง ทอดตัวเป็นแนวยาว ห้องแถวหลังหนึ่งจะมีแรงงานชาวไทยใหญ่อาศัยอยู่ประมาณ ๑๐๐ ครัวเรือน แรงงานดังกล่าวทำงานตั้งแต่เช้าเลิกงานราว ๕ - ๖ โมงเย็น ค่าแรงมีตั้งแต่ ๖๐ - ๘๐ บาท สำหรับการรักษายาบาลนั้น กรณีผู้ที่ไม่มีบัตรอนุญาตเวลาเจ็บป่วยจะได้เข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาล ส่วนผู้ที่ไม่มีบัตรอนุญาต ไม่รู้เหมือนกันว่าจะรักษาอย่างไรเมื่อถึงวันพระราชชาวไทยใหญ่ที่เป็นแรงงานต่างด้าวที่ทำงานในสวนส้มดังกล่าว จะออกมาสักครั้งเพื่อมาทำบุญและถือศีล

แรงงานต่างด้าวชาวไทยใหญ่กลัวทหารไทย ถึงขนาดที่ต้องหลบหนีไปอาศัยอยู่ในป่า ซึ่งรองกว่าทหารจะกลับเสียก่อน จึงจะกลับเข้ามาทำงานตามปกติได้ โดยข้อสังเกตการมาของทหารที่จะพบอย่างชัดเจนคือ จะมีเครื่องบินเฮลิคอปเตอร์บินผ่านก่อนทหารจะเข้ามาตรวจในสวนส้ม

การย้ายถิ่นฐานของชาวไทยใหญ่จากพม่าเข้ามาในประเทศไทย ส่วนใหญ่เกิดขึ้น เนื่องจากการถูกกดขี่และถูกกดขี่จากทหารพม่า พ่อनिเล่าและเปรียบเทียบว่า

“เราทำงาน ๕ วัน ที่ประเทศไทยเท่ากับเราทำงานที่พม่า ๒๐ วัน นอกจากนั้นในประเทศไทย ยังไม่มีใครมาทำอันตรายเราอีกด้วย สมัยก่อนการทำงานในพม่า เราจะทำอะไรทำนา ปลูกเอาไว้เลี้ยงชีพมากกว่าเพื่อขาย แต่บางปีพมามาชื้อด้วยราคาต่ำก็จำเป็นต้องขาย ข้าวจากราคาต่างละ ๘๐ บาทถ้าทหารพมามาชื้อจะเหลือเพียง ๔๐ บาทเท่านั้น ถ้าไม่ขายก็จะขู่ว่าจะจับและบังคับกดขี่ทุกวิธี เราจำเป็นต้องขาย”

เหตุผลดังกล่าวเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ลุงนิ และครอบครัวต้องอพยพมา แต่ชาวไทยใหญ่ที่อพยพมาก็สามารถทราบข่าวสารของญาติพี่น้องในพม่าได้เพราะคนไทยใหญ่เดินทางติดต่อไปมาหาสู่กันตลอดเวลา

ความสัมพันธ์ระหว่างชาวไทยใหญ่กับคนเมือง มีความสัมพันธ์อันดีต่อกันไม่เบียดเบียนกัน ลุงนิกล่าวว่าคนเมืองไม่ได้รังเกียจชาวไทยใหญ่เพราะถือว่า

“คนเมืองและคนไต เป็นคนอย่างเดียวกัน พูดภาษาเดียวกัน ส่วนคนไตกับคนพม่า มีความแตกต่างกันมากทั้งด้านภาษา และรูปร่างลักษณะภายนอก นิสัยใจคอของคนไตกับคนพม่ายังไม่ค่อยลงรอยกันเท่าใดนัก ทำให้ค่อนข้างจะไม่ถูกกันเท่าใด”

ลูนี หมอยาชาวไทใหญ่อพยพ อายุ ๖๐ ปี

ชุมชนบ้านหลวง – แม่ฮ้างหลวง ในโฮ่งแม่ฮ้าง

ชุมชนบ้านหลวง เป็นชุมชนใหญ่ที่เป็นศูนย์กลางของโฮ่งแม่ฮ้าง ประชากรในหมู่บ้าน ๑๙๖ ครัวเรือน ชุมชนบ้านหลวงเป็นชุมชนโบราณเมื่อกว่า ๕๐๐ – ๗๐๐ ปีมาแล้ว ปรากฏหลักฐานได้แก่ซากวัดโบราณเก่าแก่ กระจายอยู่เป็นจำนวนมาก ต่อมาอาจเกิดจากภาวะสงครามหรือโรคระบาดทำให้ชุมชนนี้ร้างไป จนเมื่อประมาณ ๘๐ – ๑๐๐ ปีมานี้ ชาวบ้านในเขตเชียงใหม่ ลำพูน ได้อพยพขึ้นมาตั้งบ้านเรือนที่ทำกินอีกครั้ง

ชาวบ้านหลวง แม่ฮ้าง เล่าว่าในรุ่นพ่อแม่ เมื่อสัก ๘๐ ปีที่แล้ว เริ่มมีคนมาตั้งถิ่นฐานในหมู่บ้าน เป็นคนทางเมืองแพร่ เมืองพัว แม่แตง สารภี และลำพูน เดินทางมาทางถนนเชียงใหม่ฝาง เนื่องจากไม่มีที่ทำกิน จึงเดินทางมาหาไร่ ที่ดิน จนมาเจอที่เหมาะสม เดิมมาอยู่ประมาณ ๑ – ๒ ครัวเรือน จากนั้นก็เริ่มชักชวนญาติพี่น้องมาตั้งถิ่นฐานจนถึงปัจจุบัน แต่ก่อนหมู่บ้านมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ และมีการตัดไม้โดยผ่านทางแม่น้ำฝางใช้ช้างลาก แล้วก็มีรถมารับนำต่อไปอีกออกไปทางเชียงรายได้

ต้นตระกูลแรก ๆ ของบ้านหลวงคือตระกูล บังคมเดช ซึ่งเป็นรุ่นที่ ๓ มาจากเมืองพัว ดินเดิมไม่มีที่ทำมาหากินที่เพียงพอ จึงเดินทางมาพบบ้านหลวงในปัจจุบัน แล้วเริ่มตั้งถิ่นฐาน เพราะเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์มาก

เดิมบ้านหลวง ขึ้นกับแคว้นแม่नावงแล้วแยกออกมาในสมัยที่มีการตั้ง กิ่งอำเภอแม่ฮ้าง ประมาณ ๓๐ – ๔๐ ปีที่ผ่านมา ต่อมาชุมชนก็ขยายขึ้นเรื่อย ๆ เช่น หมู่ ๗ บ้านใหม่จัดสรร แยกมาจากหมู่ ๑ บ้านหลวง หมู่ ๘ บ้านใหม่ทรายคำ หมู่ ๙ บ้านป่าแดงอภิวัฒน์ และหมู่ ๑๐ บ้านโป่งพัฒนา ทั้งสามหมู่บ้านแยกมาจากหมู่ ๕ บ้านป่าแดง เป็นต้น

ชุมชนแม่ฮ้างหลวง เป็นชุมชนใหญ่อีกชุมชนหนึ่งในโฮ่งเดียวกัน ตระกูลดั้งเดิมคือตระกูล มหาวรรณ ชุมชนแม่ฮ้างหลวง เป็นชุมชนที่อยู่กันมานานแล้ว แต่บ้านไม่ค่อยติดกันมาก เดิมนั้นเป็นคนไทยใหญ่ คือ พวกของพ่อแก่ ซอ มหาวรรณ และพวกของท่าน เมื่อก่อนที่นี่เป็นป่าเป็นเขาแล้วลูก ๆ มาทำมาหากินอยู่ที่นี่ บางคนก็ไปมีภรรยาอยู่ที่อื่นเป็น คนเมือง แล้วย้ายมาอยู่ที่นี่

สมัยก่อนพื้นที่นี้เป็นป่า พ่อแก่ ซอ มหารวรรณ ได้เดินทางมาจากเมืองยิน ประเทศพม่า พร้อมกับหมู่คณะของท่าน ซึ่งเป็นชาวไทยใหญ่ เพื่อมาค้าขายแบบ “พ่อค้าวัวต่าง” ได้เดินทางตามป่ามาเรื่อย ๆ แล้วมาเจอพื้นที่บริเวณนี้ ซึ่งไม่ค่อยมีคนอยู่อาศัย ก็เลยมาตั้งรกรากอยู่ที่นี่ ทำมาหากินอยู่ที่บ้านแม่ฮายหลวงนี้ เพราะเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ปลูกข้าวก็ได้มาก มีน้ำไหลผ่าน น้ำก็อุดมสมบูรณ์ เดิมบริเวณทางทิศตะวันออกของบ้านและบริเวณที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นพื้นที่นาทั้งหมด เป็นโคลนดินหล่ม เป็น “ทุ่งจั่วทุ่งควาย” บ้านเรือนมีเพียง ๔ - ๕ หลังคาเรือน แต่ละหลังคาห่างกันออกไปและต่อมาขยายครอบครัวตามจำนวนลูกหลานไปเรื่อย ๆ

มีตำนานของหมู่บ้าน บันทึกไว้และเล่ากันต่อมาว่าเจ้าแม่มะลิกา เป็นธิดาของเจ้าฝ่ายอุดมสินและพระนางสาวผิวเจ้าผู้ครองนครเมืองฝาง ประสูติเมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๒ ตามตำนานเล่าว่า พระนางมีพระศิริโฉมงามยิ่งนักเหมือนพระมารดา พระเจ้าอุดมสินขนานพระนามว่า มะลิกา ตามพระสุบินของพระมเหสี เมื่อพระนางทรงเจริญวัยแตกเนื้อสาว พระชันษาได้ ๑๙ ชันษา ได้มีพระราชบุตรหลาย ๆ หัวเมืองเพื่อขอผูกพันด้วย แต่พระนางไม่เคยสนพระทัยราชบุตรเหล่านั้น อยู่มาวันหนึ่ง พระนางได้มาของให้พระบิดาสั่งเมืองให้ใหม่ เพื่อไม่ให้ใครมารบกวน พระเจ้าอุดมสินได้สร้างเมือง เล็กๆ ให้เมื่อ พ.ศ. ๒๑๕๐ ปีระกาเดือน ๔ โดยสร้างประตูเวียงโดยรอบ ๔ ด้านพร้อมสร้างวัดหัวเวียงทางด้านทิศตะวันออกของเวียง สร้างเสร็จเรียบร้อยก็อพยพไพร่พลออกจากเวียงฝางเวลาบ่าย ตามขบวนเส้นทางที่เสด็จผ่านก็มีพวก “แม่ร้างนางสาว” ที่จงรักภักดีตามเสด็จเป็นจำนวนมาก หมู่บ้านเหล่านี้จึงเรียกว่า “บ้านแม่ฮ้าง” และ “บ้านแม่สาว” ครอบงำปัจจุบัน เสด็จไปถึงใกล้เวียงใหม่เมื่อเวลาใกล้ตะวันตกแสงเป็นสีแดง คำไทยใหญ่เรียกสีแดงว่า “แหลง” จึงเรียกหมู่บ้านนี้ว่า “บ้านแม่แหลง” จากนั้นก็เข้าเขตแม่ฮาย ขบวนเสด็จมายังเมืองเป็นเวลาเย็นสนธยา จึงเรียกเวียงสนธยา ซึ่งเป็นอำเภอแม่ฮาย ในปัจจุบัน

พระนางมะลิกา ครองเมืองสนธยาได้ ๔๐ ปี กว่าก็เสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๑๙๐ พระชันษาได้ ๔๘ ชันษา หลังจากนั้นเมืองสนธยาก็เกิดทุกข์ภัย ขวายนากมากแวง เกิดโรคระบาดแทรกซ้อน มีโจรจี้ปล้นอยู่เป็นนิจ ประชาชนพากันอพยพหนีไปหมด สันนิษฐานว่าเมืองมะลิกาจึงเป็นเวียงร้างแต่นั้นมา

ชุมชนบ้านคายน - แม่ฮาวาง

ราวปี พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๑๒ พ่อพญาสิทธิได้เดินทางมาจากอำเภอแม่พริ้วและได้เห็นที่ดินอันอุดมสมบูรณ์ และประกอบกับในสมัยก่อนที่ดินตามแนวบริเวณบ้านคายนนี้เป็นพื้นที่ป่าดงดิบมีพืชพรรณธัญญาหารที่อุดมสมบูรณ์ พ่อพญาสิทธิจึงชวนผู้คนมาอยู่อาศัยประมาณ ๑๗ หลังคาเรือน และหลังจากนั้นก็มีผู้คนแถวอำเภอพริ้วและอำเภอแม่แตงย้ายมาอยู่กันภายในภายหลัง ซึ่งสาเหตุที่ได้มีผู้คนอพยพมาอยู่กันมากขึ้นนั้นก็ถือเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและมีน้ำไว้ใช้อย่างพอเพียง

หมู่บ้านคายนอกนี้มี ผู้คนมาก่อตั้งนั้นก็คือพ่อพญาสิทธิ ซึ่งท่านเห็นว่า พื้นที่แถวบริเวณนี้เป็นบริเวณที่ราบลุ่มกว้างมีแม่น้ำฝางและน้ำกกไหลผ่านหลายเส้นทาง ประกอบกับเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก จึงได้เดินทางมาอยู่ที่นี่และนอกจากนั้นก็ยังมีชาวกะเหรี่ยง ขมุและชาวไทยใหญ่เข้ามาอาศัยกันมากขึ้น เพราะแถวบริเวณนี้มีเขตแดนที่ติดต่อกัน และหลังจากนั้นก็ยังมีชาวพื้นเมืองที่มาจากพริ้วหรือลำพูนเข้ามาอยู่อาศัยเพิ่มขึ้นและจากเดิม หมู่ ๑ หมู่ ๑๕ หมู่ ๒ และหมู่ที่ ๑๖ ก็เป็นหมู่บ้านเดียวกันแต่ก็เพี้ยนมาแยกกัน

บ้านคายน เป็นบ้านที่มีคนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างหลากหลายกลุ่ม นอกจากคนเมือง ได้แก่ มุเซอตา กะเหรี่ยงปะหรง หรือจระฮั้ง ไทยใหญ่ ลีซู ละว้า เข่า และอีก่อ

มีตำนานเล่าถึงเรื่องราวของหมู่บ้านกันต่อ ๆ มาว่า สมัยก่อนนานมาแล้วพระพุทธเจ้าได้เสด็จมา ณ บริเวณบ้านคายนอกและได้ทรงเสวยหมูมากเกินไป จึงทำให้ท่านเกิดอาการเบื่อและได้คายหมูที่เสวยไป

ออกมาทั้งหมดจึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ตั้งชื่อหมู่บ้านบริเวณนี้ว่า “บ้านคายน” ต่อมาแบ่งเป็น ๓ บล็อกบ้าน ได้แก่ บ้านคายนอก คายกลาง และคายนใน

ชุมชนบ้านถ้ำดับเตา - ศรีดงเย็น ไชยปราการ

ชุมชนศรีดงเย็น มีประชากรในหมู่บ้าน ๑๘๐ ครัวเรือน จำนวน ๕๖๐ คน ชาวบ้านเล่าว่ากลุ่มคนเจ้าเดิมที่มากับเบ็ก ได้แก่ตระกูลของพ่ออ้าย เภาใจ เป็นคนเชียงแสน ถัดมาก็เป็นพ่อวัน พ่อลือ สมัยแต่ก่อนมีบ้าน ๓ หลังนี้เท่านั้น คือบ้านของ พ่ออ้าย พ่อวัน พ่อลือ ส่วนพ่อปันไปมาไทยกับลาว คนเหล่านี้ ตามสมเด็จพระประภามา คนอื่นที่เป็นศรัทธาพระสมเด็จ ฯ ก็ตามมา เรื่องนี้เป็นเรื่องเล่าตั้งแต่สมัยทวดเมื่อประมาณ ๒๐๐ ปีที่แล้ว

พ่อหลวงคำมูล เภาใจ ผู้ใหญ่บ้านหนองเบี้ย เล่าว่า เหตุที่เรียกว่าหนองเบี้ย เพราะมีเบี้ยมาก หมายถึงเบี้ยที่แทนเป็นเงินในสมัยก่อน บ้านหนองเบี้ยเป็นพื้นที่ต่ำ มีหนองน้ำใหญ่ธรรมชาติ อยู่ที่หัวบ้าน ส่วนใหญ่สมัยก่อนจะสร้างบ้านยกสูงให้พอพ้นน้ำกัน สูงประมาณเอว จนถึงตอนนี้ก็ยังนิยมสร้างบ้านเรือนแบบนี้อยู่ พื้นที่ในหมู่บ้านที่เรียกว่า หนองเบี้ย บริเวณพื้นดินเป็นดินขาว มีดินแดงบ้างตรงบริเวณทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน และมีน้ำออกรูหลายรูมาก ได้แก่ น้ำรูสักเคียน (ชื่อต้นไม้) ที่น้ำรู มีต้นสักเคียนอายุมากอยู่ต้นหนึ่งก็เลยเรียกว่า น้ำรูสักเคียน น้ำรูต้นเคียน มีต้นไม้เคียนอยู่ที่นั่นจึงเรียกว่า น้ำรูต้นเคียน น้ำรูหลวง เพราะรูมันใหญ่เลยเรียกว่า น้ำรูหลวง น้ำรูบ่อหิน เพราะมีหินอยู่ล้อมรอบแล้วมีน้ำออกมาจากรู แต่น้ำจะออกมาช่วงหน้าฝนช่วงอื่นไม่ไหล สามารถสูบน้ำใช้ได้เพราะว่าเป็นบ่อ

นอกจากนี้ยังมีน้ำออกรูจาก “โหม้งหัวเข่า” (หลุมหัวเข่า) สันนิษฐานในทางวิทยาศาสตร์ว่าเป็นหลุมอุกกาบาต พื้นที่ประมาณ ๒ ไร่ ลึกประมาณ ๕ เมตร มี ๓ หลุม มีใหญ่ ๑ หลุม พื้นที่ประมาณ ๒ งาน ที่เรียกว่า โหม้งหัวเข่า มีเรื่องเล่ากันว่า ในอดีตมีคนสูงคล้ายเป็นยักษ์ได้มานั่งดื่มจากหนองชมพู พอตีตัวสูงดื่มไม่ได้ก็ได้นั่งคุกเข่า ก็เลยเป็นรอยหัวเข่าตรงกัน ๒ รอย เลยเรียกว่า โหม้งหัวเข่า อีก ๒ หลุม เป็นหลุมขนาดเล็ก

ตำนานถ้ำดับเตา

เมื่อก่อนถ้ำดับเตาเรียกว่าถ้ำ “ทับเตา” เพราะไฟไหม้มีแต่ขี้เถ้า ภูเขาไฟระเบิดเผาผลาญทุกอย่างในหมู่บ้านเป็นขี้เถ้า ก็เลยเรียกว่า บ้านทับเตา และเรียกผิดเพี้ยนเป็นบ้านดับเตา มีน้ำออกรูกลางบ้านรูนี้ใหญ่ที่สุดในโลกที่ไฟไหม้เพราะภูเขาไฟระเบิด ถ้ำดับเตามีตำนานมาประมาณ ๒๐๐ ปี สมเด็จพระภา จากประเทศลาว รวมทั้งพ่ออ้วน พ่อลือ พ่ออู๋ปัน พ่ออู๋ตา เป็นศรัทธาจัดสร้างพระเจ้าตนหลวงเป็นครั้งแรก

มีตำนานเล่าว่ามีพญานาคเล่นน้ำในช่วงออกพรรษาทุก ๆ ปี หลังจากนั้นก็จะใส แต่ตามวิทยาศาสตร์บอกว่าฝนตกในพม่า แล้วน้ำก็ไหลมาสู่อันนี้ น้ำจึงแดง

ชุมชนบ้านแม่ทะลบ

ชุมชนแม่ทะลบ เป็นชุมชนขนาดใหญ่ ประชากรในหมู่บ้าน มีถึง ๒๓๐ - ๒๕๐ ครัวเรือน ทิศเหนือเป็นป่าเป็นห้วยเรียกว่า ห้วยแม่ทะลบ ทิศใต้เป็นห้วยแม่ทะลบที่ไหลออกจากเขื่อนแม่ทะลบ ทิศตะวันออกเป็นป่าทองติง ป่าสัก มีดอยที่เรียกว่า ดอยโป่งจ็อก ห้วยเมียง ทางทิศตะวันตกเป็นดอยถ้ำดับเตา

นามสกุลอินถอดเป็นนามสกุลที่มีมากที่สุดในหมู่บ้าน หมู่บ้านมีวัด ๒ วัด ทางทิศตะวันตกเป็นวัด ป่าติง ส่วนทางทิศตะวันออกเป็นวัดดอยหล่อ สมัยก่อนบ้านแม่ทะลบหลวงขึ้นกับจังหวัดเชียงราย รวมทั้งบ้านแม่อาว และฝาง ด้วย

บ้านแม่ทะลบมาจากชื่อห้วยน้ำแม่ทะลบ เล่ากันต่อ ๆ มาว่า สมัยก่อนพระพุทธเจ้ามากินเนื้อหมู แล้วมา “ทะลบ” หมายถึงล้มลง จึงเรียกบ้านนี้ว่า แม่ทะลบ แม่อุ๊ยบัว อินถอต เล่าว่า แต่เดิมเป็นคนเมืองพร้าว (บ้านทุ่งหัว) มาอยู่เมืองฝาง เมื่ออายุ ๖ ขวบ (บ้านหัวฝาย) แล้วไปอยู่ท่าตอนที่อำเภอแม่नावง ก่อนย้ายมาอยู่ที่แม่ทะลบ มาอยู่ที่นี้เมื่ออายุได้ ๑๖ ปี สาเหตุที่ย้ายมาอยู่เพราะขาดที่ดินทำกิน เป็นการอพยพเพื่อหาที่ทำกินใหม่ สภาพหมู่บ้านแต่ก่อนเป็นป่าไผ่ ป่าบง มีชาวบ้านประมาณ ๕ - ๖ หลังคาเรือนเท่านั้น ต่อมาก็ย้ายมาเพิ่มกันมากขึ้นเรื่อย ๆ

๔. ชุมชนในแอ่งเวียงเชียงดาว

เวียงเชียงดาวในอดีต มีศูนย์กลางอยู่ที่บ้านเชียงดาว บริเวณวัดไชยสงคราม หรือวัดใจ ในปัจจุบันมีชุมชนกระจายอยู่โดยรอบ จนปัจจุบันได้ขยายเป็นกลุ่มหมู่บ้านออกไปกว่า ๑๐ หมู่บ้าน ตามลำดับ ได้แก่ ชุมชนบ้านทุ่งละคร บ้านดอน ม่วงพ้อง วังจ้อม บ้านดำ เชียงดาว บ้านตง แม่กะ ทุ่งหลุก นาเลา แม่ตอก โรงวัว ทุ่งดินแดง หัวทุ่ง ดอนศรีสะอาด และบ้านผาลาย

ชุมชนบ้านนาหวาย ต.เมืองนะ

ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๙๒ หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านของชาวไทยใหญ่ มีประมาณ ๒๐ - ๓๐ ครัวเรือนเป็นคนไทยใหญ่ที่อยู่ประเทศไทยมานานแล้วได้สัญชาติไทยนานแล้วต่อมาปี ๒๔๙๔ มีชาวไทยใหญ่จากประเทศพม่าได้ย้ายมาอยู่เพิ่มอีกกลุ่มหนึ่งแต่ไม่ทราบจำนวนแน่นอน ภายหลังก็มีคนเมืองเข้ามาแต่งงานกับชาวไทยใหญ่จึงทำให้หมู่บ้านนี้มีทั้งคนเมืองและชาวไทยใหญ่

สภาพของหมู่บ้านเดิมที่เป็นป่าเหียง ป่าสัก มีทุ่งอยู่ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของหมู่บ้านและเป็นทางเกวียนยาวไปจนถึงเขตป่าประเทศพม่า จึงจัดได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติ โดยเฉพาะทรัพยากรด้านป่าไม้โดยหมู่บ้านมีโรงเรียนอยู่ทางทิศตะวันออกของสถานที่ตำรวจเดิมมุ่งหลังคาด้วยใบทองติงมีครูสอนอยู่เพียงคนเดียว คือ ครูวรรณ ปัจจุบันได้ตายไปแล้ว

มีตำนานเรื่องเล่าต่างๆว่าทุกๆ ๑๐ ปี น้ำจากหนองต่างๆจะสูงขึ้นโดยที่แต่ละหนองไม่มีลำห้วยใด ๆ ผ่านเลย ทั้งตำนานความเชื่อที่เป็นเรื่องราวเล่าว่า แต่เดิมแม่น้ำปิง แม่น้ำเม่น และแม่น้ำสาละวินกินช้าง น้ำปิงได้ไปบอกน้ำสาละวินว่าตนเองกินเม่น แต่น้ำสาละวินไม่เชื่อจึงให้แม่น้ำปิงเอาหลักฐานมาดูแม่น้ำปิง จึงเอาขนเม่นขนาดเท่าด้ามปากกาตำดินสอไปให้แม่น้ำสาละวินดู ๑ อัน แม่น้ำสาละวิน จึงมีความอยากรู้อยากเห็นขนาดขนเม่นยังใหญ่ขนาดนี้แล้วตัวเม่นจะใหญ่ขนาดไหน จึงได้เดินทางเข้ามาดูให้แน่ใจแล้วเห็นเองกับตา แต่การมาจะมาทุกๆ ๑๐ ปี จะทำให้หนองน้ำต่างๆเพิ่มปริมาณมากขึ้นโดยไม่เกี่ยวกับห้วยหรือฝนเลย ซึ่งเหตุการณ์นี้จะเกิดช่วงปลายฝนต้นหนาวและมีตลอดตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ชุมชนกลุ่มชาติพันธุ์ปะห่อง บ้านปางแดง - แม่จอน ในแอ่งเชียงดาว

ตำนานเรื่องราวความเป็นมาของชาวปะห่องมีผู้เล่าสืบต่อกันมาหลายสำนวน หมอเมือง (ผู้ทำพิธีกรรมเลี้ยงผีเมือง) บ้านนอแล เล่าว่า สมัยก่อนชาวปะห่องปกครองตนเอง มีเมืองของตนเองปกครองโดยกษัตริย์ของชาวปะห่อง แต่ทว่ากษัตริย์ของชาวปะห่องพระองค์นั้นเป็นคนมีสติไม่สมประกอบ ดูแลชาวบ้านไม่ทั่วถึง ชาวเมืองปะห่องจึงวางอุบายหาวิธีเนรเทศกษัตริย์ของตนเองออกจากเมือง โดยการวางแผนกราบทูลให้กษัตริย์พระองค์นั้นเสด็จตรวจตราชายแดนของเมือง ปะห่องโดยใช้การล่อแพ กษัตริย์ปะห่องหลงเชื่อจึงถูกลอยแพออกไปจากเมือง ซึ่งเป็นที่มาของชื่อของชาติพันธุ์ปะห่อง หมายถึง “ล่องน้ำ” ตั้งแต่นั้นมา

กล่าวถึงกษัตริย์ที่ถูกปล่อยลอยแพ (ล่องน้ำ) เมื่อล่องตามแม่น้ำ ๗ วัน แพจึงหยุดปลายน้ำ (หางน้ำ) ซึ่งเป็นป่าไม้ไร้ซึ่งผู้คน กษัตริย์พระองค์นั้นจึงออกหาอาหารบริเวณป่าแถบนั้นโดยใช้มัดและขวานเป็นอาวุธ และใช้แพนั้นเป็นที่พักอาศัย วันหนึ่งกษัตริย์พระองค์นั้นจึงพบกับ “นางคอยเงิน” ในป่า นางคอยเงินผู้นี้เป็นนางฟ้าบินมาจากฟ้า เป็นน้องคนสุดท้องจากพี่น้องทั้งหมด ๗ คน นางฟ้าทั้ง ๗ นี้ชอบลงมาเล่นน้ำในป่าเป็นประจำ

กษัตริย์ปะหรงเกิดความหลงรักอยากได้เป็นคู่ครอง และได้วางแผนทำร้ายจากหวายเพื่อกักจับนางคอยเงิน บริเวณที่นางคอยเงินมาอาบน้ำอยู่เป็นประจำ และสามารถจับนางคอยเงินได้ จากนั้นจึงมัดนางคอยเงินด้วยแร้วหวาย เดินทางกลับบ้านและคิดคร่ำครวญในใจว่า “ถ้าไม่มีคิไว้นางคอยเงินจะต้องบินหนีตนไปอย่างแน่นอน แต่ถ้ามีคิไว้นางคอยเงินจะได้รับความพหรรณ”

ในขณะที่เดินทางกลับบ้านพระราชปะหรงได้พบกับฤาษีองค์หนึ่ง จึงได้เข้าไปไหว้และปรึกษา ฤาษีจึงกล่าวแก่พระราชปะหรงว่า “จะต้องนำนางคอยเงินมาเป็นภรรยาของตนเอง” พระราชาจึงกล่าวตอบว่า พระองค์ไม่ได้ตามพ่อแม่ของนางคอยเงินเลยจึงไม่กล้านำไปเป็นภรรยา ฤาษีจึงเล่าว่า ชนเผ่าปะหรงมาจากประเทศจีน นางคอยเงินเป็นไขนกก ถ้าทั้งสองจะเป็นผัวเมียกันฤาษีจะตามหาพ่อแม่ของนางคอยเงินให้ และทำการแต่งงานกันโดยมีไขมาเพื่อเซ่นไหว้ พิธีกรรมนี้ชาวปะหรงได้สืบสานต่อมา โดยในการแต่งงานต้องมีไขต้มประกอบพิธีกรรมโดยฝ่ายชายต้องนำไขให้ฝ่ายหญิงจนถึงปัจจุบัน นอกจากนั้น ในพิธีแต่งงานยังต้องมีการเลี้ยงเนื้อหมูในงานด้วย

ของที่ต้องมีในงานแต่งงานปะหรง เพื่อเป็นพยานในการแต่งงานใส่ไว้ในกระบอกลังไม้ไผ่

๑. ไข (ไม่จำกัดจำนวน)

๒. ชาแห้ง

๓. เนื้อหมู

๔. เกลือ

หลังจากทำพิธีกรรมเสร็จจะนำเนื้อหมู เนื้อปลาดิบ ผงเงิน ผงทองใส่ไว้ในแผ่นตอกสาน มัดรวมกันไว้ และห้อยไว้ที่ปากประตู พิธีกรรมดังกล่าวต้องทำโดยหมอเมืองหรือหมอผีในหมู่บ้าน ถ้าทำพิธีกรรมไม่ถูกต้องจะส่งผลให้เป็นบ้าหรือเสียชีวิตได้

นอกจากนี้ยังมีเรื่องเล่าตำนานเกี่ยวกับสายคาดเอวของหญิงชาวปะหรง ที่มีลักษณะเป็นหวายสานกลมหลายเส้น หรือแผ่นอะลูมิเนียมบางคาดอยู่บริเวณเอวของหญิงชาวปะหรง เรียกเป็นภาษาปะหรงว่า “หน่อง” คนโบราณเล่าสืบต่อกันมาว่า สายคาดเอวนี้เดิมเป็นแร้วของมุเซอ

ชาวปะหรงเชื่อกันว่า ตนมีต้นกำเนิดมาจากนางคอยเงิน ซึ่งถูกแร้วของมุเซอที่ดักไว้ ต่อมาแร้วดังกล่าวถูกผลิตซ้ำออกมาในรูปเครื่องประกอบการทำพิธีกรรมบูชาเจ้าที่เจ้าทาง พิธีแต่งงาน การประดับตกแต่ง อาสนะพระสงฆ์ หรือแม้กระทั่งสัญลักษณ์ของหวายหรืออะลูมิเนียมที่คล้องเอวของหญิงชาวปะหรง

ลายคาดเอวของหญิงชาวปะหรั่งมีทั้งชนิดหวายและอะลูมิเนียม

ตามตำนานเล่าว่า มีชายชาวมูเซอคนหนึ่งเป็นคนยากจน อยากมีคู่ครอง เดินทางไปในป่าระหว่างทางพบฤๅษี ๓ องค์ องค์แรกกล่าวว่า ตนยังไม่รู้รายละเอียดแน่ชัดนัก แต่ทางข้างหน้ายังมีฤๅษีอีก ๒ องค์อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือขอให้ท่านเดินทางเพื่อถามต่อไป เมื่อเดินทางต่อจึงพบกับฤๅษีองค์ที่สอง ฤๅษีองค์ที่สองกล่าวว่า ขอให้เดินทางต่อไปถามฤๅษีองค์ที่สามจึงจะรู้แน่ชัด มูเซอผู้นั้นจึงเดินทางต่อไปพบกับฤๅษีองค์ที่สาม ฤๅษีองค์ที่สามจึงแนะนำให้ชาวมูเซอผู้นั้นไปดักจับนางกนิรีที่กลางลำตอย ที่ปรากฏเป็นบ่อน้ำ ที่มีนางกนิรี ๗ นาง มีรูปงาม ลงมาอาบน้ำเป็นประจำในเวลา ๓ โมงเย็นของทุกวัน

ชาวมูเซอผู้นั้นทราบดังนั้นก็เลยไปดักจับนางกนิรีทั้ง ๗ นางได้สำเร็จ หลังจากจับนางกนิรีทั้ง ๗ ได้จึงปล่อยนางกนิรีผู้พี่ทั้ง ๖ ไปและใช้แร้วมัดนางตอยเงินกลับไปเป็นคู่ครอง

ระหว่างทางกลับ ชายผู้นั้นได้พบกับพระฤๅษีทั้ง ๓ องค์อีก และได้ขอวิเศษจากฤๅษีทั้งสาม โดยองค์แรกมอบถุงยามสะพายให้กับชายผู้นั้น ยามนั้นมีไว้สำหรับใส่ "อิศา" หรือสิ่งไม่ดีต่าง ๆ ทำให้ชีวิตมีดีเจริญขึ้น ปลอดภัยจากภยันตรายทั้งปวง ฤๅษีองค์ที่สอง มอบเชือกใช้สำหรับมัดผู้ที่คิดทำร้ายหรือโจมตี ฤๅษีองค์สุดท้ายมอบไม้เท้าที่มีคุณสมบัติวิเศษ เรียกว่า "ตันชีตาย ปลายชีเป็น" หมายถึง ถ้าใช้หัวไม้เท้าชี้ไปทางใดผู้ที่ถูกชี้จะตาย แต่ถ้าใช้ปลายไม้เท้าชี้ไปที่คนตายแล้ว ผู้ที่ตายนั่นจะกลับฟื้นคืนชีวิตดังเดิม ต่อมาภายหลังชาวมูเซอผู้นี้ได้ใช้ของวิเศษทั้งสามสิ่งนั้นต่อสู้กับเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่หมายจะมาแย่งนางตอยเงิน และครองคู่กับนางตอยเงินอย่างมีความสุขสืบมา

บทสรุป

ชุมชนมีเรื่องเล่า ความเป็นมา และประวัติศาสตร์เป็นของตนเอง ทั้งเรื่องจริงที่เกิดขึ้น แล้วเล่ากันต่อ ๆ มา และเรื่องเล่าในเชิงตำนาน (Myth) ที่ผูกพันอยู่กับคติความเชื่อ ระบบบรรพบุรุษสายเครือญาติ และเรื่องราวอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ทั้งทางพุทธศาสนา และลัทธิบูชาผีทางเวทศาสนาแบบดั้งเดิมสิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นแกนยึดโยงที่สำคัญ ที่ได้เชื่อมโยง และผูกพันอยู่ในระบบจิตสำนึกและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนไว้ด้วยกัน บนพื้นฐานพลังการผลิตที่ยังคงใช้แรงงานเป็นหลัก แม้บางพื้นที่ ที่มีการผลิตแบบเข้มข้นจะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ แต่ก็ยังดำรงอยู่ท่ามกลางโครงสร้างความสัมพันธ์แบบเดิม

ชุมชนมีพื้นที่ มีขอบเขตแดนที่เป็นจริงทางกายภาพ ที่เกิดขึ้นจากการบุกเบิกและหักล้างทางพง จากป่าดงเป็นชุมชนหมู่บ้าน สิ่งนี้ยืนยันถึงความมีตัวตน เอกภาพและระบบอัตลักษณ์ ที่ยังคงดำรงอยู่อย่างแท้จริง

และสืบเนื่องมาอย่างยาวนาน ยังไม่ได้แตกสลายไปกับการแทรกเข้ามาของระบบทุนอย่างสิ้นเชิง ทิศทางการพัฒนาของชุมชนชาติในภาพรวม น่าจะเกิดขึ้นไปจากฐานรากของระบบจิตสำนึกและความสัมพันธ์ภายในของชุมชนเหล่านี้ โดยให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการกำหนดวิถีชีวิตและทิศทางการพัฒนาด้วยตนเอง ก็จะทำให้สังคมพัฒนาไปอย่างมั่นคงและยั่งยืนต่อไปได้

บทที่ ๓

หมวดบ้าน หมวดวัด กาดก้อม กับระบบการจัดความสัมพันธ์ในชุมชน

ชุมชนหมู่บ้าน มีระบบการบริหาร และการจัดความสัมพันธ์ตามลักษณะของการใช้ทรัพยากรและระบบเครือข่ายเศรษฐกิจในระดับชุมชน ที่สำคัญ ๓ ระบบ ได้แก่

๑. ระบบหมวดบ้าน

การจัดระบบหมวดบ้าน เกิดขึ้นเพื่อรองรับกิจกรรมทางสังคมและเศรษฐกิจที่เคลื่อนไหวอยู่ในระดับชุมชนหมู่บ้าน ในทางสังคมระบบหมวดบ้านมีภาระหน้าที่ในการดูแลเกี่ยวกับบ้าน และวัด หรือกิจกรรมทางศาสนา ที่ถือเป็นองค์ประกอบพื้นฐานสำคัญ ที่จะยึดเหนี่ยวคนในชุมชนไว้ด้วยกัน ทั้งยังเป็นทรัพยากรหรือพื้นที่สาธารณะที่ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกันไม่ว่าในทางตรงหรือทางอ้อม หมวดบ้านจะทำหน้าที่รับผิดชอบทั้งในทางพุทธศาสนา เช่น หมวดปอยหลวง หมวดส่งข้าวให้วัด (ในแต่ละวัน) และหมวดที่รับผิดชอบในทางพิธีกรรมอื่น ๆ เช่นหมวดเลี้ยงผีเสื้อบ้าน เสือเมือง เช่น ที่ชุมชนบ้านเมืองพร้าว เมืองแหง และเมืองคอง จะมีหมวดบ้านเวียนกันไปในแต่ละปี เพื่อเป็นเจ้าภาพในการเลี้ยงผีเสื้อเมือง ซึ่งนิยมทำกันในเดือน ๗ - เดือน ๘ เหนือ

ในทางเศรษฐกิจ ระบบหมวดบ้านยังได้สร้างหลักประกันความมั่นคงทางเศรษฐกิจในหลายรูปแบบ ตั้งแต่ระบบการออมทรัพย์ เช่น โครงการสหกรณ์เครดิตยูเนียน ที่เคลื่อนไหวอย่างคึกคักในพื้นที่ทั่วไปในเขตภาคเหนือตอนบน โดยเฉพาะที่บ้านแม่ละ อ.เชียงดาว มีเงินทุนดำเนินการกว่า ๒ ล้านบาท และได้สร้างกิจกรรมกลุ่มเครือข่ายเศรษฐกิจชุมชนเพื่อทำการผลิต แปรรูปและจำหน่ายสินค้า ในอีกหลายรูปแบบ รวมทั้งสหกรณ์การเกษตรอื่น ๆ เช่นกลุ่มผู้ปลูกมันฝรั่ง กลุ่มผู้ใช้น้ำ เป็นต้น

ระบบหมวดบ้านในทางเศรษฐกิจที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือ หมวดสมาชิกฌาปนกิจศพ ซึ่งนอกจากเป็นหลักประกันในทางเศรษฐกิจแล้ว ยังสร้างระบบความสัมพันธ์ในเชิงการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แม้ว่าเมื่อคิดในเชิงความคุ้มค่าทางต้นทุนที่ต้องเสียไปตลอดที่ยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งค่าใช้จ่ายในแต่ละเดือนที่คิดต่อหนึ่งศพประมาณ ๒๐ บาทแล้ว อาจไม่คุ้ม ซึ่งเมื่อเทียบกับระบบการประกันชีวิตจากบริษัทประกันชีวิตสมัยใหม่ ที่อาจให้ความคุ้มครองและค่าตอบแทนที่ดีกว่า แต่สิ่งนั้นดูห่างไกลและดูเป็น "คนอื่น" มากกว่าความเป็นพวกเดียวกัน หรือคนบ้านเดียวกัน ที่จะได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูล และความอบอุ่น อันเป็นหลักประกันทางจิตใจมากกว่ากันหลายเท่า ซึ่งเมื่อมีคนตายเกิดขึ้น ทุกคนในชุมชนต้องมาช่วยกัน ตั้งแต่วันแรก จนถึงวันเผา และอาจเลยจนถึงการมาเยี่ยมเยียนหรืออยู่เป็นเพื่อนที่เรียกว่า "เฮือนเย็น" หลังจากที่เผาศพแล้ว แม้ปัจจุบัน "เฮือนเย็น" อาจไม่พบได้มากนัก แต่การเอื้ออาทรกันในรูปแบบอื่น ๆ ยังปรากฏอยู่อย่างชัดเจน

สมาชิกฌาปนกิจสงเคราะห์และกองทุนข้าวสารในงานศพ

ระบบหมวดบ้านให้ความสำคัญกับกิจกรรมของชุมชนมาก เช่น เมื่อมีกิจกรรมใด ๆ ทุกคนในชุมชนต้องมาช่วยกัน งานทุกอย่างต้องหยุด จึงอาจถือได้ว่า ชีวิตในชุมชนก็มี “วันหยุด” เช่นเดียวกันกับงานในระบบราชการ เพียงแต่ไม่ได้กำหนดในวันเสาร์ – อาทิตย์ เท่านั้น

ชาวบ้านเล่าว่า การจัดหมวดก็เพื่อให้ช่วยต่อการทำบุญต่าง ๆ ซึ่งได้ทำอย่างนั้นต่อกันมานานแล้ว จนถึงปัจจุบันก็ช่วยกันทำและช่วยต่อการพัฒนา อีกทั้งเพื่อให้หมวดไปบอกกล่าวชาวบ้านได้ทั่วถึง และบางครั้งก็แบ่งเพื่อช่วยในงานศพโดยแบ่งไปเอาฟืนเผาศพ การรวบรวมกองทุนข้าวสารแก่เจ้าภาพงานศพ หรือเพื่อแบ่งหน้าที่ในงานใหญ่ ๆ เช่นงานปอยหลวง ซึ่งมีงานหลายด้าน ทั้งงานเตรียม “ผาม” (ปะรำพิธี) งานนิมนต์พระ งานครัว งานต้อนรับอาคันตุกะ งานการเงิน งานมหรสพ เหล่านี้เป็นต้น

หมวดข้าวสาร ในงานศพของชาวไทดำ บ้านฟู้ เมืองแถน (เดียนเบียนฟู) ประเทศเวียดนาม

๒. ระบบหมวดวัด หรือหัววัด

ในขณะที่บ้านมีพันธะผูกพันในเชิงภาระหน้าที่ ที่ต้องรับผิดชอบต่อกิจทางศาสนา ที่ถือเป็นสมบัติหรือทรัพย์สินของส่วนรวมในชุมชน วัดเองก็มีภาระหน้าที่ในการดำรงรักษาสมบัติกลางของชุมชนไว้ สิ่งนั้นถือเป็นพื้นที่สาธารณะ หรือบางสถานการณ์อาจถือเป็นพื้นที่พิเศษ หรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ที่ชุมชนต้องให้ความเคารพในศาสนสถาน เช่น โบสถ์ วิหาร เจดีย์ เป็นต้น

วัดจึงต้องสร้างระบบเครือข่ายของหมวดวัด หรือที่เรียกว่า “หัววัด” เพื่อดำเนินกิจกรรมทั้งทางศาสนาโดยตรง และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมโดยรวมของชุมชน ระบบหัววัดจะสร้างเครือข่าย “ศรัทธาหัววัด” ขึ้น เพื่อเชื่อมสัมพันธ์ในกิจกรรมทางศาสนา เช่นการปอยหลวง งาน “ปาเวณีขึ้นธาตุ” การดำหัวในวันสงกรานต์ งานบวช งานทานสลากภัต งานศพ งานเข้าปริวาสกรรม หรืองาน “เข้ากรรม” ซึ่งนิยมทำกันที่ป่าช้าของหมู่บ้าน ในช่วงเดือนสาม หรือเดือนสี่เหนือ เหล่านี้เป็นต้น ดังนั้นจึงไม่แปลกว่าในงานเหล่านี้จะมีชาวบ้านมาร่วมงานกันอย่างคึกคักสนุกสนานมาก ในงานบางอย่างจะมีทั้งมหรสพ การเล่นเกม การแสดงงานรื่นเริงต่าง ๆ การแข่งขันบ้องไฟ แข่งกลองหลวง แข่งโคมไฟ และพิธีกรรมทางศาสนา ผสมผสานคละเคล้ากันไป

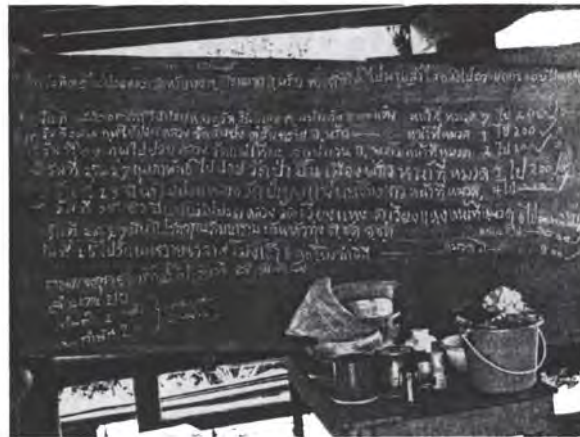
เมื่อมีกิจกรรมขึ้นที่วัดใด วัดนั้นก็จะมีเชิญ หรือ “นิมนต์” หัววัดต่าง ๆ ที่มีสายสัมพันธ์กัน ที่เรียกว่า “เต็งหัววัด” กัน เพื่อมาร่วมในงานนั้น พระสงฆ์ก็จะนำคณะศรัทธาชาวบ้านมาร่วมงานด้วย รวมทั้งการทำบุญที่เรียกว่าการ “ฮ่อมปอย” ที่ใช้ปัจจัยเงินและวัตถุไทยทานอื่น ๆ เป็น “สื่อ” แทนความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นนั้น

ขบวนเครือข่ายหัววัด ของวัดดงป่าซาง อ.สันป่าตอง แห่ครัวทานเข้าวัด
ในงานปอยหลวงวัดแม่ฮ่อใน ต.แม่ทะ อ.เชียงดาว

งานเข้าปรีวาสกรรมของวัดบ้านโป่ง ต.อินทนิล อ.แม่แตง ในสุสานของหมู่บ้าน

ตัวอย่างกำหนดการร่วมงานปอยหลวงปี ๒๕๔๔ ของวัดทุ่งข้าวพวง ต.ทุ่งข้าวพวง อ.เชียงดาว บันทึกว่าแต่ละวันไปปอยหลวงที่ไหน หน้าที่ของหมวดใดไป ดังนี้

๑. เดือน ธค.วันที่ ๓๑ ไปปอยหลวงวัดห้วยบง ต.เขื่อนผาก อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๖ ไป
๒. วันที่ ๑๔ - ๒๐ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดสันปูเลย ต.แม่แตง อ.แม่แตง หน้าที่หมวด ๗ ไป
๓. วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดสันโป่ง ต.สันทราย อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๑ ไป
๔. วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ไปปอยหลวงวัดแม่เหียะ ต.แม่แวน อ.พร้าว หน้าที่หมวด ๒ ไป
๕. วันที่ ๒๕ - ๒๗ กุมภาพันธ์ ไปปอยวัดป่าอิน เมืองพร้าว หน้าที่หมวด ๓ ไป
๖. วันที่ ๒๓ มีนาคม ไปปอยหลวงวัดป่าบาง แม่ะ เชียงดาว หน้าที่หมวด ๔ ไป
๗. วันที่ ๑๔ - ๑๖ มีนาคม ไปปอยหลวงวัดเวียงแหง ต.เวียงแหง หน้าที่ หมวด ๑ ไป
๘. วันที่ ๒๖ - ๒๗ มีนาคม ไปวัดอรุณพัฒนาราม บ้านหัวทุ่ง ต.ช.ด. อ.เชียงดาว
๙. วันที่ ๒๕ ไปวัดนาหวาย เชียงดาว เวลา ๔ โมงเช้า ๑๐ นาที ทำพิธี

นอกจากนี้ ระบบหัววัด ยังได้สร้าง "หมวดอุโบสถ" ที่แสดงถึงความเป็นศูนย์กลางดั้งเดิมของวัดที่เป็น "หัวหมวด" ซึ่งเจ้าอาวาสเป็นพระอุปัชฌาย์อาวุโส เป็นที่เคารพนับถือของคนในชุมชน เมื่อมีการอุปสมบท หรือที่เรียกว่าการ "เปิกติ" ขึ้น พระสงฆ์จากลูกหมวดอุโบสถ ก็จะรับนิมนต์มาร่วม "สังฆกรรม" ในงานอุปสมบทนี้

เรียกว่ามา "เอาโบสถ์" ในวัดที่เป็นหัวหมวด ครุฑราชชาวบ้านทั้งที่เป็นญาติมิตรและคนในชุมชนทั้งสองฝ่ายก็จะมารวมเอาโบสถ์กัน เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์กันอีกระดับหนึ่ง

ตัวอย่างตารางแสดงจำนวนหมวดบ้าน หมวดวัด และกิจกรรมที่คนในชุมชนต้องมาร่วมกันทำ

๑) ชุมชนบ้านเมืองงาย ต.เมืองงาย อ.เชียงดาว

หมวดบ้าน จำนวน ๘ หมวด ได้แก่

หมวด	๑	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมวด	๒	จำนวน	๓๓	หลังคาเรือน
หมวด	๓	จำนวน	๓๐	หลังคาเรือน
หมวด	๔	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๕	จำนวน	๒๐	หลังคาเรือน
หมวด	๖	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๗	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมวด	๘	จำนวน	๓๕	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี / วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	จำนวนวัน/เดือน
๑. ช่วยงานบ้านศพ	๓
๒. เชื้อนเย็น	-
๓. ล้องเหมือง	๑
๔. เลี้ยงผี	
เจ้าหลวงคำแดง	๑
ผีฝ่าย	๑
๕. งานปอย	๒
๖. งานกินสลาก	๒
๗. งานขึ้นบ้านใหม่	๒
๘. งานแต่งงาน	๑
๙. งานบวช	๑
๑๐. งานปีใหม่	๑
๑๑. งานแห่ไม้ค้ำ	๔
๑๒. งานลอยกระทง	๑
๑๓. ทำงานหมวด	๑
๑๔. เข้ากรรม	๗
๑๕. ทานข้าวใหม่	๑

หมวดวัด

รายชื่อวัดที่สำคัญในชุมชน

ชื่อวัด	พระพุทธรูปสำคัญ	อายุพระพุทธรูป	ความคิด / ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาวัตถุ / ศาสนสถานที่สำคัญในหมู่บ้าน
วัดเชียงมั่น	พระสิงห์รุ่น ๑ รุ่น ๒ รุ่น ๓	๑,๐๐๐ ปีขึ้นไป	พระในวัดมีการสรงนางแล้วไฟไหม้ ฤทธิพระได้เอาหัวมุดในครุฑไฟไหม้ตัวพระ แต่ไม่ไหม้ฤทธิ ชาวบ้านเชื่อว่า เป็นอิทธิฤทธิ์ ของพระสิงห์ทำให้ไฟไหม้ไม่ไหม้ฤทธิ

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	รายชื่อวัดลูกหมวด	ปอยปีล่าสุด	หมู่บ้านมีวิธีการร่วมงานอย่างไร
วัดเชียงมั่น	๑ เชียงยืน ๒ อัมพาราม ๓ ศรีบุญเรืองใหม่ ๔ สะอาดชัยศรี ๕ ชัยมงคล ๖ บ้านสันเขตดาราม ๗ สหกรณ์ค้อยนาง ๘ วัดหนองบัว	พ.ศ. ๒๕๕๖	ประชุมคณะกรรมการและผู้ใหญ่บ้าน

๒) ชุมชนบ้านแม่เลิม ต.บ้านป่า อ.แม่แตง

หมวดบ้าน จำนวน ๒ หมวด

หมวด	๑	จำนวน	๒๘	หลังคาเรือน
หมวด	๒	จำนวน	๓๗	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
๑ ปอยหลวง	-	ปรับไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ บาท
๒ สรงน้ำพระธาตุ	๑ วัน เดือน ๙ เป็ง	ไม่ไปปรับ ๕๐ บาท ถ้าไม่ไปจะต้องมีการถามเหตุผล หากมีความจำเป็นจริงจะไม่ปรับ
๓ งานพัฒนาวัด	๑ วัน แล้วแต่โอกาส	
๔ งานพัฒนาป่าช้า	๑ - ๒ วัน หน้าหนาว	
๕ งานพัฒนาถนน	ทำตามวันสำคัญ	
๖ งานพัฒนาหมู่บ้าน	ทำตามวันสำคัญ	

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
๗ เลี้ยงผี ๘ กฐิน	๑ วัน มีการทำโดยเอามาจากที่อื่น ช่วงสงกรานต์	

วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	จำนวนวัน	จำนวนวัน
๑. ช่วยงานบ้านศพ	คนรวย ๕ คนจน ๓ วัน	มักทำ ๓ วันถ้ารวยก็ ๕ วัน
๒. เอียนเย็น	อยู่ ๓ วันหลังจากเผาแล้ว	อยู่ ๓ วันหลังจากเผาแล้ว
๓. ล้องเหมือง	-	ไม่ทำการล้องเนื่องจากเป็นคลอง
๔. เลี้ยงผี	-	ใส่ไก่
๔.๑ ผีปู่ย่า	-	๑ เลี้ยงหัวหมู
๔.๒ ผีเสื้อบ้าน	-	๑ เลี้ยงหัวหมู
๕. งานปอย	ไม่มี	ปอยน้อย ๑ วัน ปอยหลวง ๓ วัน
๖. งานกินสลาก	๒วันคือทำเดือนเกียง(ท.ค.)	๒ วัน
๗. งานขึ้นบ้านใหม่	๒ วัน ทำเดือนเป็ง(เข้าพรรษา)	๒ วันเตรียมไม้ค้ำขั้วไม้เพื่อสืบชะตา
๘. งานแต่งงาน	๑ วัน	แต่งงานเดือน๔,๖,๘ปีแต่งงานเดือนคู่
๙. งานบวช	ไม่ค่อยมีคนบวชเพราะไปเรียนกัน	๑ วันบวชลูกแก้วหากมีเงินจะให้ขี่ม้า
๑๐. งานปีใหม่	๑ วันทำช่วงสงกรานต์,ปีใหม่	-
๑๑. งานแห่ไม้ค้ำ	๑ วันเดือน ๗	๑ วันที่ ๑๖ เม.ย.แห่วันปากปี
๑๒.งานลอยกระทง	-	ปีนี้ไม่จัดหาจัดไต้บจาก อบต.๒,๕๐๐ บาททำกระทง แล้วแต่งงาน
๑๓. ทำงานหมวด	ทำ ๓ วันเดือน ๔ เป็งเอาพระมาเท่าใด	ก.พ.(ส่วนมากทำ)ครั้งสุดท้ายเข้าปี ๔๔
๑๔. เข้ากรรม	ก็ได้แล้วแต่จะนิมนต์มาจากไหนก็ได้	(โดยเอาเงินมาทำกิจกรรมในป่าช้า)

รายชื่อวัดที่สำคัญในชุมชน

ชื่อวัด	พระพุทธรูปสำคัญ	อายุพระพุทธรูป	ความลิต / ความเชื่อเกี่ยวกับศาสนาวัตถุ / ศาสนสถานที่สำคัญในหมู่บ้าน
วัดดอยจอมสวรรค์	พระสิงห์ พระแสนแซ่	สร้าง ค.ศ. ๑๑๐๐	- เพื่อขอฝน

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	ความสำคัญ	ลูกหมวดอุโบสถ	ศรัทธาบ้าน
พระธาตุจอมสวรรค์	เป็นแหล่งศักดิ์สิทธิ์	- วัดแม่เลิม - วัดปากกล้วย - เหล้าใต้ - เหล้าเหนือ - วังแดง มีทั้งหมดอยู่เจ็ดวัด ถ้าหากมีการบวช จะมาบวชที่วัดพระธาตุจอมสวรรค์	ทั้งหมู่ที่ ๒ และ ๓

๓) ชุมชนบ้านเมืองแหง อ.เวียงแหง

หมวดบ้าน

จำนวนหมวดบ้านในหมู่บ้าน ๑๒		หมวด		
หมู่ ๒	หมวด ๑	จำนวน	๓๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๒	จำนวน	๒๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๓	จำนวน	๓๕	หลังคาเรือน
	หมวด ๔	จำนวน	๔๖	หลังคาเรือน
	หมวด ๕	จำนวน	๖๒	หลังคาเรือน
	หมวด ๖	จำนวน	๔๗	หลังคาเรือน
	หมวด ๗	จำนวน	๒๕	หลังคาเรือน
	หมวด ๘	จำนวน	๓๒	หลังคาเรือน
หมู่ ๑๐	หมวด ๑	จำนวน	๒๓	หลังคาเรือน
	หมวด ๒	จำนวน	๔๖	หลังคาเรือน
	หมวด ๓	จำนวน	๓๐	หลังคาเรือน
	หมวด ๔	จำนวน	๔๒	หลังคาเรือน

งานที่แบ่งหมวดไปทำในรอบ ๑ ปี

งาน	จำนวนวัน / ปี	ค่าปรับ / วัน
ปอยหลวง	๓-๔	-
สงกรานต์พระธาตุ	๑	-
งานพัฒนาวัด	ทุกวัน	-
งานพัฒนาป่าช้า	๑	-
งานพัฒนาถนน	-	-
งานพัฒนาหมู่บ้าน	แล้วแต่โอกาส	-
เลี้ยงผี	๒ (เดือน ๔ และเดือน ๕)	-

วันสำคัญและหยุดวัน

วันที่หยุด	กี่วัน / เดือน
ช่วยงานบ้านศพ	๓-๕
เอือนเย็น	๓-๕
ล้องเหมือง	๑-๒ วัน(พฤษภาคม)
เลี้ยงผี	
๑ ผีปู่ย่า	๑ (เดือน ๙)
๒ ผีเสื้อบ้าน	๑ (เดือน ๔)
งานปอย	๔
งานกินสลาก	๒
งานขึ้นบ้านใหม่	๒
งานแต่งงาน	๒
งานบวช	๒-๓ (เดือนเมษายน)
งานปีใหม่	๓-๕
งานแห่ไม้ค้ำ	๑ (๑๗ เมษายน)
งานลอยกระทง	๒ (พฤศจิกายน)
ทำงานหมวด	๑
เข้ากรรม	๕ (กุมภาพันธ์)

หมวดวัด / หมวดอุโบสถ

หัวอุโบสถ	รายชื่อวัดลูกหมวด	ปอยหลวงปีล่าสุด	วิธีการร่วมงานในหมู่บ้าน
วัดกองลม	วัดเวียงแหง วัดป่าไผ่(วัดกำแพงใหม่) วัดปางควาย วัดห้วยหก วัดแม่แพม วัดแม่หาด วัดนาโพน	วันที่ ๔ เดือน เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๘	ชาวบ้านได้นำจัดปัจจัย เครื่องไทยทาน หลังคาเรือนละ๓๐๐ บาท และนำเอา ข้าวปลาอาหารคาวหวานมารวมกันเพื่อ เลี้ยงแขกที่มาร่วมงาน

๓. “กาดก้อม” : เครือข่ายตลาดในระบบเศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชน

ระบบตลาดในเขตเศรษฐกิจระดับชุมชน เป็นระบบเครือข่ายทางสังคมที่สำคัญอีกระบบหนึ่ง ที่ทำหน้าที่ในการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าทั้งภายในชุมชนในขอบเขตของชาติเอง จนถึงการค้าขายที่ข้ามพรมแดนของชาติออกไป การเคลื่อนไหวของระบบตลาดเช่นนี้มีมานานแล้ว จนเกิดเป็นเส้นทางการค้าที่เรียกว่า “เส้นทางสายไหม” เชื่อมโยงกันอย่างกว้างขวาง เรื่อยมาจนถึงยุคการเดินทางของพ่อค้าวัวต่างจากทาง

เหนือของรัฐสยามกับรัฐพม่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๔ (พ.ศ. ๒๓๘๘ – ๒๔๐๓) ก่อให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ทางสังคมของท้องถิ่น ในหลาย ๆ ด้าน

ตลาดชุมชนที่เป็นตลาดภายในของท้องถิ่นปัจจุบัน ยังคงทำหน้าที่ต่าง ๆ หลายด้าน ดังนี้

- ๑) เป็นที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากันระหว่างชุมชน แม้ในระยะหลังที่ระบบตลาดได้ขยายตัวกว้างขวางออกไปสู่ตลาดใหญ่ภายนอก เพื่อรองรับการผลิตพืชในเชิงพาณิชย์มากขึ้น แต่ในชุมชนยังมีระบบเครือข่ายความสัมพันธ์ในทางการค้า “ซ้อน” อยู่ภายในระบบตลาดใหญ่ ที่เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าเพื่อการบริโภคเป็นการภายในเท่านั้น ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ใช้บริโภคในชีวิตประจำวัน และมีมูลค่าหรือมีปริมาณไม่มากนัก
- ๒) เป็นที่แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารภายในชุมชน เสมือนเป็น “แหล่งข่าวภายใน” ที่จะทำหน้าที่รายงานข่าวคราวความเคลื่อนไหว ความเป็นไปในชุมชนแต่ละวัน ตั้งแต่การทักทายกัน ไปจนถึงการซุบซิบนินทาว่ากล่าว “เล่าขำขมุขหัว” ชาวบ้านคนอื่น ทั้งข่าวคราวประเภทลูกสาวใครหนีตามใครเมื่อคืนที่ผ่านมา ใคร “ผิด” กับใคร(ทะเลาะ) วัวควายใครหาเมื่อเย็นวานได้คืนหรือยัง บ้านเหนือบ้านใต้เมื่อคืนที่ผ่านมาเกิดเหตุการณืผิดปกติดะไรเกิดขึ้นบ้าง มี “ผีตาย ฝ่ายพัง” ที่ไหนบ้าง ตลอดจนข่าวของทางราชการภายนอกอื่น ๆ ก็จะสามารถกระจายได้จากหัวกาดถึงหางกาด หัวบ้านถึงหางบ้านได้ภายในเวลาเช้าเดียว จนเกิดเป็นสำนวนไทยสำหรับพูดถึงคนที่มิมีลักษณะดังกล่าวว่า “ปากตลาด” หรือ “ชาวบ้านร้านตลาด” ขึ้น
- ๓) เป็นแหล่งบันเทิงเริงรมย์ ที่หนุ่ม ๆ สาว ๆ หรือกลุ่มชนเผ่า จะได้แต่งกายในชุดเสื้อผ้าฝ้าย ผ้าไหมทอมือประจำกลุ่มที่สวยงาม เพื่ออวดกัน หรือเพียงเพื่อเดินเที่ยวดูสินค้าและผู้คนที่คล้ายกันกับห้างสรรพสินค้าสมัยใหม่ในเมืองที่ผู้คนไป “ช้อปปิ้ง” สินค้าพอ ๆ กับความพึงใจในการได้เดินเที่ยว ได้เห็นข่าวของและผู้คนแปลก ๆ ใหม่ ๆ อันเป็นรูปแบบการพักผ่อนแบบหนึ่ง
- ๔) ในตลาดนัดวัวควาย ที่ถือเป็นตลาดชุมชนอีกแบบหนึ่งที่เป็นความสัมพันธ์แบบ “ข้ามโหล่ง หรือข้ามถิ่น” ภายในตลาดชนิดนี้จะสร้างระบบความสัมพันธ์ระดับชุมชนต่อชุมชนขึ้น โดยทำหน้าที่แลกเปลี่ยนความรู้ และประสบการณ์ด้านต่าง ๆ เช่น ความรู้ในเชิงช่าง ความรู้ในการปลูกและเก็บเกี่ยวหรือการรักษาพืชผลประเภทต่าง ๆ ความรู้เรื่องการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน เหล่านี้เป็นต้น ชาวบ้านจะใช้ตลาดและของที่นำมาขายเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้กันว่ามีกระบวนการในการผลิต หรือการเก็บรักษาอย่างไร บางคนไปรู้จักกันที่ตลาดเพราะนำสินค้าจากต่างถิ่นมาขาย ทำให้ได้รู้ถึงแหล่งผลิตสินค้า ตัวตนของช่างผู้ผลิต รวมไปถึงข่าวคราวความเคลื่อนไหวจากภายนอกชุมชน ในลักษณะที่เป็น “ข่าวชาวบ้าน” ที่ไม่ใช่ข่าวแบบเป็นทางการ การสื่อสารระหว่างชุมชนที่เกิดขึ้นในระบบตลาดดังกล่าว จะช่วยทำให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ข้ามถิ่นที่ขยายตัวออกไป

สภาพตลาดท้องถิ่นของกลุ่มคนไทเขินในเมืองเชียงตุง กับตลาดบ้านสันทรายคองน้อย อำเภอฝาง

ตลาดชุมชน ในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ เป็นระบบตลาดที่ยังสามารถพิทักษ์ราคา หรือประกันถึง “หน่วยมูลค่า” ของราคาในระดับที่ต่ำกว่าระบบตลาดทุน หรือระดับเมืองได้ ทั้งนี้เกิดจากปัจจัยที่สำคัญอย่างน้อย ๔ ประการ คือ

- ๑) ไม่ใช้ระบบการค้าเพื่อสะสมทุน หรือมีกำไรเป็นเป้าหมายสูงสุดแบบการค้าขายสินค้าในระบบทุนนิยม แต่เป็นระบบการซื้อขายแลกเปลี่ยนสิ่งของกันในวิถีการผลิตแบบกสิกรรม ทำการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นพื้นฐาน ดังนั้นคนที่อยู่ในวิถีการค้าจากต่างถิ่น จึงค้าขายเก่งและร่ำรวยเงินทองกว่าชาวบ้านในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม
- ๒) ในสำนึกของการ “แลกเปลี่ยน” ที่ต่างจากสำนึกของการ “ซื้อขาย” เพื่อเอากำไรนั้น ระบบจิตสำนึกที่เอื้ออาทรต่อกันยังดำรงอยู่ ทั้งนี้ไม่ใช่เพราะชาวบ้านใจดี หรือมีศีลธรรมแบบลอย ๆ แต่เป็นเพราะระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นระบบขนาดเล็ก ยังเป็นเศรษฐกิจแบบกึ่งยังชีพ หน่วยราคาของการซื้อขายจึงอยู่ในระดับต่ำ
- ๓) ในระบบเศรษฐกิจแบบพอยังชีพของสังคมกสิกรรมดั้งเดิม เม็ดเงินเป็นสิ่งแปลกปลอมที่มาจากภายนอก ความจำเป็นในการใช้เงินยังมีไม่มาก รวมทั้งพลังการผลิตของสังคมก็ไม่อาจสร้างมูลค่าเพิ่มให้สูงขึ้นไปได้ การกำหนดมูลค่าจึงอยู่ในระดับที่ต่ำ
- ๔) สินค้าส่วนหนึ่งเป็นสินค้าที่ไม่ต้องมีการลงทุน แต่หาได้ตามธรรมชาติ หรือลงทุนต่ำมาก และใคร ๆ ก็ทำได้ หรือทำได้ถ้ามีเวลา นัยหนึ่งก็คือผู้ค้าเป็นผู้ผลิตด้วย คือ เป็นชาวบ้านที่ว่างจากห่านาก็หาของมานั่งขาย เช่นสินค้าประเภทพืชผักพื้นบ้านต่าง ๆ หรือสินค้าประเภทหัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น เครื่องจักสาน กระบวยตักน้ำ เสื่อสาน ไม้กวาด เครื่องทอมือ เช่น แห จ้า (ยอ) เป็นต้น จึงทำให้หน่วยของราคาต่ำ เช่น ผักพื้นบ้านขายเป็นมัด ๆ ละ ๕ บาท เนื้อหมู ควาย ขายเป็นหัว ๆ ละ ๒๐ บาท เป็นต้น เหล่านี้คือราคาที่ยังเป็นจริงในพื้นที่ชนบทของเชียงใหม่ตอนบน

ตัวอย่างรายชื่อพืชผักพื้นบ้าน และอาหารพื้นเมืองที่หมุนเวียนอยู่ในระบบตลาดท้องถิ่น จำแนกเป็น ๕ ประเภทหลัก ได้แก่

๑) ประเภทผักสวนครัว หรือแกงผัก ที่ปลูกและขายในตลาดท้องถิ่น เช่น

ผักกาดเขียว (กวาดตุ้ง) ผักบุ้ง ผักกาดขาว กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ปลีกกล้วย หยวกกล้วย ผักแคบ (ชะพลู) ผักแคบ (ตำลึง) ผักเสี้ยน (สะเดา) ผักไผ่ ผักกวาดทอง ผักหอมคั่วหน้อย หอมคั่วหลวง ผักเผ็ด ผักลิ้น ฟาน เล็บมังกร (กับลาบ) ถั่วเน่าแฉับ (หมัก) ถั่วหน้อย (ถั่วลิ้นเตา) ผักชีหูด เป็นต้น

๒) ผักพื้นบ้านที่ขึ้นเองตามธรรมชาติในบ้าน หรือในท้องนา เช่น

ผักชีเขียว ผักชีขาว ผักขม (ผักโหม) ผักเห็ด ค้อนก้อม (มะรุม) ผักเชียงดา ผักสลิด ผักแว่น ผักเสี้ยว ผักหนอก ผักหนอง ผักฮ้วนหมู(กระทงหมาบ้า) ผักหละ (ชะอม) ปลีตาล ยอดมะพร้าวอ่อน มะแปป (ถั่วแปป) ผักเขียว ผักทอง ผักจุมปา บอน ทูน มะแคว้น มะแคว้ง (มะเขือพวง) ขนุน ยอดมะขาม ถั่วพู (ยา หรือแกงแค) ดอกตำ ผักปลั่ง สะแล ส้มเสี้ยน ผักกุ่ม ผักแว่น ผักเชียงดา ผักกุ่มทอง เป็นต้น

๓) ผักและอาหารอื่น ๆ ที่เก็บจากป่า (โดยเฉพาะในฤดูฝน) เช่น

หน่อไม้และเห็ดชนิดต่าง ๆ ผักกูด ผักหวาน ยอดตำ หน่อหวาย ผักหนาม ผักชีตัว

๔) ประเภทแมลงและสัตว์ป่า (โดยเฉพาะในฤดูฝน) เช่น

แมงนูน แมงมัน(ไข่และตัว) หนอนไม้ไผ่ แมงอีนัว แมงเหนียง แมง อีเตย (ในเขตเมืองคอง – เชียงดาว) แมงจิหลอบ แมงแม่แดด แมงแม่ฝน จิ้งหรีด จิ้งโกร่ง ไช้ผดแดง ผึ้ง ต่อ แตน อี๋อ่างดอย (เค้า) ตัวแลน (ตะกวดป่า) แย้ เค้า กบหัวจุก (กบหัวย) เขียดแลว (แม่ฮ่องสอน) จักจั่น (ไข่และตัว)

๕) พืชใช้สอย

ใบตองตึง (สินค้าออกที่สำคัญในเขตผาง เชียงดาว พะว้า เพื่อส่งขายแก่ไร้สตรอเบอรี่ และใช้มุงหลังคาบ้าน) ใบคา ใบตองกล้วย ใบตองจริง (ใบรียวคล้ายใบกล้วยแต่เล็ก และเหนียวกว่า ชาวบ้านมักใช้ปูพื้นยังข้าว หรือใช้ห่อข้าวไปกินในป่า เล็นหวาย ไม้บง ไม้ซาง (ทำเครื่องจักสาน)

ตลาดชุมชนเรียกกันในภาษาชาวบ้านว่า “กาดก้อม” อันมีความหมายว่า เป็นกาดหรือตลาดขนาดเล็ก และใช้เวลาในช่วงสั้น ๆ ในการขาย แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) ตลาดเช้า หรือ “กาดเช้า” ขายเฉพาะเวลาเช้า ตั้งแต่ประมาณ ตี ๕ ถึง ๘ โมงเช้า

๒) ตลาดเย็น ที่เรียกว่า “กาดแลง” ขายช่วงบ่าย ประมาณ บ่าย ๓ โมง ถึง ๖ โมงเย็น ซึ่งปัจจุบันเมื่อชุมชนขยายตัวขึ้น บางแห่งก็ขยายเป็นตลาดขายทั้งวัน

ตลาดทั้งสองประเภท เป็นตลาดกลางของหมู่บ้าน ที่มีการลงทุนและเก็บผลประโยชน์จากเจ้าของตลาด แต่ก็เป็นกาเก็บในราคาพื้นบ้าน ที่ต่ำมาก เช่นเก็บวันละ ๕ – ๑๐ บาท เท่านั้น

๓) ตลาดขนาดเล็ก หรือ “กาดย่อย” ที่ขายเฉพาะหน้าบ้านคนใดคนหนึ่ง

ในปัจจุบันที่เส้นทางในชุมชนสะดวกขึ้น และมีความสามารถในการซื้อพาหนะเพิ่มขึ้น จึงเกิดตลาดอีกประเภทหนึ่ง เป็นตลาดเคลื่อนที่ ที่เรียกว่า “กาดแป็บ ๆ” คือตลาดเคลื่อนที่บนรถมอเตอร์ไซด์ หรือรถยนต์ กระบะบรรทุกขนาดเล็ก ที่ขายอาหารพื้นบ้านเป็นหลัก มีการบริการทุกระดับประทับใจถึงหัวกระไดบ้าน

สินค้าที่ขายอยู่ในกาดก้อม ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่ผลิตขึ้นได้ในชุมชน เช่น ข้าวปลาอาหาร ประเภท “ผักไม้ ไร่เครือ” ต่าง ๆ รวมถึงเนื้อ ปลา ไก่เมือง และสินค้าอุปโภคบริโภคอื่น ๆ อีกเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เหลือเป็นสินค้าที่เชื่อมโยงกับระบบทุนที่ “ส่งออก” และ “นำเข้า” ผ่านตลาดใหญ่ในเมือง

ผักและผลผลิต จำพวก ผักกาด ผักคะน้า มะเขือ ผักบุ้ง กะหล่ำปลี กะหล่ำดอก ชาวบ้านจะขายในตลาดชุมชน เนื่องจากสาเหตุดังนี้

๑. ผักข้างต้น นั้นปลูกน้อย ไม่เพียงพอต่อการหาซื้อของพ่อค้าคนกลาง

๒. จำนวนผักที่น้อยนั้น สามารถปลูกแซมกับพืชที่เหมาะสม เช่น พริก ได้